

**Historijska
traganja**

**Historical
Searches**

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 3**, 1-258 , Sarajevo 2009.
INSTITUTE FOR HISTORY • **No. 3**, 1-258, Sarajevo 2009

Historijska traganja • Historical Searches

Izdavač • Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija • International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
MUHIDIN PELESİĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik • Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
vera@isinter.net

Sekretar • Secretary

AIDA LIČINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije.....	7
----------------------	---

GODINA 1918. – BOSANSKOHERCEGOVAČKO ISKUSTVO

Ibrahim Karabegović <i>KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA – HISTORIJSKA REALNOST THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS – A HISTORICAL REALITY.....</i>	11
--	----

Tomislav Išek <i>NEKO LIKO NAPOMENA O POSEBNOSTI USTROJA BOSNE I HERCEGOVINE U NOVOVJEKOVNOM RAZDOBLJU (1878-2008) SOME REMARKS RELATING THE PARTICULARITY OF CONSTITUTIONAL STRUCTURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN PERIOD FROM 1878 TO 2008</i>	17
---	----

Zijad Šehić <i>BOSANCI I HERCEGOVCI U VOJNOJ ORGANIZACIJI AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE U POSLJEDNJOJ RATNOJ GODINI BOSNIANS AND HERZEGOVINIANS IN THE MILITARY ORGANISATION OF AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE IN THE FINAL YEAR OF WWI</i>	23
--	----

Muhidin Pelesić <i>DRIJEMANJE NA RAMENU VREMENA ili ŽUDNJA ZA VLAŠĆU PREDVODNIKA IZNAD NADA I STRAHOVA SUNARODNJAKA (Bošnjački političari u prevratničkom vremenu sloma Imperije i rođenja Kraljevine)</i>	
---	--

*SNOOZE ON SHOULDER TIME or THE LEADERS' POWER
DRIVE SET ABOVE THE HOPES AND FEARS OF PEOPLE (Bosniak
politicians in the turbulent time of the collapse of an Empire and the birth
of Kingdom)..... 51*

Husnija Kamberović

*PROJUGOSLAVENSKA STRUJA MEĐU MUSLIMANSKIM
POLITIČARIMA 1918. GODINE
PRO-YUGOSLAV TENDENCIES AMONG THE MUSLIM
POLITICIANS IN 1918 91*

Vera Katz

*HRVATI U BOSNI I HERCEGOVINI PREMA UJEDINJENJU 1918. GODINE
ATTITUDE OF THE CROATS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
TO THE UNIFICATION OF 1918 107*

Sonja Dujmović

*SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI
I STVARANJE NOVE DRŽAVE (KRALJEVINE SRBA, HRVATA
I SLOVENACA) 1918. GODINE
THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
AND THE CREATION OF A NEW STATE (THE KINGDOM OF SERBS,
CROATS AND SLOVENIANS) THE 1918 121*

Seka Brkljača

*NEKE KARAKTERISTIKE INTEGRACIJSKIH PROCESA BOSNE
I HERCEGOVINE U NOVU DRŽAVU, KRALJEVINU SRBA, HRVATA
I SLOVENACA / JUGOSLAVIJU
SOME CHARACTERISTICS OF THE INTEGRATION PROCESSES
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA INTO A NEW STATE
– THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS
/ YUGOSLAVIA 137*

Enes S. Omerović

*ELEMENTI REPRESIJE U RADU NARODNOG VIJEĆA SLOVENACA,
HRVATA I SRBA ZA BOSNU I HERCEGOVINU I NARODNE VLADE ZA
BOSNU I HERCEGOVINU*

*ELEMENTS OF REPRESSION IN THE FUNCTIONING OF THE PEOPLE'S
COUNCIL OF SLOVENIANS, CROATS AND SERBS FOR BOSNIA AND
HERZEGOVINA 183*

Mina Kujović

*SPEKULACIJE SA RASPODJELOM HRANE U SANSKOM MOSTU
SPECULATIONS WITH DISTRIBUTION OF FOOD IN SANSKI MOST..... 215*

Andrej Rodinis

*RECIKLIRANJE MEMORIJE NARODA – (Odnos prema uredskim arhivima
nakon 1918. godine)
RECICLYNG THE PEOPLE'S MEMORY – (Attitude towards administrative
archives after 1918)..... 227*

IZLOŽBA: BOSNA I HERCEGOVINA 1918. GODINE

Autor: Andrej Rodinis

*THE EXHIBITION: BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918
Author: Andrej Rodinis..... 237*

Upute autorima priloga 257

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

SA RADOŠĆU vam predajemo na čitanje treći broj časopisa *Historijska traganja* za 2009. godinu. Izostajanje redovnih rubrika je zbog tematske koncepcije ovoga broja koji je posvećen devedesetoj obljetnici stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Prezentirani izvorni i pregledni naučni radovi su autorizirana izlaganja sa okruglog stola koji je u okviru Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu održan 1. 12. 2008. godine pod naslovom *Godina 1918. – bosanskohercegovačko iskustvo*. Tom prigodom organizirana je i tematska izložba o kojoj donosimo informaciju sa nekoliko ilustracija.

Bosanskohercegovačko iskustvo u 1918. godini kao istinskoj povijesnoj prekretnici je uvijek inspirativna tema za historičare bilo da se istražuje državno-politički ustroj, pravna regulativa, nacionalno pitanje općenito ili svakog naroda pojedinačno, zatim represija državnog aparata, organiziranje svakodnevnog života u gradovima ili na selu, ali i siromaštvo, oskudica, kontrolirano snabdjevanje, učešće Bosanaca i Hercegovaca u vojnim jedinicama Austro-Ugarske monarhije, agrarno pitanje, ukidanje kmetstva, odnosno feudalnih odnosa na početku 20. stoljeća, odnos prema useljenim strancima, položaj vjerskih zajednica i odnos njihovih prvaka prema novoj vlasti, osnivanje političkih stranaka i političkog pregrupiranja, pokretanje novina, kulturni život itd. Mnoga su pitanja ostala istraživački nedovršena, a tiču se formiranja i funkcioniranja prve Jugoslavije i mjesta Bosne i Hercegovine u njoj. Koliko je arhivske građe ostalo svjedočiti o tom razdoblju bosanskohercegovačke historije? Dovoljno da osjetimo jezu zbog oštećenih dijelova povijesnog mozaika.

Nedosljednost u skupljanju, čuvanju i arhiviranju pisanih dokumenata također svjedoči o vremenu u kojem se živjelo i radilo u Bosni i Hercegovini.

Kao i za prethodna dva broja, pozivamo vas na suradnju u pronalasku tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o nama i drugima.

Redakcija

Godina 1918.

**– bosanskohercegovačko
iskustvo**

UDK: 323:321.013 (497.1) "1914/1918"
Pregledni rad

KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA - historijska realnost

Ibrahim Karabegović

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Rad se odnosi na Prvi svjetski rat (1914-1918) i u njemu je ukratko izložen proces borbe za ujedinjenje južnoslavenskih zemalja i stvaranje Kraljevine SHS 1. decembra 1918. godine. Autor je ukazao na ulogu najznačajnijih političkih faktora u toj borbi. Po njegovom mišljenju, odlučujuću ulogu u jugoslavenskom ujedinjenju imala je Srbijanska vlada na čelu sa Nikolom Pašićem i dinastija Karađorđevića. U toku rata pojavilo se nekoliko koncepcija ujedinjenja, ali je, u datim vojnim i političkim uvjetima, regent Aleksandar uspio nametnuti ujedinjenje kakvo je najbolje odgovaralo Srbiji.

Glavne riječi: Kraljevina SHS, Bosna i Hercegovina, Jugoslovenski odbor, regent Aleksandar, Nikola Pašić.

POVODOM OBILJEŽAVANJA 90. godišnjice od proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, jubileja vrijednog pažnje i događaja o kojem je napisano mnoštvo knjiga, rasprava i članaka, moram priznati da sam se kolebao da li da učestvujem, u ovom okruglom stolu. Pitao sam se, naime, šta se može novo dodati na ono što je već rečeno i napisano o 1. decembru 1918. godine. Budući da je riječ o jubileju, odlučio sam, ipak, da se ukratko osvrnem na ovaj značajan događaj, svjestan činjenice da će u mom izlaganju biti i ponavljanja. Vjerovatno su se već stvorili uvjeti za reinterpretaciju nekih ranijih shvatanja i zaključaka, naprimjer o ideji i pojmu jugoslavenstva.

U pokušaju da pokažem zbog čega sam moje saopćenje naslovio *Kraljevina SHS – historijska realnost* dozvolite mi da se ukratko osvrnem na proces borbe za ujedinjenje Južnih Slavena i vremenski okvir u kojem se ti događaji odvijaju. Borba za ujedinjenje i stvaranje jedinstvene jugoslavenske države odvijala se u toku Prvog svjetskog rata i naslanja se na ideju jugoslavenstva, koja je imala *pristalica* u svim slojevima društva. U te četiri godine rata, u međunarodnoj politici i politici Južnih Slavena desili su se događaji od presudnog značaja, događaji koji su utjecali na stvaranje Kraljevine SHS i na njeno unutrašnje uređenje.

Ratni ciljevi Srbije najavljeni su u pismu Nikole Pašića, upućenom Jovanu Cvijiću 29. jula 1914. godine, sa vizionarskim predviđanjem da će se buduća jugoslavenska država protezati od Đevđelije do Segedina, Maribora i Klagenfurta, a poznato je da je Dravska divizija 6. juna 1919. privremeno zauzela Klagenfurt. Ovom vizionarstvu Nikole Pašića treba dodati izjavu Narodne skupštine Srbije u Nišu od 7. decembra 1914. godine u kojoj se, između ostalog, kaže da je ovo vojevanje (rat) “postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca [...]”. Ostatak Srpske vojske, Vlade i kralj povukli su se 1916. godine na Krf, odakle je nastavljena borba za oslobođenje Srbije i ujedinjenje Južnih Slavena. Da bi izbjegla svojevremenu izolaciju, Vlada Srbije uputila je u zapadnoevropske i vanevropske zemlje najbolje i najsposobnije intelektualce.

U 1915. godini na scenu je stupio drugi politički faktor ujedinjenja – Jugoslovenski odbor, kojeg su formirali u prvoj polovini 1915. godine u Parizu (kasnije je sjedište premješteno u London) jugoslavenski emigranti, pretežno iz jugoslavenskih zemalja koje su se nalazile u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Primarni zadaci ovog političkog faktora bili su borba za ujedinjenje južnoslavenskih naroda i pridobijanje svjetske javnosti kako bi se spriječila realizacija odluka Londonskog ugovora od 26. aprila 1915. godine o ustupanju Istre i dalmatinskih otoka Italiji. Na čelu Jugoslovenskog odbora nalazio se Ante Trumbić, a u njegovom sastavu nalazila su se i tri Srbina iz Bosne i Hercegovine (Nikola Stojanović, Milan Srškić, Dušan Vasiljević). Predsjednik Srbijanske vlade Nikola Pašić ubrzo je uspio ostvariti veliki utjecaj u Jugoslavenskom odboru koristeći ga, pored ostalog, u borbi za internacionalizaciju jugoslavenskog pitanja.

U 1917. godini, pretposljednjoj godini Prvog svjetskog rata, desili su se događaji koji su odlučujuće utjecali na noviju svjetsku historiju. U carskoj Rusiji izbili je 1917. godine Februarska (martovska) revolucija, a u aprilu iste godine SAD su stupile u rat na strani Antante. Oktobarskom revolucijom u Rusiji ova zemlja prestala je postojati kao značajan vojni faktor na strani svojih saveznika.

Majska deklaracija 1917. godine, potpisana od strane 33 narodna zastupnika Jugoslavenskog kluba u Bečkom parlamentu, bez obzira što se zalagala za trijalističko uređenje u okviru Austro-Ugarske monarhije, predstavlja jednu od stepenica ka jugoslavenskom ujedinjenju.

Stupivši u rat na strani Antante, SAD su napustile dotadašnju politiku tzv. *sjajne izolacije* i, kako će se kasnije pokazati, ta činjenica će presudno utjecati ne samo na ishod i rezultate rata već i na rješenje jugoslavenskog pitanja.

Već u julu 1917. godine na političkoj sceni pojavljuje se i Krfska deklaracija, kompromisni dokument o jugoslavenskom ujedinjenju, koji je za Nikolu Pašića predstavljao samo akt manifestacionog karaktera.

Presudni trenuci oko ujedinjenja nastupili su tokom 1918. godine, posljednje ratne godine. Prije svega, potrebno je ukazati na historijski značaj poruke predsjednika Vilsona kongresu SAD od 1. januara 1918. godine, u kojoj se, između ostalog, kaže: "Pucima Austro-Ugarske, čije mjesto među narodima želimo vidjeti osigurano i zajamčeno, treba pružiti najslobodniju mogućnost autonomnog razvitka". Predsjednik SAD ovom je izjavom dao pristanak na raspad Austro-Ugarske monarhije, a to je bio najvažniji uvjet za ujedinjenje Jugoslavena. Polovinom septembra 1918. godine probijen je Solunski front, a 29. septembra iste godine kapitulirala je Bugarska.

Tih dana, u prvoj polovini oktobra 1918. godine, u Zagrebu je osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, a koncem oktobra Hrvatski je sabor proglasio otcjepljenje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od Austro-Ugarske monarhije, proglašena je samostalna država i ujedinjenje sa ostalim jugoslavenskim zemljama bivše Monarhije. Tako se država Slovenaca, Hrvata i Srba, formirana od zemalja i pokrajina koje su se nalazile u sastavu Austro-Ugarske, pojavljuje kao novi, treći faktor u procesu borbe za ujedinjenje. Iako međunarodno nepriznata, Država SHS djelovala je samostalno i u pregovorima oko ujedinjenja bila je glavni partner srbijanskoj strani.

Poznata češka historičarka Milada Paulova smatra da su se SAD, pored ostalog odlučile za stvaranje Jugoslavije zahvaljujući ličnim vezama i prijateljstvu Masarika i Vilsona. Po njenom mišljenju, Masarik se u ličnim kontaktima stalno zalagao i za stvaranje jugoslavenske države. Prethodno je predsjednik SAD pristao na stvaranje Čehoslovačke. Rat se približavao kraju 3. novembra kapitulirala je Austro-Ugarska, a 11. novembra i Njemačka. U to vrijeme, od 6. do 9. novembra, održana je Ženevska konferencija, posljednja konferencija pred proglašenje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Na Ženevskoj konferenciji Nikola Pašić, predsjednik Srbijanske vlade, sastao se sa predstavnicima Jugoslavenskog odbora, Narodnog vijeća SHS i srpske opozicije. Konferencija se izjasnila za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu. Predviđeno je da se osnuje zajedničko ministarstvo sa zadatkom da organizuje novu državu do saziva Ustavotvorne skupštine, a *Ustavotvornoj skupštini ostavljeno je da odluči o obliku vladavine, to jest o monarhiji ili republici* (podvukao I. K.), a dalje je utvrđeno da u tom prijelaznom periodu funkcionišu dvije vlade - Srpska i Vlada Narodnog vijeća SHS.

Potrebno je imati u vidu da su Italijani u vrijeme Ženevske konferencije zaposjeli rejone Trsta, Istru, dio Slovenije, Opatiju, Cres, Mali Lošinj, Krk, Zadar, Vis, Lastovo, Mljet, Hvar, Korčulu i dr. Polovinom novembra italijanske trupe počele su u Sloveniji prelaziti demarkacionu liniju s namjerom da zauzmu Ljubljano, ali su u tome spriječeni hrabrim istupom potpukovnika Švabića. Tih dana predstavnici Narodnog vijeća SHS posjetili su u Beogradu komandanta 1. srpske armije Bojovića i regenta Aleksandra moleći za vojnu pomoć i zaštitu od italijanskih osvajačkih pretenzija.

Šta se u stvari dešavalo? Na diplomatskom polju, u Ženevi, srpska strana popušta predstavnicima one strane koja je moli da je zaštiti od Italijana. Regent Aleksandar Karađorđević dobro je uočio da je vojna premoć značajnija od diplomatske. Uklonio je, samo privremeno, Nikolu Pašića, onemogućio ratifikaciju Ženevskih odluka i na taj način došao u situaciju da diktira takvo ujedinjenje kakvo je odgovaralo srpskoj strani i dinastiji Karađorđevića. Preko noći pale su u vodu sve one kombinacije i ideje o načinu ujedinjenja na koje smo ukratko ukazali počevši od Krfske deklaracije.

Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, odnosno Država SHS, međunarodno nepriznata i bez vojske, našla se u tom momentu u potpuno neravnom pravnomo položaju u odnosu na srbijansku stranu i u situaciji u kojoj suprot-

noj pregovaračkoj strani nije mogla postavljati bilo kakve uvjete. 1. decembra 1918. godine došlo je do jedino mogućeg ujedinjenja i rješenja koje je nametnula srpska strana, ona strana koja je bila u taboru Antante i koja je međunarodno priznata. Naravno, ja sam se ovom konstatacijom stavio na stranu onih kolega – historičara koji su prije mene rezonovali na ovaj način.

SUMMARY

THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS – A HISTORICAL REALITY

In this paper, the author gives a brief outline of the most relevant developments in the World War I (1914-1918) that were of relevance for the unification of the South Slavic countries and creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians that occurred in 1918. According to the author, the decisive role in Yugoslav unification was played by the Government of Serbia led by Nikola Pašić and the Karađorđević Dynasty. During the war, there were several concepts of unification, however, given the military and political circumstances, Regent Alexander succeeded to impose the concept of unification that was most suitable for Serbia.

Key words: the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, Bosnia and Herzegovina, Yugoslav Committee, Regent Alexander, Nikola Pašić.

UDK: 94 (497.6) "1878/2008"
Pregledni rad

NEKOLIKO NAPOMENA O POSEBNOSTI USTROJA BOSNE I HERCEGOVINE U NOVOVJEKOVNOM RAZDOBLJU (1878-2008)

Tomislav Išek

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Godina 1918. izuzetno je značajan beočug - prijeloman datum jednog specifičnog, završenog (od 1878. godine do kraja Prvog svjetskog rata) i jednog potpuno novog perioda različitog od prethodnog, koji se odvijao u više faza (1918-1941; 1941-1945; 1945-1992; 1992-1995. godine i 1995. do danas).

Samo površan uvid u historiografsku produkciju minulih desetljeća navodi na zaključak da je ona nastala na temelju brojnih skupova političkog i znanstvenog karaktera. Brojni radovi iz te produkcije posvećeni su i činu ujedinjenja jugoslavenskih zemalja (1. 12. 1918) općenito, a nešto manje pitanjima značajnim za Bosnu i Hercegovinu.

Conditio sine qua non bilo kakvog oblika historiografskog priopćavanja jeste pratiti određeno pitanje, problem, događaj, ličnosti uz maksimalno uvažavanje *processa dugog trajanja*. Razmišljanje o sintagmi *Godina 1918 – Bosanskohercegovačko iskustvo* inspirira i motivira na pokušaj da se, uz apsolutno uvažavanje znanstvenih kriterija (poštovanje *povijesnih činjenica*, na prvome mjestu) i svih ograničenja koja nameće karakter i cilj jednog okruglog stola, poput ovog, barem, ukaže na posebnosti i konstante njenog političko-teritorijalnog uređenja.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, Kraljevina Jugoslavija, ZAVNOBiH, AVNOJ, Daytonski sporazum.

NEPRIKOSNOVENI AUTORITET na bosanskohercegovačkom prostoru i šire, kada je riječ o pravno-historijskim aspektima prošlosti Bosne i Hercegovine (od 1878), profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu dr. Mustafa Imamović – bosanskohercegovački Ferdo Čulinović – prvi među pravnim historiografima u svom kapitalnom djelu *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914*, dotičući se njenog ustrojstva uoči i nakon austrougarske okupacije, naglašavao je činjenicu da “Bosna ima [...] u kontinuitetu jednu od najstarijih regionalnih podjela u Europi”. Od prevalentnog je značaja da su “njene regije uvijek bile organizirane na respektiranju historijskih, prometnih i gospodarsko-političkih principa”. Ono što je, također, važno istaknuti jeste da je profesor Mustafa Imamović ponavljao u više navrata da Bosna i Hercegovina “ustrojem upravo na tim principima je ušla u savremenu povijest”. Unutar Bosanskog vilajeta (do 1878) u njoj su funkcionirali *sandžaci* - njih ukupno sedam: Sarajevski, Banjalučki, Travnički, Bihaćki, Hercegovački, Zvorničko-tuzlanski, Novopazarski. Austrougarskom okupacijom (1878) suštinski se nije ništa promijenilo, osim što su sandžaci preimenovani u *okruge*, a sedmi – Novopazarski sandžak ostao je u sastavu Osmanskog carstva. Uspostavom šest okruga do proglašenja Ustava (1910) Bosna i Hercegovina bila je zasebna upravna jedinica u sklopu Monarhije. Prije i poslije aneksije, mada bez autonomije i samouprave, ona je imala specijalno zakonodavstvo. Ukratko, ona je u posljednjem periodu svoga razvoja pod Austro-Ugarskom predstavljala jednu upravnu i autonomnu jedinicu u sastavu Dvojne monarhije.

Opće je poznato na koji način i uz čiju je pomoć prostom, umjesto dvotrećinskom većinom, izglasan Vidovdanski ustav. Uloga zastupnika Jugoslavenske muslimanske organizacije bila je sa malom grupom – Džemijetom presudna, ali za Bosnu i Hercegovinu bila je presudno i zauzimanje njenog prvaka dr. Mehmeda Spahe “da se očuva regionalno-administrativni identitet Bosne i Hercegovine”. Cijeli prostor novostvorene *centralističke* države (upravljalo se iz Beograda), *hegemonističke* (Dvor i radikali bili su “alfa i omega” sveukupnog života), i *unitarističke* (zvanična teorija “jedan narod tri plemena”) činilo je naziv zemlje *Kraljevstvo*, odnosno *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* farsičnim, jer su ta tri naroda postojala samo formalno u imenu države, a ostali narodi se nisu ni spominjali (riječ je, ponavljam, o prostoru koji je bio

podijeljen na 33 oblasti). “Granice Hrvatske”, kako navodi Noel Malcolm, “su nestale sa zemljovidima, ali su granice Bosne i Hercegovine očuvane – zapravo je šest bosanskih oblasti točno odgovaralo je broju od šest okruga u Austro-Ugarskoj. Zahvaljujući nastojanjima dr. Mehmeda Spahe, Bosna i Hercegovina bijaše *jedini konstitutivni element* Jugoslavije – točnije Kraljevine (*moja op.*) – koji je na taj način očuvao svoj identitet”. Nije toliko promjena naziva 1929. godine države – Kraljevina Jugoslavija – umjesto Kraljevina SHS, značila da je “svaka od tih banovina presijecala stare granice konstitutivnih elemenata jugoslovenske države” koliko je značila uspostava banovina – drugim riječima, brisanje sa zemljopisne karte regionalnih identiteta u praksi. Diobom Bosne i Hercegovine na četiri banovine (Vrbasku, Drinsku, Zetsku i Primorsku) “prvi put za više od četiri stotine godina Bosna (i Hercegovina) nije više bila jedinstvena cjelina”. Pri kraju svoga postojanja država stvorena 1. 12. 1918. godine doživjela je još jednu promjenu stvaranjem Banovine Hrvatske (26. 8. 1939) – svojevrsnu federalizaciju države. No, bilo je to komadanje Bosne i Hercegovine kome se protivio dr. Mehmed Spaho – mada je iz pregovora o Sporazumu bio isključen, a ubrzo je i preminuo. Naponi za stvaranjem Srpske banovine podrazumijevali su “gutanje” Bosne i Hercegovine, ali ni jedna – formirana Hrvatska, ni druga – planirana – nisu “zaživjele”, jer je 1. rujna 1939. godine počeo Drugi svjetski rat.

Istinska potvrda kontinuiteta posebnosti Bosne i Hercegovine, obnove državnosti i statusa u procesu nastanka nove države jugoslavenskih naroda *Demokratske Federativne Jugoslavije* desilo se u Varcar-Vakufu *alias* Mrkonjić-Gradu na Prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a). Posebnost odluka i rezolucija usvojenih tom prilikom ogledala se u činjenici da je Bosna i Hercegovina bila jedina federalna jedinica za koju se nije poštovao nacionalni, već historijsko-teritorijalni princip. Ni tada, kao ni ranije u svim spomenutim teritorijalnim regijama (sandžacima, okruzima, oblastima), nije bila utemeljena na etničkom/nacionalnom principu. Definicija iz Mrkonjića da je Bosna i Hercegovina “**i muslimanska, i srpska i hrvatska**” postala je opće mjesto, suštinska odrednica njene opstojnosti. Ta opstojnost i njena teritorijalna cjelovitost, iako su desetljećima egzistentna, od sredine 19. stoljeća bile su upitne u krugovima zagovornika velikodržavnih aspiracija i ciljeva susjeda, čime je u pitanje dovođen *njen* identitet, koji je potvrđen 25. studenog na Prvom

zasjedanju ZAVNOBiH-a, a potvrđen je 29. istog mjeseca 1943. godine na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a).

Ove rekapitulirane povijesne činjenice doživljavale su od Daytonskog sporazuma 1995. godine svoju politizaciju i ideologizaciju. Posljednjih godina sve češće i sve upornije (a to je znanstveno, historiografski i zdravorazumski nepojmljivo) o spomenutim povijesnim događajima (iz 1943) prosuđuje se iz aktualne, najčešće, gotovo u pravilu, politizirane svakodnevnice. Previđa se vrijeme i prostor kada su se oni odvijali. Što je još opasnije, ti se **povijesni događaji i povijesna istina** ideologiziraju. Postavlja se pitanje zašto se u sintagmi *1918 – bosansko-hercegovačko iskustvo* osporava kontinuitet *posebnosti* Bosne i Hercegovine – a to znači da ideologija i politikantstvo opovrgavaju nešto što je, navodno, ideološki, tj. komunistički konstrukt – produkt. Kakva zablude! Ideologije se, dobro je znano, mijenjaju, nekad brže, nekad sporije. Kad bi historija bila samo ideologija, dakle “vizija prošlosti”, temeljena isključivo na zasadama suvremenih aktualnih, politikantskih i sličnih inih potreba, onda bi “nakon promjene (sadašnje) vladajuće ideologije nastala (neka druga) potpuno nova ideologija”. Kada bi se te neke nove pojave izdvajale kao ključne, druge bi se povijesne pojave morale prešutjeti, ignorirati, čak negirati, čime bi povijesna memorija i znanje o prošlosti potpuno nestali. Povijesno kretanje u (našem) 21. stoljeću zacijelo će se izvanredno ubrzati. Suvremene ideologije (znamo vrlo dobro, svjesni smo toga) dosad su, mislim na pad komunizma 90-ih, bile (dugo)trajne. U 21. stoljeću bit će tako (ako bude *Historia magistra vitae est*). U drugom slučaju, prevladaju li ideologije, neće to, dakako, biti (u Fukuyaminom stilu) kraj povijesti, ali bi to mogao biti kraj profesionalne historiografije (o onoj pseudoprofesionalnoj ne bi trebalo ni razmišljati!), tj. sjećanja na prošlost i znanja o njoj.

Vrlo često se, kada je riječ o složenijim historijskim događajima, pojavama, ličnostima, može čuti već ovještala rečenica: “Prepustimo to povjesničarima/historičarima, ljudima od struke da kažu svoj (pretpostavlja se znanstveni) – sud”. U tom slučaju, povijest jeste ili će biti *učiteljica života*. Ima i dan-danas među kolegama povjesničarima onih koji sa dubokim uvjerenjem upravo tvrde *Historia magistra vitae – est*. Dajem si slobodu da *hic et nunc* iskažem svoj stav riječima da *Historia magistra vitae – non est*. Zašto? Jednostavno zato (u to me uvjeravaju unisone izjave nekih kolega iz struke iz

Republike Srpske) da niti je Bosne i Hercegovine bilo u smislu kontinuiteta *posebnosti*, niti da je, po njima, neće ni biti, jer je u Daytonu Republika Srpska neupitna, tj. datost od koje oni ne mogu i neće odustati ni pod koju cijenu. To (Dayton i Republiku Srpsku) nitko pametan i ne dovodi u pitanje. Ali, mora se priznati totalna neučinkovitost tog akta, potpisanog u američkoj bazi Wright-Paterson od strane *leadera* koji nisu više među živima, koji je (i vrapci na grani znaju) zaustavio rat, ali *nota bene* nije proizveo entitet Republika Srpska kao supstituciju Bosne i Hercegovine i sa prerogativima države, nego samo kao njen jedan, ravnopravan dio onom drugom – federalnom. Ovim negatorskim tendencijama statusa Bosne i Hercegovine u Drugoj Jugoslaviji treba dodati i nebulozna razmišljanja (koja su zdušno pomagala “sahraniti” Bosnu i Hercegovinu) i na hrvatskoj strani – i u Hrvatskoj i u BiH u stilu: a) Jugoslavija je bila višenacionalna država, pa je propala; b) Bosna i Hercegovina je, također, mnogonacionalna i ona *treba* propasti i nestati.

Zašto je u povodu devedesete obljetnice stvaranja prve zajedničke države Južnih Slavena (1. prosinca 1918) važno, potrebno i nužno razmišljati i artikulirati povijesnu istinu o posebnosti Bosne i Hercegovine u svjetlu događaja prije 90 godina? Zahvaljujući činjenici da je rat 1992-1995. završio kako je završio, na sceni su snage koje u traženju izlaza iz ove, očito pat-pozicije u kojoj se nalazi međunarodno priznata Bosna i Hercegovina, uz prešutno odobravanje Međunarodne zajednice (“mi se nećemo miješati, vi u BiH iznađite izlaz u pogledu statusa BiH”), ni ne pomišljaju na respektiranje kontinuiteta posebnosti i opstojnosti Bosne i Hercegovine. Posebno je značajno da neke povijesne činjenice u povodu povijesnih datuma dožive svoj povijesni “revival” (ne zaboravimo – *Repetio studiorum mater est*), pogotovo što nam pisanje novog Ustava Bosne i Hercegovine (naravno, dogovorom u Parlamentu Bosne i Hercegovine, a ne u “Prudovima” uz učešće nekompetentnih “predstavnika” naroda koji imaju u Republici Srpskoj 40% glasova, a u Federaciji oko 15%). Završio bih riječima cijenjenog kolege dr. Mustafe Imamovića, koji je, kakve li vidovitosti i vizije (kojih su vajni predstavnici sve tri nacionalne partije dobrano lišeni), još 14. kolovoza 1992. godine napisao: “Unutrašnje se uređenje Bosne (i Hercegovine) ne može nametati nikakvim tripartitnim stranačkim pregovorima uz asistenciju i pritisak spoljnjih faktora. Ono se može urediti jedino novim bosanskim ustavom [...] možda novim ZAVNOBIH-om [...] koji bi proveo opće parlamentarne izbore, odnosno izbore za Ustavotvornu skup-

štinu. Ova bi skupština svojim odlukama postavila političko-pravne temelje budućnosti Bosne i Hercegovine”.

Literatura:

- Imamović M. 1976. *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. 1990. Prva knjiga. 1990. Sarajevo: Institut za istoriju, NIŠRO "Oslobođenje" OOUR Izdavačka djelatnost.
- Malcolm N. 1995. *Povijest Bosne – kratki pregled*. Zagreb – Sarajevo: Erasmus Gilda, Novi Liber, Dani.

SUMMARY

SOME REMARKS RELATING THE PARTICULARITY OF CONSTITUTIONAL STRUCTURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PERIOD FROM 1878 TO 2008

The constitutional structure of Bosnia and Herzegovina in the last 130 years has been shaped in several successive state and political frameworks. After each of these changes, the Bosnian-Herzegovinian hypersensitive individuality and particularity succeeded to be preserved. In the period from the Berlin Congress to the Dayton Agreement, Bosnia and Herzegovina has confirmed its vitality and persistence, despite internal misunderstandings, hegemonic, "greater-state" tendencies consistently shown by its neighbours as well as international pressures. The present time always looks like the most difficult of all the periods of history of Bosnia and Herzegovina, so the author poses the question "if history does teach us anything at all"? Answers to this question may be both negative and positive and only future can provide them.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Empire, the Kingdom of Yugoslavia, ZAVNOBiH, AVNOJ, Dayton Agreement

UDK: 355.1 (497.6) "1918"
Izvorni naučni rad

BOSANCI I HERCEGOVCI U VOJNOJ ORGANIZACIJI AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE U POSLJEDNJOJ RATNOJ GODINI

Zijad Šehić

Filozofski fakultet – Odsjek za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku se razmatraju prilike u bosanskohercegovačkim jedinicama u posljednjoj godini Prvog svjetskog rata kao i stanje u pozadini koje se direktno reflektovalo na situaciju na frontu.

Ključne riječi: posljednja godina Prvog svjetskog rata, bosanskohercegovački vojni obveznici, stanje na frontu, dezerterstvo i nemiri u pozadini

ZLAZAK RUSIJE iz rata i uspješno izvedena ofanziva austrougarskih i njemačkih armija na italijanskom ratištu pružali su u strateškom pogledu prednosti Centralnim silama za vođenje vojnih operacija u toku 1918. godine. Ratni zamor, teška politička i ekonomska situacija i iscrpljenost svih ljudskih i materijalnih potencijala dali su prednost silama Antante. Na početku 1918. godine u zapadnim zemljama i u Italiji parola je glasila - "pobjeda po svaku cijenu". U Monarhiji se govorilo samo "o miru po svaku cijenu". Pacifističke manifestacije našle su idealnu klimu u industrijskim oblastima Monarhije, tamo gdje su vladale zima, glad i bolesti, a uprava bila nemoćna pred švercom i korupcijom.¹

¹ Pust I. 1980. 286.

U K.u.k. Ministarstvu unutrašnjih poslova 28. i 29. januara 1918. vođeni su razgovori o postupcima u slučaju raznih nemira ili ustaničkog pokreta, nakon kojih su postavljene osnove za provođenje potrebnih mjera. Nemire, koji nastanu zajedno ili neovisno o štrajku, trebalo je u začetku bezobzirno suzbiti svom energijom, a u slučaju gdje su prisutni pokazatelji većeg uzbuđenja, blagovremeno u dogovoru sa političkim organima osigurati asistenciju vojnih snaga. Zemaljskim šefovima je posebno ukazano na to da poklone još veću pažnju cenzuri štampe. Zemaljski organi su trebali redovno izvještavati Ministarstvo unutrašnjih poslova i podnositi telefonske izvještaje u maksimalnom trajanju od 12 minuta, sa podacima o broju radnika i o vođama štrajka.² I u socijalno-političkom smislu vojnik je sve više dolazio pod utjecaj zbivanja u pozadini. Na jednoj strani su se nalazile slike nevolja civilnog stanovništva, žena koje stoje u dugim redovima za namirnice, hljeb, a na drugoj slike onih koje rat nije pogodio i koji su u njemu prilično dobro zarađivali.³

U toku 1918. godine položaj Centralnih sila se pogoršavao, a moral stanovništva u pozadini sve više je opadao. Očekivanje povoljnog ishoda rata postalo je nerealno. Posljedica toga bio je raspad armije, posebno tamo gdje su nacionalne i socijalne ideje bile prihvaćene od ljudstva, što se ispoljavalo u pobunama, dezerterstvu i obrazovanju bandi iz redova dezertera i vojnika koji su prekoračili odsustvo. Broj dezerterstava, kao i pobuna na južnoslavenskom prostoru znatno se uvećao.⁴ U kratkim razmacima, u maju 1918. godine došlo je do prvih vojnih pobuna kod rezervnih tijela u Judenburgu, Ljubljani, Pecs, Rumburgu, Mostaru, Kragujevcu, Przemyслу i Lublinu. Uzroci pobuna nalazili su se u nedovoljnom snabdijevanju trupa, ali i u aktivnostima povratnika inficiranih boljševičkom propagandom.⁵

Pobune i grubo kršenje discipline imali su političke, socijalne i vojne uzroke. Nacionalni zahtjevi, pojačani propagandom sila Antante, sve više su dovodili u pitanje postojeći pravni poredak u državi. Proširenje boljševičkih

² ABH, Präs. BH 1918. 89. Prijepis note K.u.k. ministra unutrašnjih poslova K.u.k. ministru rata. Beč, 30. januar 1918.

³ Hans F. 1931. 71-72.

⁴ Plaschka R. Haselsteiner H. Suppan A. 1974. 148-156.

⁵ ÖULK, Bd VII, 1918. 98.

ideja od strane povratnika pojačalo je ogorčenje protiv države, posebno kod vojnika kod kojih je boljševička propaganda naišla na dobar prijem, što nije ostalo bez posljedica. Ukoliko je povratnik ustanovio da kod kuće vlada jad i bijeda ili da mu je razoren porodični život, raslo je njegovo neraspoloženje, koje je utjecalo na odluku da se nakon završetka odmora ne vrati u jedinicu i da dezertira. Zbog toga se povećavao broj dezerterstava, a dezerteri su nailazili na simpatije stanovništva, koje im je pomagalo i prikrivalo ih.⁶

Daljnji znak kršenja discipline bio je povećan broj dezertiranja i prekoračenja odsustva. Sve češće su se čule optužbe od trgovini sa falsifikovanim dokumentima, koji su prodavani po cijeni od 30 do 80 kruna. Mnogobrojne kontrole, unajmljeni detektivi i vojne patrole nisu mogle mnogo pomoći, jer su se patrole često solidarisale sa dezerterima. Premije raspisane za hvatanje dezertera nisu mnogo pomogle, jer ih je stanovništvo podržavalo i prikrivalo. Zbog toga su poduzete vanredne mjere obrazovanjem posebnih kontrolnih stanica. Osim toga, na odsustvo se odlazilo organizirano u većim transportima, pod nadzorom povjerljivih podoficira i uz strogu kontrolu posjedovanja letaka, drugog propagandnog materijala i nedozvoljenog posjedovanja oružja.⁷

U Bosanskom Brodu, Brčkom i Bosanskom Novom uspostavljene su kontrolne stanice, koje su bile nadležne da vode evidenciju o svim povratnicima iz zarobljeništva. Trebalo je evidentirati ime i čin vojnika, jedinicu, mjesto trajnog boravka i cilj putovanja i te podatke uputiti političkim organima, odnosno policijskoj direkciji u Sarajevu, a također i najbližoj žandarmerijskoj stanici radi tajnog nadzora i sprečavanja širenja boljševičkih ideja.⁸ U jednom izvještaju Žandarmerijske stanice u Brčkom zabilježena je prijetnja koju je vojnik izrekao patroli: "Lahko je Vama sada nas ganjati, dok je zima, ali kada šume budu olistaju, onda ćemo mi vas ganjati".⁹

⁶ Ibidem, Bd VI, 1918. 44.

⁷ Ibidem, 78.

⁸ ABH, ZV BiH, 1918, 4.986. Urlauber-Kontrolstationen. Erichung und Dienstobgehalten, Komandujući general u BHD Zemaljskoj vladi BiH. Sarajevo, 15. april 1918.

⁹ ABH, ZV BH 1918. 3.651. Prijepis izvještaja Sreske postaje Brčko od 27. februara 1918. Komandi Žandarmerijskog voda u Brčkom.

Sve češće je dolazilo do šverca oružja u pozadini. Nakon što su uočeni brojni slučajevi da vojnici sa oružjem i municijom odlaze na dopust i da se bez njega vraćaju ponovo u jedinicu, zaključeno je da veliki dio ostaje sakriven u pozadini. Zbog toga je general Sarkotić naredio da žandarmerija oduzima oružje osobama na dopustu i ponovo mu ga vraća kada vojnik krene nazad u jedinicu.¹⁰

General Sarkotić je naredio da se zabrani putovanje i duži boravak pripadnicima vojnih i civilnih osoba, u oblasti tvrđavske komande Trebinje, Bileća i vojne sreske komande Avtovac, kao i u političke srezove Trebinje, Bileća i Gacko do opoziva odluke. Civilnim osobama odobrenje putovanja u navedene srezove, osim povratka kući, mogla je dati tvrđavska komanda u trajanju od tri dana.¹¹

Izvještavajući Zemaljsku vladu BiH o prilikama u Banjalučkom okrugu, okružni organi su konstatairali da je u političkim odnosima vladao mir. Zatvorenost svih slojeva stanovništva, posebno subverzivnih elemenata, nije dopuštala donošenje zaključaka u političkom smislu. Osim kod liferanata i špekulanata, kod ostalih slojeva stanovništva glavnu temu razgovora predstavljala je zabrinutost za hranu i odjeću, kao i stalna poskupljenja. Prema ratnim zbivanjima, koja su potisnuta u pozadinu, vladala je apatija, jer ni oni nisu imali praktičnu vrijednost za poboljšanje postojećeg stanja. Veliko opterećenje za stanovništvo predstavljale su kolone porodica iz Bihaćkog okruga, iz srezova Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa i Ključ. Dezerteri i vojnici koji su prekoracili odsustvo počinili su brojne prijestupe, na dnevnom redu su bile pljačke, krađe stoke i provalne krađe. O porastu krivičnih djela najbolje su svjedočili statistički podaci. U toku 1915. u Okrugu su počinjena 84 krivična djela, u toku 1916. godine 180, a u periodu od samo 7 sedmica, od 1. januara do 20. februara 1918, čak 201 krivično djelo.¹²

¹⁰ ABH, ZV BH 1918. 2.539. Waffen der Beurlaubten, Generalštab Odjeljenja komandujućeg generala i zemaljskog poglavara BiH svim okružnim organima, sreskim uredima i sreskim ispostavama, Policijska direkcija i Komanda Žandarmerijskog korpusa u Sarajevu, 25. mart 1918.

¹¹ ABH, ZV BH, 6.550. Verbot der Einreise nach Trebinje, Bileća, Avtovac. Komandujući general u BHD Zemaljskoj vladi BiH. Sarajevo, 22. maj 1918.

¹² ABH, ZV BH, 1918. 2.239. Kreisbehörde in Banja Luka, Situationbericht pro Februar 1918.

Ishrana stanovništva tokom 1918. godine postajala je sve važniji faktor koji je dovodio u pitanje pravni poredak u zemlji. Delegacija Vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini 10. marta 1918. u Beču je predala caru Karlu Memorandum sa molbom bosanskohercegovačkog stanovništva da se prehrambene prilike i uvjeti za obradu zemlje i sijanje što prije poprave. U Memorandumu je naglašeno da već četvrtu godinu rata narod Bosne i Hercegovine s besprijekornom strpljivošću i požrtvovanjem podnosi tešku oskudicu i živi s manjim obrokom hljeba nego i jedan narod Monarhije, iako je velika suša u prošloj godini uništila žetvu u mnogim krajevima zemlje. Istaknuta je činjenica da je Ugarska vlada u ovim teškim prilikama pomagala, ali da ovogodišnja pomoć ne može, nažalost, ni izdaleka pokriti ni najskromnije potrebe naroda, tako da na stanovnika prosječno dolazi po 2-3 kg hrane, a kada se još uzme u obzir da treba opskrbiti potpunim i pojačanim obrokom stanovništvo većih gradova te radnike pogona ratne industrije, onda se za ostalo stanovništvo obrok znatno smanjivao. Zbog suše je potpuno podbacio urod krompira, pa se nije mogla pokriti ni potreba za sjemenom. Isto tako, stanovništvo u Hercegovini i Krajini, te u istočnim kotarevima srednje Bosne koje je od rata neposredno trpjelo, nije imalo sjemena ječma, zobi, kukuruza i prosa, zahtijevajući da se реквизиције stoke obustave ili znatno smanje dok se ne završi obrada zemlje, te da se zemlji namiri razlika između cijene stoke koju je vojna uprava plaćala u Bosni i Hercegovini i u drugim krajevima Monarhije. Zaključujući da je narod Bosne i Hercegovine došao do krajnjih granica izdržljivosti i da počinje u većoj mjeri umirati od gladi, Vijeće za prehranu je zamolilo da se i narodu Bosne i Hercegovine koji sada najviše pati osigura brašno, kukuruz i krompir za prehranu u naredna četiri mjeseca i da se za obradu zemlje nabavi na vrijeme potrebno sjeme. Ta molba caru potcrtana je navođenjem činjenica da je narod Bosne i Hercegovine s najvišom ustrajnosti podnosio sve dotadašnje tegobe rata, njegovi vojnici su na svim ratištima besprijekornim junaštvom ratovali i trenutno ratuju za odbranu Monarhije.¹³

Početkom marta 1918. godine Sreski ured u Zvorniku izvještavao je okružne organe u Tuzli da se u posljednje vrijeme povećava broj slučajeva dezertiranja i neovlaštenog prekoračenja odsustva od strane vojnih obveznika

¹³ ABH, Priv. Reg. 90/1918. Memorandum der Deputation des Ernährungsrates aus BH überreichts am 10. mart 1918.

koji su se nalazili na dopustu. Konstatovano je da su mnoge osobe za nekoliko mjeseci bez odobrenja prekoračile odsustvo i da su tek nakon poduzimanja mjera od strane žandarmerije ponovo upućene u jedinice. Nakon što je stanovništvu putem objave više puta ukazano na teške posljedice koje povlači sa sobom prikrivanje takvih osoba, dezertteri su našli drugi način da izbjegnu povratak na front. U šumama na Majevici našli su pribježište; tu su se u toku dana zajedno skrivali, a u toku noći od svojih pristalica nabavljali hranu. Na taj su način od 13. januara do 27. februara žandarmerijske patrole uhvatile 18 dezerttera, odnosno vojnih obveznika koji su prekoračili odsustvo, privodeći ih Vojnoj komandi u Tuzli. Iako su dezertteri upućeni u karantin u Doboju, uskoro su se svi pojavili u svojim rodnim mjestima.¹⁴

Okružni ured u Tuzli saopćio je da su se pojedini dezertteri po tri-četiri puta udaljavali iz karantina u Doboju. Budući da je on bio zatvoren zbog epidemije, uhvaćeni dezertteri su do upućivanja u jedinice smješteni u Tuzlu. Jedan od razloga za prekoračenje odsustva bio je i to da vojnik na dopustu nije dobijao hranu za putovanje koje je trajalo 4 i više dana. Prema informacijama Vojne komande, u toku januara 360 osoba je upućeno u njihove jedinice, a u toku februara 420 osoba. Najveći broj dezerttera zabilježen je među muslimanima, nešto manji broj među pravoslavnima, a kod katolika u najmanjem broju. Iz toga je zaključeno da ova pojava nije politički obojena. Do kršenja zakona dolazilo je samo u pojedinačnim slučajevima.¹⁵

U Bosanski Petrovac i Bosansku Gradišku premještene su po jedna komanda Streifskorpusa. Da je i to ostalo bez značajnijeg uspjeha, svjedočio je broj privedenih dezerttera. U toku maja 1918. godine u Bosanskom Novom i Dobrljinu pritvoreno je 392, u Banjoj Luci 25. juna 95, istog dana u Tuzli 77 dezerttera, a u Brčkom 44 dezerttera. Ukupan broj pritvorenih u Brčkom je do aprila 1918. iznosio preko 400 osoba; čak je javljeno da je jedan podoficir u uniformi poručnika preuzeo vodstvo nad pobunjenicima.¹⁶ Najznačajniju pojavu predstavljalo je povezivanje dezerttera i vojnika koji su prekoračili od-

¹⁴ ABH, ZV BH Präs. 1918. 3.651. Deserteure, Umtriebe. Sreski ured u Zvorniku Okružnim organima u Tuzli. Zvornik, 9. mart 1918.

¹⁵ Ibidem, Okružni organi Tuzle Predsjedništvu Zemaljske vlade BiH u Sarajevu, 17. mart 1918.

¹⁶ ABH, ZMF, Priv. Reg. 264. 1918.

sustvo u naoružane skupine, “zeleni kadar”, koji su postojali značajan izvor nemira i prava prijetnja sigurnosti u pozadini. Ljudstvo, bez dovoljno namirnica, obuhvaćeno nacionalnom i socijalističkom propagandom, bilo je uznemireno i činjenicom da je stalno bilo proganjano. Osim toga, svi koji su namjeravali dezertirati ili prekoračiti odsustvo, ili su jednostavno bili umorni od rata, znali su da će kod “zelenog kadra” naići na dobar prijem i podršku.¹⁷

Obrazovanje takvih skupina u Bosni i Hercegovini se umnožilo. Dokaz za to je bila jedna žalba Zemaljske vlade BiH o tim grupama na sjeverozapadu Bosne, gdje su učinile brojne razbojničke napade i krađu stoke, suprotstavljajući se oružjem žandarmeriji. Najveći broj napada zabilježen je sa teritorija Crne Gore i Srbije, odakle su izvršeni brojni upadi u granična područja Bosne i Hercegovine. Najčešće se radilo o čisto razbojničkim skupinama. Izvjestan značaj su također dobile i komitske čete, čiji su ciljevi bili uglavnom političke prirode. Zemaljska vlada BiH je naredila da se žandarmerijske stanice pojačaju i da se poduzmu kaznene ekspedicije u ugrožene oblasti. Uskoro su iz redova dezertera obrazovane bande koje su počele dobijati na značaju i sve više podsjećati na “zeleni kadar” u Hrvatskoj i Slavoniji. Propratna pojava je bio i šverc oružja iz redova armije u pozadini.¹⁸

U jednom izvještaju koji je Vrhovna komanda Armije uputila K.u.k. Ministarstvu rata konstatovano je da do tada pristigli izvještaji negiraju postojanje “zelenog kadra” u Bosni i Hercegovini, te se smatra da su takve informacije ipak površne. Skupine dezertera u zemlji nisu, doduše, poprimile obim “zelenog kadra” u Hrvatskoj i Slavoniji, niti su tako dobro oragnizovane kako je to tvrdio general Sarkotić, ali ipak njihovu pojavu nije trebalo smatrati beznačajnom. U Tuzlanskom i Bihaćkom okrugu, te u Brčanskom srezu ove grupe su se toliko umnožile da pojave skupina od 40 osoba više nisu predstavljale rijetkost.¹⁹

Posebno uznemirenje izazvala je pojava grupa na putu Mostar-Nevesinje, koje su najvećim dijelom činili bosanskohercegovački dezerteri. Bile su dobro

¹⁷ Klein S. 1964. 228.

¹⁸ ABH, ZMF, Präs. BH 1918. 510. Komandujući general u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji Vrhovnoj komandi Armije. Sarajevo, 8. juni 1918.

¹⁹ KA-W, KM, AOK, Op. Abt. 110.774. Disciplinäre Verhältnisse in BHD, Vrhovna komanda Armije K.u.k. Ministarstvu rata. Beč, 30. juni 1918.

organizovane i brojne. Bilo ih je teško uhvatiti zbog podrške koju im je pružalo stanovništvo. General Sarkotić bio je uvjeren da je riječ o čisto razbojničkim grupama, jer im je nedostajala svaka zajednička organizacija, bilo koji politički aspekt ili zajednički cilj.²⁰

Obrazovanje družina od dezertera imalo je i političkih posljedica. Sigurnosna situacija u pozadini sve više je umanjivala autoritet vlasti i Armije, što je imalo za posljedicu slabljenje veza sa Monarhijom i stvaranje plodnog tla za širenje nacionalnih i socijalističkih ideja. U izvještaju koji je uputio Vrhovnoj komandi Armije 24. juna 1918. general Sarkotić je dao opću sliku o raspoloženju u Bosni i Hercegovini i pojavama koje su utjecale na ometanje javnog reda i mira. U oblasti Orjena obrazovane su družine i uglavnom se radilo o švercerima iz Crne Gore. Stanovništvo je prema njima zauzelo različite stavove, pa su muslimani i katolici bili potpuno lojalni, podržavajući njihovo suzbijanje, dok se pravoslavno stanovništvo uopće držalo pasivno. Različite kombinacije u vezi sa rješanjem južnoslavenskog pitanja i posebno pitanje buduće sudbine zemlje kao i sve lošije stanje snabdijevanja utjecalo je na povećano nezadovoljstvo stanovništva, pa je general Sarkotić predviđao da će u narednim mjesecima među šumarskim radnicima i u drugim pogonima doći do značajnih kretanja za povećanje nadnica i poboljšanje životnih uvjeta. Posebno intenzivna agitatorska djelatnost bila je zapažena među radnicima na željeznici. I štrajkovi u zemlji su se množili. U Prijedoru je 9. juna došlo do djelimične obustave rada, a u Sarajevu do demonstrativnog štrajka radnika u pogonima željeznice.

U izvještaju upućenom K.u.k. Ministarstvu rata general Sarkotić posebnu je pažnju posvetio agitatorskoj djelatnosti na južnoslavenskom prostoru, koja je sadržavala političke tendencije. Izvještavajući o stanju trupa u Bosni i Hercegovini, general Sarkotić je zaključio da se u odnosu na snabdijevanje psihičko stanje ljudstva moglo smatrati dobrim. U odnosu na stalna poskupljenja, materijalno stanje je doprinijelo psihičkim i moralnim zategnutostima između ljudstva svih činova. Uprkos tome, među njima nisu zabilježeni slučajevi agitatorske djelatnosti. Uznemirenost u pozadinu uglavnom su unosili povratnici sa fronta, šireći vijesti o revoluciji u Budimpešti, svakodnevnim sukobima u Pragu i drugim gradovima. [...] Također, na željezničkim stanicama širile su

²⁰ Klein S. 1964. 231.

se alarmantne vijesti o izgubljenoj bici na Jadranu, katastrofalnim posljedicama zračnog napada na Boku kotorsku, teškom porazu Austro-Ugarske armije na Sočanskom frontu. [...] ²¹

S obzirom na povećanje slučajeva samooštećenja kod vojnih obveznika, Zemaljska vlada BiH donijela je posebne odredbe o strogoj kontroli prometa roba sa otrovnim materijalom i zabrani prodaje istog bez posebnog odobrenja. Takva naredba već je bila ranije proglašena 17. decembra 1917. godine, jer su vojni obveznici ubrizgavanjem injekcije sa otrovnim sadržajem na duže vrijeme izbjegavali odlazak na front. Ubrizgavanje takvih materija u organizam izazivalo je teške upale, koje su zahtijevale višemjesečni bolnički tretman, a u nekim slučajevima posljedice toga bile su trajna nesposobnost. Zbog toga je skrenuta pažnja svim apotekama i drogerijama da prodaju takvih tvari stave pod kontrolu i da ih izdaju samo pod strogim nadzorom ljekara. I u redovima ratnih vojnih invalida konstatovano je da su sve vidljivije tendencije koje nisu bile u skladu sa državnom propagandom, nego su slijedile poruke sila Antante i izvjesnih elemenata u unutrašnjosti Monarhije. Usljed toga, pokazalo se nužnim da vojni krugovi u korijenu uklone takva nastojanja. Iako su od strane nadležnih mjesta poduzete određene mjere da se invalidi okupe u lokalne organizacije, do stupanja u invalidske škole oni su bili uključeni u manja udruženja pateći od dosade, što je jako nepovoljno utjecalo na njih. Da bi se takvo stanje otklonilo, bilo je potrebno da se posebno angažiraju Vrhovna komanda Armije i Ratni informativni ured, kao najdjelotvornija mjesta protiv neprijateljske propagande. ²²

Snabdijevanje vojske na frontu svakodnevno se pogoršavalo. Od 9. januara 1918. dnevna porcija soli umanjena je na 1 g, a od 6. marta za formacije u pozadini i etapne trupe uveden je jedan dan sedmično bez mesa, a od 1. augusta 1918. i drugi. Istovremeno, porcija mesa umanjena je na 100 grama. Ni tako umanjene porcije nisu uvijek bile osigurane. Često je porcija hljeba umanjena na samo 350 g za borbene trupe, a za etapne trupe i na 200 g, povrća na 71 g, mesa na 250 g, a hrana za stoku na 1 kg dnevno. ²³

²¹ ABH, ZV, Priv. Reg. 264. Zemaljska vlada BiH K.u.k. Ministarstvu rata. Sarajevo, 24. juni 1918.

²² ABH, ZMF, PräS BH 1918, 187. 8. mart 1918.

²³ KA-W, Manuscript, Carnegie Stiftung (Ms., Car. St.), 46.

Državni i društveni slom izazvan revolucijom Rusije nije ostao bez posljedica na djelovanje ratnih zarobljenika iz Monarhije, koji su se nalazili u ruskom zarobljeništvu. Mnogi od njih, nacionalno i socijalno nahuškani, prihvatili su revolucionarne ideje. Strah od njihovog širenja na području Monarhije uvjetovao je poduzimanje obimnih preventivnih mjera, koje su trebali realizovati nadležni vojni i politički organi.²⁴ Krajem januara 1918. godine završeni su pregovori između Rusije i Austro-Ugarske o razmjeni ratnih zarobljenika, pa je u proljeće počeo njihov povratak sa Istoka. Vojni organi Monarhije poduzeli su hitne mjere da se ovo ljudstvo što prije uključi u sastav operativnih vojnih jedinica. Za svakog povratnika bila je predviđena karantina i nova vojna obuka da bi se osposobili za vojnu službu.²⁵ U početku, zbog manjeg broja povratnika bio je uspostavljen mali broj logora za njihov prihvata, koji se vremenom povećavao. Logori su raspolagali sa smještajem za 7000 i ambulantom za 100 osoba. U prostor veličine 10×40 m smještan je 280, a po potrebi i do 320 osoba. Period smještaja u karantinu trajao je od 14 do 21 dan, a ako su povratnici već prošli tretman u prolaznoj karantini, oko 10 dana. Prema procjeni ljekara, boravak u trajanju od 14 dana bio je dovoljan da se spriječi prenošenje zaraznih bolesti. Ukoliko je ona izbijala, boravak je bio produžen za odgovarajuće vrijeme.²⁶

Nakon završetka izolacije povratnici su u zatvorenim transportima upućivani u armijsku oblast na obuku. Nakon prikupljanja na skupna mjesta u Kolozvaru, Lembergu i Lublinu, povratnici su premješteni. Oni koji su podliježali sudskom postupku upućivani su nadležnim vojnim sudovima u Beču, Budimpešti i Sarajevu.²⁷ Austrijski i ugarski državljani morali su biti odvojeno tretirani zbog sudskog postupka. Veliki broj kažnjivih slučajeva zahtijevao je posebno organizovan sudski aparat, da bi se izbjegao utjecaj na iskaze svjedoka i da bi se izbjegle moguće konfrontacije. Na odluku o lokaciji smještaja logora presudan utjecaj imali su mogućnost njegove brze uspostave, kao

²⁴ ABH, ZMF, PräS. BH 1918, 839. Instruktion für die vom Abwehrstandpunkt zu erfolgende Behandlung der aus der Kriegsgefangenschaft heimgekehrten Militär-und Zivil-Personen, 2.

²⁵ Przybilovsky I. 1969. 88.

²⁶ KA-W, KM, AOK, Heimkehrers-Gruppe, 131.331, 1918.

²⁷ ABH, ZMF, PräS. BH 1918, 839. Instruktion für die vom Abwehrstandpunkt zu erfolgende Behandlung der aus der Kriegsgefangenschaft heimgekehrten Militär-und Zivil-Personen, Instruktion... Schematische Übersicht der HK Behandlung, Beilage 5.

i raspoloživi personal u okolnim mjestima. Uzimajući u obzir te činjenice, najpovoljnijim mjestima za smještaj austrijskih i ugarskih povratnika pokazali su se Wieselburg u Austriji i Kenjermeco u Ugarskoj. Bosanskohercegovački povratnici smješteni su u Wieselburg.²⁸ Svi ranjeni i bolesni su odmah upućeni u sanitetske zavode na liječenje, a ostali su propisno odjeveni i opremljeni.²⁹ U logorima su povratnici upoznavani sa značajem boravka u karantinu i obavljane su ljekarske pretrage. Komandanti i povjerljivi podoficiri trebali su ljudstvu objašnjavati kakvo je bilo “stvarno stanje Monarhije i njenih saveznika” i u tu svrhu trebalo je štampati i jedan informacioni list. Osim toga, povratnici su podvrgnuti ispitivanjima radi prikupljanja podataka o vojnim i saobraćajnim prilikama u Rusiji i o izdajnicima u vlastitim redovima. Posebna pažnja posvećena je predavanjima o boljševizmu i njegovim posljedicama, kao i teorijskim predavanjima o novom oružju i ratnoj tehnici.³⁰

Nakon završetka karantina i discipliniranja u armijskoj oblasti, povratnici su upućivani rezervnim tijelima, koja su imala zadatak da uvježbane vojnike šalju na front.³¹ Tu se istovremeno odvijao i sudski postupak i provođenje istraga. Oni su imali za cilj utvrditi građansku lojalnost i vojničku sposobnost povratnika. Glavni zadatak Vojne komisije za povratnike sastojao se u istraživanju svih revolucionarno obilježenih elemenata (boljševika, komunista, nihilista, anarhista...), otkrivanju nacionalno-separatističkih emisara i agitatora, otkrivanju i eliminaciji svih osoba koje su od neprijatelja poslatne sa zadatkom da vrše sabotaže na željeznicama, industrijskim objektima, životnim namirnicama. [...] Prvenstveno je trebalo ustanoviti da li su zarobljenici za vrijeme zarobljavanja ili u toku zarobljeništva počinili krivično djelo. Takvim djelima smatrani su dezertiranje neprijatelju, nelojalan odnos pri zarobljavanju ili tokom zarobljeništva, pripomaganje stranim državama olakšavajući neprijateljske vojne akcije, veleizdajnička izjašnjavanja i djelovanja, uvreda cara, dobrovoljna služba u neprijateljskoj ratnoj industriji. [...] Vojne komisije koje su ustanovile krivicu povratnika morale su ga odvojiti od lojal-

²⁸ KA-W, KM, AOK Op. 111.625. Übergangs Lager, K.u.k. Ministerstvo rata Zajedničkom ministarstvu finansija, 15. januar 1918.

²⁹ Przybilovsky I. 1969. 154.

³⁰ Ibidem, 102.

³¹ Kao nap 28. Instruktion..., 5.

nih elemenata i što prije uputiti sudskim komisijama.³² U sudskom postupku koji je vodila Vojna komisija povratnici su svrstani u tri kategorije: primjeran, sumnjiv i kriv. Primjernim je označeno takvo držanje koje nije dalo povoda sumnji u nelojalnost ili postojanje opravdanih optužbi ili sumnji. Sumnjivim je označeno držanje koje je opravdano dalo mjesta sumnji u njegovu lojalnost državi, ali nije postojao čvrst dokaz o počinjenom djelu kažnjivom prema Krivičnom vojnom zakonu. Krivim su smatrani oni kojima je na osnovu provjerenih činjenica dokazano kažnjivo djelo.³³ Na osnovu istrage mogle su biti donesene tri presude za daljnji tretman povratnika: primjeran, sumnjiv i kriv. Prve dvije presude značile su daljnji ostanak u sastavu jedinice, pri čemu su se sumnjivi i dalje nalazili pod prismotrom.³⁴ Masovniji povratak bosanskohercegovačkih vojnika sa Istoka započeo je koncem februara 1918. Prema raspoloživim podacima, broj povratnika, svrstanih u tri kategorije, u periodu od marta do oktobra iznosio je 12.243 osobe.³⁵ U toku istrage samo 51 bosanskohercegovački vojnik proglašen je krivim za dezerterstvo ili predaju ratnom protivniku i upućeni su na daljnji postupak Divizionom sudu u Sarajevu. Nakon završetka pravnog postupka i regulisanja isplate novčanih sredstava, povratnici su upućivani na odsustvo. U početku, ono je iznosilo 4 sedmice, a od maja 1918, kada je počeo nagli priliv povratnika, odsustvo je bilo produženo na 8 sedmica.³⁶

³² Ibidem, Aufgabe und Zweck des Abwehrdienst. 6.

³³ Ibidem, Scheidung Heimkehrten nach Kategorien. Behandlung derselbe. 6-7.

³⁴ Ibidem, Behandlung der einzelne Kategorien. 7.

³⁵ KA-W, Archiv des Chefs des Ersatzwesens, Heimkehrer, 191/10-4 do 191/10-22.

	Primjeran	Sumnjiv	Kriv	Ukupno
februar	17	8	-	25
mart	454	636	-	1089
april	1939	949	-	2882
maj	1917	546	8	471
juni	1178	538	8	1724
juli	1151	674	6	1831
august	734	141	2	877
septembar	746	149	5	900
oktobar	399	27	22	448
ukupno	8535	3667	51	12243

³⁶ Przybilovsky I. 1969. 156.

Među povratnicima iz ruskog zarobljeništva nalazile su se i pristalice revolucionarnog usmjerenja, koje su smatrane sumnjivim. Pod oznakom “sumnjiv” smatrano je držanje u smislu neprijateljstva prema državi, pa je trebalo poduzeti mjere da oni ponovo postanu lojalni građani. Za tretman povratnika bilo je potrebno angažovati osobe koje su dorasle tako važnom zadatku, pri čemu je poseban značaj pridavan tretmanu u prijelaznim logorima, jer kod većine osoba nije bila ustanovljena sumnjivost. Nakon dolaska kod dopunskih tijela i završetka pravnog postupka svi povratnici označeni kao sumnjivi trebali su se uputiti na odmor, koji bi bio dopušten iz “porodičnih razloga”. Prije nego što bi se sumnjivi povratnici upućivali na odsustvo, bili bi obaviješteni politički organi na čijem se području nalazilo mjesto odsustva, da ih stave pod prismotru i u dogovoru sa žandarmerijskim stanicama djeluju po potrebi.³⁷

Strogi nadzor i kontrola povratnika iz zarobljeništva sa Istoka nastavljani su i nakon završetka rata u Kraljevini SHS. Zarobljenici su se vraćali u zemlju u grupama od po 50-60 osoba, ulazeći u zemlju kod Subotice i stupajući na teritoriju Bosne i Hercegovine u Bosanskom Brodu.³⁸ Na graničnom prijelazu povratnici su evidentirani u zasebne spiskove i podvrgavani ispitivanju od strane posebno određenih policijskih činovnika, i stavljeni pod višemjesečni policijski nadzor.³⁹

Nakon junske ofanzive u Venecijanskoj dolini političko i privredno stanje u pozadini odrazilo se i na armiju. Juli i august 1918. bili su pravi mjeseci gladi na frontu. Jedinice danima nisu vidjele ni komadić mesa, niti su primile grama masnoće. Nakon žetve stanje se donekle popravilo, jer je tada bar hljeba bilo u dovoljnim količinama. Ipak, često se dešavalo da kompletne jedinice u prvim redovima sa opremom dezertiraju, u nadi da će kod protivnika dobiti koji gram hrane više. U rovovima 82. pješadijskog puka jedno jutro dezertjer je ostavio poruku: “Do sada od nas nitko nije ustuknuo pred neprijateljem, sada od gladi više ne možemo izdržati.[...]” Jedan službeni podatak govori da je prosječna težina ljudstva iznosila oko 50 kg.⁴⁰

³⁷ ABH, Präs B.H. 1918, 143. Direktiven für die behandlung von bedenklichen Mil. Personen die aus der russ. Kriegsgefangenschaft heimgekehrt sind, K.u.k. Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 24. februar 1918.

³⁸ Šehić N. 1986. 142.

³⁹ Ibidem, 158.

⁴⁰ Edmung Glaise von Horstenau. (bez godine izdanja). 332.

Još lošije bilo je sa garderobom. Vojnici u košuljama bez rukava bili su sasvim normalna pojava. Teško bolesni od malarije, morali su stajati goli na vjetru, čekajući da im se osuši oprana odjeća. Uniforme i cipele bile su od lošeg materijala i raspadale su se kao da su od papira.⁴¹ Jedan generalštabni oficir neposredno iza prve linije naišao je na odjeljenje obučeno samo u donji veš, koje se spremalo za službu. Uniforme su bile dodijeljene samo onima koji su se nalazili na prvoj liniji. Čak su i oficiri koji su išli na odsustvo pozajmljivali uniforme od prijatelja. Pothranjeno ljudstvo bilo je podložno bolestima. Na Donjoj Piavi i u Albaniji malarija je desetkovala jedinice, a kasnije i španska gripa. Čete od 100 vojnika predstavljale su sretne izuzetke, dok su u pravilu bile upola manje. Može se pretpostaviti sa kakvim su ogorčenjem vojnici, upućeni na odsustvo, dolazeći iz ovog pakla, gledali na nove bogataše – ratne profitere. Takvo tijelo je lako bilo podložno psihičkom djelovanju. Neprijatelj je nastavljao svoju propagandu, u čiju su mrežu svakim danom sve više padala dopunska tijela.⁴²

Osim socijalnih momenata važno mjesto u kompleksu faktora koji su usložnjavali prilike u Monarhiji imala je i propagandna aktivnost sila Antante. Prema projektu njene Međunarodne komisije za propagandu, na Kongresu naroda Austro-Ugarske, održanom u Rimu 8-10. aprila 1918, donijete su odluke o načinu širenja propagande među austrougarskim trupama. Trebala je da se sprovodi proklamacijama, brošurama i slikama koje bi se bacale iz aviona; novinama, revijama i brošurama koje bi se objavljivale na njemačkom, mađarskom, češkom, poljskom i srpskohrvatskom jeziku; slanjem pacifista i defetista sposobnih da djeluju na javnost, kao i pomaganjem različitih komiteta u Parizu i Londonu i nacionalističke agitacije u Habsburškoj monarhiji.

Jugoslavenska sekcija Komisije trebala je propagirati etničko i jezičko jedinstvo Jugoslavena, Krfsku deklaraciju i stvaranje jugoslavenske države, pisati o veleizdajničkim procesima, o jugoslavenskim žrtvama da bi se zadovoljile njemačke ambicije, o zločinima koje su počinile austrougarske vlasti.[...]⁴³

U jugoslavenskih izvidničkim propagandnim odjeljenjima izvidnici su bili naoružani karabinima i velikim noževima, kakve su imale i bosanskoher-

⁴¹ ÖULK, Bd II, 1918, 572-573.

⁴² Ibidem, 574.

⁴³ Hrabak B. 1980. 166-167.

cegovačke jedinice za borbu u rovovima i kavernama. Nosili su tromblone, u koje su umjesto pravih stavljali mine s lecima; imali su megafone, pomoću kojih su agitovali živom riječju i pjesmom. Umjesto štampanih letaka često su u rove bacali pisane poruke, naročito ako su ih željeli napisati austrougarski oficiri i vojnici koji bi se predali. Najjače propagandno sredstvo predstavljala je činjenica da su austrougarski vojnici u rovovima znali da vojnici na italijanskoj strani dobijaju odličnu hranu.⁴⁴ Zarobljenici iz Austro-Ugarske armije na italijanskom ratištu trebali su svojim prisustvom podići poljuljani moral italijanskih vojnika i utjecati na borbenu gotovost svojih sunarodnika s druge strane borbeno linije.⁴⁵ Stanje snabdijevanja vojske bitno je utjecalo na disciplinu jer je izgubljen motiv ratnog zalaganja za Carevinu koja se tako odnosi prema njima. Prvo su podoficiri i mlađi oficiri počeli da se odvezuju od zakletve. Kada se dezerterstvo pojačalo, angažovane su čisto vojne formacije, tzv. Asistenz-trupen (čete, bataljoni), za suzbijanje nemira u pozadini. Kažnjavanje vojnih prijestupnika u vojnim jedinicama obavljala su njihova vlastita policijska odjeljenja.⁴⁶

U toku augusta 1918. godine došlo je do umjerenog dezertiranja bosanskohercegovačkih vojnika i to isključivo pravoslavni. Razlog za to je više bilo nezadovoljstvo situacijom na frontu, nego u neprijateljskoj propagandi. Prije svega, među vojnicima je vladala prava glad. Hrana se dobivala u nedovoljnim količinama, a meso je često bilo neupotrebljivo za ishranu. Vojnici su dobijali dnevno 300-500 grama hljeba, a za doručak i večeru često samo kafu. Oficiri su bili dobro snabdjeveni, što je u redovima vojnika izazivalo veliko nezadovoljstvo. U posljednje vrijeme dodijeljeni mađarski oficiri koji nisu poznavali jezik vojnika utjecali su na porast nezadovoljstva. Gotovo dvije godine zabrane odsustvo doprinijelo je lošem raspoloženju među vojnicima. Pred svaku ofanzivu obećavano im je odsustvo, da bi, kad stignu na rezervne položaje i podnesu molbu, njihov zahtjev bio odbijan uz obrazloženje da je na snazi zabrana korišćenja odsustva. Na neraspoloženje vojnika utjecale su i vijesti iz zavičaja o iznosima za izdržavanje porodica, koji su isplaćivani neredovno ili su u potpunosti bili obustavljeni. Duhan se također dobijao neredovno, a

⁴⁴ Ibidem, 181.

⁴⁵ Ibidem, 233-234.

⁴⁶ Hrabak B. 1982. 72.

vojnici nisu dobijali ni novi već, niti sredstva za pranje postojećeg.⁴⁷ Iz izjava bosanskohercegovačkih vojnika o organizaciji “zelenog kadra” od dezertera i onih koji su prekoračili odsustvo moglo se zaključiti da je “zeleni kadar” predstavljao organizaciju dezertera i onih koji su prekoračili odsustvo, koji su se sklanjali po šumama i živjeli od krađe i pljačke. Ova organizacija djelovala je samo u ljetnim mjesecima, dok su se vojnici u jesen javljali u svoje jedinice da bi zimu proveli u toplom. U Bosni i Hercegovini to je bilo posebno izraženo oko Bosanskog Broda, Doboja, te u okolini Bosanskog Šamca i Brčkog. U šumama oko Dervente od dezertera i onih koji su prekoračili odsustvo obrazovan je “zeleni kadar”. Na njihovom čelu se nalazio vodnik iz III bosanskohercegovačkog puka Suljo Čuran, koji je dezertirao i postao vođa. Članovi “zelenog kadra” bili su dobro opremljeni. Neke grupe su posjedovale čak i mitraljeze. Ljudi su priznavali da je “zeleni kadar” dobro organizovan i da mu se žandarmerija nije mogla suprotstaviti.

Iz mnogobrojnih izjava proizlazilo je da se u karantinima niko nije brinuo o ljudstvu, niti je vodio evidenciju i kontrolu. Tu je smještaj bio izuzetno loš; u nekima se vojnicima dodjeljivalo ćebe tek nakon što uplate 14 kruna. Trgovina sa falsifikovanim dokumentima – dozvolama za odsustvo bila je općepoznata stvar. Jedan vojnik je priznao da je čuo drugu dvojicu vojnika kako se dogovaraju da ukradu dozvole za odsustvo drugovima koji su spavali.⁴⁸

Oslobađanje od vojne službe i odsustva pružili su zgodnu priliku uzgajivačima duhana da se udalje od vojne službe, pa su mnogi poljoprivrednici odjednom postali uzgajivači duhana, te su potvrde postale posebno tražene. Vojnici koji prekorače odsustvo izjavljivali su da je kazna izuzetno blaga; za prekoračenje u trajanju 1-2 mjeseca vojnici su kažnjavani sa nekoliko dana zatvora.⁴⁹

Opća situacija u pozadini stvarala je pretpostavke za izbijanje nemira i pojava koje su ugrožavale javni poredak i mir, a kada su se one proširile na

⁴⁷ KA-W, KM, AOK, Op. Abt. 111.625. Policijska direkcija Sarajevo Zemaljskoj vladi BiH. Sarajevo, 28. august 1918.

⁴⁸ KA-W, KM, AOK Op. Abt. 108.961. Resümme über die Organisation des “Zeleni Kader” aus Deserteuren und Urlaubsüberschreitern, Komandujući general u BHD K.u.k. Ministarstvu rata. Sarajevo, 5. juli 1918.

⁴⁹ Ibidem, “Zeleni Kader.” Vrhovna komanda armije K.u.k. Ministarstvu rata, Baden, 15. juli 1918. prijepis.

front, u znatnoj su mjeri utjecale na disciplinu u vojnim formacijama. Zemaljska vlada BiH je 19. maja 1918. donijela Objavu o sudbeno-kaznenom i administrativnom progonu onih koji bi pružali pomoć vojnim bjeguncima i onima koji su prekoračili vojnički dopust. Pripomoć, zatajenje ili neprijavlivanje vojnih bjegunaca i vojnika koji prekorače dopust, kao i svako drugo pomaganje tih osoba potpadalo je pod najstrožiji sudbeno-kazneni progon. Osim tih mjera obustavljena je potpora za izdržavanje porodica bjegunaca i onih koji bi prikrili one koji su počinili neki kažnjiv čin. Ukoliko bi postojala utemeljena sumnja da su pojedine osobe, porodice ili eventualno cijele općine pomagale vojnim bjeguncima i onima koji prekorače odsustvo time što su im pružali pomoć, prikrivali ih ili nisu prijavljivali, kažnjavani su osjetnim administrativnim kaznama.⁵⁰ Plašeći se povezivanja stanovništva sa dezterterima, general Sarkotić je uveo prijeku sud u graničnim oblastima, u srezovima Foča, Gacko, Bileća, Trebinje, Nevesinje i Stolac. Svi oružni listovi proglašeni su nevažećim i u roku od 8 dana sve oružje je moralo biti predato policijskim organima. Ilegalno posjedovanje oružja bilo je najstrožije kažnjavano. Također je strogo kažnjavano ugrožavanje javne sigurnosti, povreda vojne discipline u jedinicama, ubistvo, javno nasilje, oštećenje stana i imovine, kao i pljačka, ukoliko je vrijednost ukradene robe prelazila iznos 1000 kruna. Prijeku sud se mogao proglasiti i zbog dezterterstva, bez traženja saglasnosti viših organa, na temelju samostalne procjene situacije.⁵¹

U izvještaju generala Sarkotića upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija o situaciji u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji u toku augusta 1918. konstatovano je da su aktivnosti deztertera trajale dotadašnjim intenzitetom, uz napomenu da su se one u području Avtovca i Nevesinja uvećale. Stalno je dolazilo do borbi sa komitama, pri čemu su oni potučeni i rastjerani. U borbama kod Avtovca 31. jula komite su imale dvojicu ranjenih, a oteta im je opljačkana stoka. Jedna izviđačka patrola je u noći između 7. i 8. augusta, 18 km istočno od Avtovca, uspjela rastjerati jednu takvu grupu nakon dvosatne bitke. Naoružana civilna straža je 17. augusta, 8 km jugozapadno od Avtovca, i 22. augusta, 18 km jugoistočno od Trebinja, protjerala crnogorske komite.

⁵⁰ ABH, ZMF, BH 802. Bekämpfung des Deserteurenwesens, Zemaljska vlada za BiH, Objava Naredbe od 19. maja 1918. o sudbeno-kaznenim i administrativnim progonima.

⁵¹ KA-W, KM, AOK, Op. abt. 108.900. Standes-Recht in BH. Uporedi: Redžić E. 1991. 210-211.

Prema izvještajima Obavještajne službe, zapovjednik komita u Crnoj Gori bio je vojvoda Pećanac. Najveći broj komita nalazio se u području planina Semina i Golija. Neke od jedinica posjedovale su i mitraljeze. Komite pod zapovjedništvom Spasoja Tadića nalazile su se u Ledenici, 11 km istočno od Avtovca, odakle su poduzimale brojne pljačkaške pohode u Hercegovini. U području oko Pukljeg dola, 22 km jugoistočno od Trebinja, nalazila se grupa komita od 40 osoba, pod zapovjedništvom Mirka Kovačevića. Između komita i dijela pravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori uspostavljeni su kontakti, čemu je posebno doprinijela neuspjela julska ofanziva Centralnih sila. Opće raspoloženje stanovništva je poboljšano nakon žetve, ali je bio primijetan ratni zamor.

Bosanskohercegovačka žandarmerija je u toku augusta privela 683 dezertera, 2170 vojnika koji su prekoračili odsustvo, ukupno 2863, kao i 670 ratnih zarobljenika. U toku augusta od putnih kontrola privedeno je 1815 dezertera i vojnika koji su prekoračili odsustvo. U toku augusta ukupno je privedeno 6800 dezertera, vojnika koji su prekoračili odsustvo i ratnih zarobljenika. Zbog stalnog povećanja takvih skupina sigurnosni odnosi u zemlji znatno su se pogoršali, što je posebno zapaženo u Banjalučkom okrugu. U srezu Bosanska Gradiška obrazovane su dvije naoružane skupine dezertera i jedna u srezu Bosanska Dubica. U Bosanskogradiškom srezu naoružani dezerteri su 22. i 26. augusta 1918. opljačkali stanovništvo, pri čemu je jedna žena ubijena. U Prnjavorskom srezu dezerteri su opljačkali stanovništvo nanoseći štetu od 10000 kruna. U Bosanskodubičkom srezu je 18. augusta došlo do sukoba jedne žandarmerijske patrole sa dezarterima, pri čemu je jedan žandar ranjen, a drugi ubijen. U Zvorničkom srezu 27. augusta dezerteri su od stanovništva opljačkali 5150 kruna, 10 zlatnih dukata, zlatni nakit. [...] Na željeznici se povećao broj pljački, pa su zabilježeni brojni slučajevi gdje su putnici nakon pljačke, da bi se uklonili dokazi, jednostavno izbacivani iz voza.⁵²

Za direktno suzbijanje razbojništva u Bosni i Hercegovini angažovane su vojne snage stacionirane u zemlji. Sredinom augusta Vrhovna komanda Armije je poduzela mjere za suzbijanje dezarterstva, a vojnike je trebalo upoznati sa posljedicama koje je povlačilo dezarterstvo i prekoračenje odsustva.

⁵² ABH, ZMF, Präs. BH 1918. 824. Nachrichtenresumé für den Monat Avgust 1918. Komandujući general u BHD Dr Alexandru Freiherrn von Spitzmülleru, zajedničkom ministru finansija. Sarajevo, 27. septembar 1918.

Također, komandama svih trupa naloženo je da obustave isplatu sredstava za izdržavanje porodica dezertera, kao i da traže pogodno sredstvo za suzbijanje pomoći dezserterima, organizirajući potjere za izbjeglima.⁵³ Izvještavajući o stanju jedinica, general Sarkotić je konstatovao da su, uprkos povoljnom godišnjem dobu, sve veća poskupljenja doprinijela da se ljudstvo i podoficiri koji služe više godina ne mogu izdržavati od svojih prihoda. Rast cijena je učinio iluzornim uspostavu mjesečnih iznosa. Oficiri su se zaduživali, a vojnici su od svojih prihoda mogli kupiti samo kutiju šibica. Ljudstvo je jednostavno prošlo, tugujući od gladi. Šesnaestogodišnja ženska radna snaga je zarađivala više nego poslužitelj u vojsci sa 40 godina staža; zanatlija je više zarađivao nego podoficir sa 12 godina službe. Vojna građevinska odjeljenja bila su mnogo bolje plaćena, pa je zidar zarađivao 20 kruna dnevno, instalater 30, a električar 50 kruna. Istovremeno je komandant rudnika koji je zapošljavao 1000 radnika imao manje prihode nego zidar. Trenutno, svi su primali dodatak na skupoću, samo je od svega toga vojnik ostajao praznih ruku.⁵⁴

Početak septembra 1918. godine Vojna komanda Sarajevo objavila je Naredbu kojom su bili predviđeni sudbeno-kazneni progoni i ukidanje pomoći porodicama dezertera. Telegramom koji je Zemaljska vlada BiH uputila sreskim uredima u Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci, Prnjavoru i Banjoj Luci proglašen je prijeku sud u tim mjestima. Ovom Naredbom za čin veleizdaje, ometanje javnog mira, pobune, ubistva, podmetanje požara, pljačku, pružanje pomoći prijestupnicima, kao i za krađu predviđena je smrtna kazna.⁵⁵

Radi poboljšanja kontrole za sve vojne osobe na putovanju i za žensku radnu snagu na vojnim mjestima uvedene su posebne propusnice. Za vojne osobe su kao putni dokument vrijedili otvoreni putni nalozi, sa ucrtanim ciljem putovanja, kao i dozvole za odsustvo. Vozne karte su se morale poništavati, pri čemu je trebalo bezuvjetno predložiti putni nalog i na zahtjev vojnih

⁵³ Ibidem, Deserteure und Urlaubüberschreiter, Bedrohung der öffentlichen und der Sicherheit des durch ihr Unwesen.

⁵⁴ KA-W, KM, AOK, Op. Abt., 111.625, Policijska direkcija BiH predsjedništvu Zemaljske vlade BiH. Sarajevo, 28. avgust 1918.

⁵⁵ Ibidem, Prijepis telegrama Zemaljske vlade BiH od 8. septembra 1918. sreskim uredima Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Prnjavor, Okružnom sudu u Banjoj Luci i okružnim organima Banje Luke, Zemaljska vlada BiH. Sarajevo, 8. septembar 1918.

i civilnih kontrola staviti na uvid. Svaka neovlaštena izmjena u tekstu putnog dokumenta bila je strogo zabranjena, a svaka prodaja ili poklanjanje putnog dokumenta kažnjavano je privođenjem vojnom sudu. Ženska pomoćna radna snaga kod vojske morala je pored dozvole za odsustvo, odnosno putnog naloga, predložiti legitimaciju sa fotografijom.⁵⁶ U toku 1918. godine K.u.k. Ministarstvo rata izdalo je nekoliko instrukcija za djelovanje službene kontrole pri putovanju vojnih lica i uputstva za stražarske patrole. Cilj tih malih odjeljenja je bio da spriječe akte sabotaze, agitaciju, da vrše hvatanje i sprovođenje dezertera i ratnih zarobljenika, te da kontolišu dokumenta o putovanju vojnih lica, posebno odobrenja za odsustvo. Te jedinice trebale su osigurati red u vozovima, posebno pri povratku ratnih zarobljenika sa Istočnog fronta, na željezničkim i poštanskim stanicama. U instrukcijama su razrađena pravila vojne službe, način postupanja u slučajevima svih delikata prema izvršiocima, a određena je komanda i organizacija rada tih patrola. Za uhvaćene dezertere postojale su premije.⁵⁷ Nadzorna putujuća odjeljenja imala su isti krug djelovanja, ali i nadzor nad kontrolnim putujućim patrolama.⁵⁸

Vojna komanda Sarajevo 4. septembra 1918. predložila je Vrhovnoj komandi Armije da se ukine prijeki sud za prijestupe čija šteta ne prelazi 1000 kruna i to samo za Sarajevo i Mostar, jer se ni u ostalim područjima Monarhije nisu izricale smrtne kazne za sitnije krađe, što je K.u.k. Ministarstvo rata u Beču prihvatilo 2. oktobra 1918. godine.⁵⁹ Tokom septembra 1918. godine žandarmerija je u Bosni i Hercegovini uhvatila 619 dezertera, 2.540 vojnih obveznika koji su prekoračili odsustvo i 524 odbjegla ratna zarobljenika, dok su kontrolni organi na putovanjima zadržali 2.367 bjegunaca i 4.757 vojnika koji su prekoračili odsustvo. Da bi onemogućili podršku porodica dezserterima, vlasti su nametnule obaveze u isporuci stoke i hrane onim domaćinstvima u kojima su se nalazili vojnici koji su prekoračili odsustvo. Nedostatak hrane

⁵⁶ ABH, ZV BH, 1918. 12.791. Belehrung für reisende Militär-(Landwehr-, Landsturm-) Personen und weibliche Hilfskräfte bei militärischen Stellen; Behandlung von mil. Ausweispaßpieren, Zemaljska vlada BiH Zajedničkom ministarstvu finansija. Sarajevo, 15. oktobar 1918.

⁵⁷ ABH, ZV BH, Präs. 1918. 12.968. Instruktion für den ambulanten Reisekontrolldienst in Österreich durch Militärpersonen, 1-19. Uporedi: Hrabak B. 1982. 73.

⁵⁸ KA-W, Militär-Kanzlei Seiner Majestet (MKSM), 78-1/3, Instruktion für fahrende Überwachpatrouillen, 1918.

⁵⁹ Ekmečić M. 1989. 798.

i opasnost od gladovanja porodica pokazalo se najdjelotvornijom mjerom, što je imalo efekta posebno u Hercegovini, pa se u Ljubuškom 149 bjegunaca samo prijavilo kotarskim organima.⁶⁰ Sredinom oktobra 1918. godine disciplinske mjere u Bosni i Hercegovini znatno su popustile. General Sarkotić je najviše strahovao od “zelenog kadra” u sjeverozapadnoj Bosni, pa je njegov štab izvršio pregrupisavanje u okviru Sarajevske vojne oblasti, proglašavajući ratne zone u koje su spadali okrug Banja Luka s kotarom Derventa, okrug Tuzla, kotari Žepče i Zenica, iz Travničkog okruga, okrug Sarajevo bez Fojničkog okruga i cijeli Mostarski okrug bez Ljubuškog kotara. U tim ratnim zonama bile su na snazi strožije odredbe u pogledu saobraćaja, uz obavezne propusnice. K.u.k. Ministarstvo rata posebnu pažnju posvećivalo je “zelenom kadru” u Bosni i Hercegovini, plašeći se njegovog povezivanja sa susjednim oblastima u Slavoniji i Dalmaciji. Specijalni oficir Vrhovne vojne komande poslije inspekcije potvrdio je Sarkotićevo mišljenje da nema veza između pojedinih skupina i da je glavni motiv za dezertiranje bio više socijalne nego političke prirode. Napadi su uglavnom bili usmjereni protiv imućnijih ljudi, dok prema organima vlasti nisu poduzimali nikakve akcije ili sabotaze.⁶¹

Prilikom smjene vlasti u Bosanskoj krajini poduzete su mjere da se otkloni opasnost od dezertera i naoružanih vojnika koji su se preko tog područja vraćali kući. Vojnicima u prolazu oduzimano je oružje, a hljeb im je dijeljen po cijeni od dvije krune. Čak su i svećenici i učitelji pozvani da se brinu o održavanju reda i mira. U Bihaću Narodni odbor Okruga je od Zemaljske vlade BiH tražio da mu se pošalje 400 pouzdanih vojnika za održavanje reda i mira, a osim toga još 50 vojnika za održavanje pravnog poretka u Bosanskom Novom.⁶²

Pobune i dezerterstva vojnika postali su važan faktor unutrašnje stabilnosti Monarhije. Vojne jedinice imale su zadatak da podrže organe službe javne sigurnosti i spriječe nemire. Poduzete su odgovarajuće mjere u vlastitim redovima koje su svoje pravno uporište našle u odredbama sadržanim u Kaznenom vojnom zakonu: “Ko se suprostavi nadređenom oružjem ili nasilno

⁶⁰ Hrabak B. 1982. 215.

⁶¹ Ibidem, 216..

⁶² ABH, ZV BH, Präs. 1918., 13.837. Bosanskohercegovački pješadijski puk br. 2., II bataljon. Pritužbe vojnika protiv postupaka političkih organa.

postupa prema osobi u službi, ili se suprostavi dobijenoj službenoj naredbi [...] u ratu i u miru kažnjava se smrću strijeljanjem. Ko za vrijeme rata na prećutan ili uvredljiv način oklijeva da izvrši službenu naredbu, također se kažnjava smrću strijeljanjem. Vojnik, koji u zajednici sa drugim istupi protiv postojećeg službenog poretka, protiv nadređenih, viših i njihovih naredbi, ili se samo dogovore, krivi su za pobunu. Za podstrekače i predvodnike pobune je predviđena kazna strijeljanjem. U slučaju da dođe do pobune, svaki učesnik koji se nakon objave prijekog suda nije vratio, osuđivan je na smrt strijeljanjem. Ukoliko se radilo o većem broju pobunjenika, tu kaznu je trebalo izvršiti na svakom desetom čovjeku, koji bi bio određen žrijebanjem, dok bi svi oficiri i podoficiri koji su umiješani u zavjeru bili kažnjeni”.⁶³ Vanredno stanje i prijeki sud bili su usmjereni na najbržu proceduru. U osnovi presuda mogla je biti smrtna kazna strijeljanjem ili oslobađanje od krivice. Pri izvođenju smrtno kazne trebali su prisustvovati “dušebrižnik”, ljekar i krvnik.⁶⁴ Tokom januara 1918. godine na očuvanju javnog reda i mira u Ugarskoj angažovano je 60 četa austrijskih i bosanskohercegovačkih vojnika, koje su u svom sastavu brojale po 100 vojnika.⁶⁵

Od bosanskohercegovačkih jedinica angažovane su: od Rezervnog bataljona 1. bh. puka 1-4 čete, od Rezervnog bataljona 3. bh. puka 3-5 četa, od Rezervnog bataljona II bh. lovačkog bataljona 4 čete, od Rezervnog bataljona III bh. lovačkog bataljona 1 četa, od Rezervnog bataljona IV bh. lovačkog bataljona 2 čete, od Rezervnog bataljona V bh. lovačkog bataljona 1 četa, od Rezervnog bataljona VI bh. lovačkog bataljona 1. i 5. četa i od Rezervnog bataljona VIII bh. lovačkog bataljona 2 čete.

Početkom jula 1918. godine započela je akcija protiv dezertera u Galiciji. Za ovu akciju angažovane su sljedeće jedinice: za vojnu oblast Pržemysl iz Budimpeštanske vojne oblasti od rezervnih tijela 3. bh. puka 2 čete iz Budimpešte i 1 četa VII bh. lovačkog bataljona iz Sikloša.⁶⁶ Za Vojnu oblast Krakow iz Vojne komande Poszonj angažovani su: od rezervnih tijela 4. bh. puka dvije čete iz Gyora i iz Vojne oblasti Graz iz sastava rezervnih tijela 2. bh. puka

⁶³ Innere Front, Bd. I, 31.

⁶⁴ Ibidem, 32.

⁶⁵ Ibidem, II, 89.

⁶⁶ Ibidem, 91.

jedna četa iz Lebringa. Krajem oktobra 1918. u pozadini Monarhije su kao pomoćne trupe u Jungbunzlau bile angažovane dvije čete 2. bh. puka, u Ostravi u Češkoj jedna četa I bh. pješadijskog lovačkog bataljona, u Beču dvije čete 4. bh. puka iz Gyora, dok su u Wiener Neustadtu bile angažovane dvije čete III bh. lovačkog bataljona. U Szombathely bile su raspoređene 2 čete 4. bh. puka.⁶⁷

Za vrijeme julske ofanzive u Italiji došlo je do umjerenog dezertiranja bosanskohercegovačkih vojnika. Pokazalo se da se vojnici svih konfesija, u manjem broju, predaju neprijatelju. Razlozi za dezertiranja manje su se nalazili u neprijateljskoj propagandi nego u odnosima na nezadovoljstvo vojnika prilikama na frontu. Prije svega, vojnici su se žalili na glad. U izvještaju upućenom K.u.k. Ministarstvu rata 5. septembra 1918. general Sarkotić je naglasio da vlada opće ogorčenje ljudi bez ikakvih sredstava koji za domovinu krvare, dok dobrostojeća klasa mirno i dalje vodi poslove i kroz rat se bogati. Svi vojnici su poricali namjere da dezertiraju, ističući da bi ih samo teško stanje njihovih porodica prisililo da se odluče na taj korak.⁶⁸

Posljednja velika bitka Prvog svjetskog rata započela je 24. oktobra 1918. Jurišni odredi sila Antante, Britanci, Francuzi i Italijani izvršili su prvi prodor u području Sedam općina, u brdima između Brente i na Piavi. Olakšavajuću okolnost za Antantine vojne snage predstavljala je činjenica da se Austro-Ugarska armija nalazila u fazi raspada. Rezervne jedinice su odbijale da uđu u prvu liniju, a kad je nakon političkih prilika u Ugarskoj car Karlo pristao na izdvajanje ugarskih oružanih snaga, njihove jedinice su prve počele napuštati brod koji tone.⁶⁹ Mada Monarhija u stvarnosti više nije postojala, jedinice gotovo svih narodnosti pružale su snažan otpor do posljednjeg dana, ne toliko iz odanosti Monarhiji koliko usljed toga što jedinicama u prvoj liniji ništa drugo nije ni preostalo, odupirući se više iz instinkta samoodbrane. Istovremeno, jedinice u pozadini slijedile su instinkt održanja na životu, odbijajući da besmisleno ginu u posljednjim satima rata. Iako je prije početka bitke car Karlo uputio proglas vojnicima u kojem im je nagovijestio skori mir i povratak kućama, moleći ih da sačuvaju disciplinu, taj apel nije nikada stigao

⁶⁷ Ibidem, 117-118.

⁶⁸ KA-W, AOK, Op. Nr 111.546, Bericht Kommandierenden General für BHD, K.u.k. Ministarstvu rata. Sarajevo, 5. septembar 1918.

⁶⁹ Horvat J. 1967. 567.

do vojske u prvim borbenim linijama.⁷⁰ Dva dana prije početka velike bitke brigada Hrvatske domobranske divizije odbila je da zamijeni ljudstvo ostalih dviju brigada u prvoj liniji. Nekoliko sati kasnije u grupi kod Belluna došlo je do dezertiranja 4. bh. puka, sa obrazloženjem da je “car u manifestu narodi-ma Monarhije zaboravio njihovu domovinu, pa zbog toga nema smisla da se i dalje bore”. I sa drugih frontova dolazile su iste vijesti. Zapadno od Brente pobunila su se tri mađarska puka i nisu htjeli poći na položaje kod Asiaga. Bu-dući da su se proširile vijesti kako je car pristao da se mađarske jedinice vrate kući, od tada je bilo nemoguće zadržati ljudstvo na položajima. Od 24. do 27. oktobra pala je odluka. Dijelovi Britanske 7. divizije potisli su 24. oktobra prednje snage habsburških straža ispod brda Montella na Piavi, a 26. oktobra izvršile su stvarni juriš.

Učinjen je još jedan, posljednji pokušaj da se u protivnapad natjeraju naj-lojalnije habsburške snage, tirolski lovci i carski strijelci. Kada su sreli jedinice Honvéda koje se vraćaju u zavičaj i shvatili da treba i dalje da krvare, boreći se za izgublenu stvar, riješili su da je i za njih rat završen. Oni su situaciju ocijenili pravilnije nego Vrhovna komanda Armije. Ujutro, 28. oktobra po-čeo je najjači artiljerijski napad sila Antante, koji je poslijepodne imao fatalne posljedice. Ljudstvo elitne XXXI pješadijske divizije počelo je mahati bijelim zastavama, što se prenijelo i na ostale dijelove fronta. Francuzi su zaobišli po-ložaje 3. bh. puka i izvršili napad s leđa. U bezizlaznoj situaciji, primorani su na predaju. Samo manji broj vojnika je uspio pobjeći, dok je dio ljudstva u pokušaju bijega stradao od mitraljeske vatre.⁷¹

Dugotrajnost rata i nevolje koje je vojnik podnosio na frontu uzrokovali su da je i kod jedinica koje su do tada bez pogovora izvršavale sve zadatke i u najtežim uvjetima došlo do dezertiranja. Ratni umor i čežnja za povratkom kući pri kraju rata kod vojnika pojačani su i brigama za porodicama i ne-izvjesnom budućnošću. Pisma iz zavičaja obavještavala su vojnike na frontu o neizdrživim patnjama kod kuće, koje su podnosile njihove porodice.⁷² Ni bosanskohercegovačke jedinice nisu predstavljale izuzetak. Krajem oktobra 1918. godine došlo je do masovnog dezertiranja vojnika 4. bh. puka. Nakon

⁷⁰ Ibidem, 568-569.

⁷¹ KA-W, NFA, Gefechts-Berichte. Uporedi: Blašković P. 1936. 143-145.

⁷² ÖULK, VII Bd 1918. 565-573

što se puk prikupio 1. novembra u Cortini d'Ampezzo, ljudstvo je smješteno u vagone i 2. novembra preko Villacha upućeno u Ljubljanu, gdje je stavljeno na raspolaganje Narodnom vijeću Države SHS. Puk, čije je brojno stanje iznosilo 2700 naoružanih i opremljenih vojnika, tri kompletne mitraljeske čete sa 36 ručnih mitraljeza i 400 konja, razoružan je, a vojnici su upućeni u zavičaj.⁷³

U Prvom svjetskom ratu u BiH je mobilizirano 298.000 vojnika, od kojih je registrirano 51.815 ranjenih ili oboljelih, u prosjeku svaki šesti.⁷⁴ Od toga 12.726 su ostali invalidi, ili prosječno, svaki četvrti. Od ukupno registriranih 12.726 ratnih vojnih invalida bilo je 4.413 muslimana (34,68%), 5.371 pravoslavnih (42,20%), 2.586 katolika (20,32%), Jevreja 32 (0,25%), i ostalih 356 (2,55%), što je bilo približno jednako tadašnjoj konfesionalnoj strukturi stanovništva.

Izvori i literatura

IZVORI

a) Neobjavljena arhivska građa:

1. (ABH) Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo
 - ZV BiH - Zemaljska vlada BiH
 - ZMF – Zajedničko ministarstvo finansija
2. (KA-V) Kriegs-Archiv Wien
 - KM – Kriegs Ministerium
 - AOK- Armeeoberkomando
 - Op. Abt. – Operations-Abteilung

b) Objavljena arhivska građa:

(ÖULK) Österreich-Ungarns letztes Krieges 1914-1918. Bd VII 1918. Wien 1938.

LITERATURA

- Pust I. 1980. *Das Steinernde Front. Auf der Spuren des Gebirgskrieges, in den Julische Alpen, Von Isonzo zur Piave*. Graz.

⁷³ Schachinger W. 1996 229-238.

⁷⁴ KA-W. KM, AOK, Qu. Abt 1918 Beilage VII

- Hans F. 1931. *Bosniak*. Waldfofen a. d. Ybs. 71-72.
- Plaschka R. Haselsteiner H. Suppan A. 1974. *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie, 1918., Bd 1*. Wien.
- Klein S. 1964. *Freiher Sarkotić von Lovćen. Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegowina von 1914. bis 1918*. Neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Bečkom univerzitetu 1964. 228.
- Przybilovsky I. 1969. *Die Rückfuhrung oesterreichisch- ungarischen Kriegsgefangenen aus dem Osten in der letzten Monaten der k. u. k. Monarchie*, Wien.
- Šehić N. 1986. "Previranja na selu i u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini potkraj prvog svjetskog rata i u prvoj godini novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" *Prilozi XXI, br. 22*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Edmung Glaise von H o r s t e n a u. (bez godine izdanja). *Die Katastrophe. Die Zerstörung Österreich-Ungarns und das werden der Nachfolgenstaaten*. Zürich-Leipzig-Wien:
- Hrabak B. 1980. *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915-1918. godine*. Novi Sad.
- Hrabak B. 1982. *Dezerterstvo i zeleni kadar*. Novi Sad.
- Redžić E. 1991. "Bosanskohercegovačke jedinice austrougarske vojske u prvom svjetskom ratu 1914.-1918." *Vojnoistorijski glasnik, VII, 3*. Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Ekmečić M. 1989. *Stvaranje Jugoslavije II*. Beograd: Prosveta.
- Horvat J. 1967. *Prvi svjetski rat*. Zagreb: Stvarnost.
- Schachinger W. 1996. *Bošnjaci dolaze – elitne trupe u K. u K. armiji 1879-1918*. Lovran: Cambi d.o.o.
- Blašković P. 1936. 1936. *Schlus-Kämpfe von Piave im Oktober 1918*. Wien.

SUMMARY

BOSNIANS AND HERZEGOVINIANS IN THE MILITARY ORGANISATION OF AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE IN THE FINAL YEAR OF WWI

In the course of 1918, the position of Central Powers worsened while the moral of population in the rear areas saw constant deterioration. The expectations that the war would have a favourable outcome proved to be unrealistic. The consequence of these developments was the disintegration of the Army, particularly in the areas where national and social ideas were embraced by the troops, which was manifested in rebellions, desertions and gangs formed by deserters and soldiers who disobeyed the order to return on time from their leaves. This trend also had political consequences. The security situation in the rear areas weakened the authority of the Government and the Army, which further weakened the links with the Monarchy and gave a fertile soil for expansion of national and socialist ideas. General situation in the rear areas gave rise to unrest and other developments that threatened public law and order; when they expanded to the front-lines, they had a significant impact on the discipline within military formations. The Land's Government for Bosnia and Herzegovina passed, on 19 May 1918, the Decree on Judicial and Criminal Prosecution of individuals who assisted military deserters and of those who exceeded their leave of absence, while every other form of assistance to such individuals was subject to the most stringent measures of judicial and criminal prosecution.

The troops positioned in Bosnia and Herzegovina were engaged in these measures against brigandage. By mid-August, the Army Supreme Command undertook measures of combating brigandage and informed the troops about the consequences of desertions and extended leave of absence. Furthermore, all troop commands were ordered to stop paying the family sustenance contributions to deserters and to seek appropriate means for combating against those who dare to assist deserters. The pursuits of deserters were also organised. The fact that the war dragged on for the long four years, alongside with hardship that befell the troops on front-lines, caused desertions even among those units that had been exceptionally disciplined and that used to carry out all orders, even under the hardest of conditions. Towards the end of the war, the war fatigue and homesickness grew among the soldiers, alongside concern

about their families and fears from an uncertain future. Letters that soldiers received from home informed them about an unbearable suffering their families had to go through. The troops from Bosnia and Herzegovina were no exception to this rule; they also started revoking their oaths of allegiance, claiming that the Emperor's Manifesto to the Peoples of the Monarchy "forgot their homeland so that there was no more reason for them to fight".

Key words: the last year of the WWI, Bosnia and Herzegovinian military conscripts, situation on the front, desertions and turmoil in the rear-echelons

UDK: 329:323.2 (497.6) "19"
Izvorni naučni rad

DRIJEMANJE NA RAMENU VREMENA ili ŽUDNJA ZA VLAŠĆU PREDVODNIKA IZNAD NADA I STRAHOVA SUNARODNJAKA

**(Bošnjački političari u prevratničkom vremenu sloma
Imperije i rođenja Kraljevine)**

Muhidin Pelesić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

♦

Autor je, na osnovu uvida u manje poznate, i nove dokumente predstavio djelovanje bošnjačke političke "elite" (mehanički sastavljene od one instalirane u ranijem periodu, nazovimo je, uvjetno, tradicionalnom kao i one, druge, tek pristigle, skorojevićevske) krajem druge i početkom treće decenije 20. stoljeća. Na tom razmeđu, između propasti Austro-Ugarske i prvih godina funkcioniranja jugoslavenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, reflektirane su bitne karakteristike u načinu razmišljanja i funkcioniranju posvađanih bošnjačkih političara. Takav pristup autor smatra potrebnim i zbog razumijevanja historijskog toka u slijedećem periodu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, Jugoslavija, Francuska, Italija, Turska, Velika Britanija, nacionalizmi, Bošnjaci, politički sukobi i podjele, muhadžiri, Jevreji, pad orijentalne čaršije.

NA KRAJU DECENIJE, o kojoj se ovdje govori, umrla je bosanska orijentalna čaršija. Ali, idemo redom. Podsjetimo se rezultata istraživanja dvojice, danas prilično zaboravljenih i skrajnutih, autora. Prvi, pun

ponosa, tvrdi: “Stvaranje Jugoslavije je dosad najveći istinski uspeh Jugoslovena, ali i najteži ispit za njihove državotvorne snage [...] Poznata psihologija odnosa između oslobodilaca i oslobođenih ispoljila se i u stvaranju Jugoslavije. Ljudske netaktičnosti izbile su i na jednoj i na drugoj strani. Niže ljudske crte egoizam, vlastoljublje, zavidljivost, surevnjivost i mržnja brzo se i lako pretvaraju u političku monetu”. Podrazumijevajući navedeni odnos između Srba i drugih naroda u novoj državi, dalje se spominju slični odnosi u ujedinjenoj Njemačkoj između Prusa i ostalih Nijemaca, te u Italiji između Pijemonteza i drugih Italijana. I, onda, opominjući finale: “U istorijskom momentu jugoslovenskog državnog stapanja hrvatski zasebni nacionalizam, kao za ironiju, razvio se u takvim razmerama kao nikad ranije”. Autor je Vladimir Dvorniković, citat je iz njegove knjige *Karakterologija Jugoslovena*.¹ Knjiga je publicirana 1939. godine, u kojoj je sporazumom Cvetković-Maček trebao biti raspetljan opasni srpsko-hrvatski politički čvor, ali uz cijenu faktičke podjele Bosne i Hercegovine.

Drugi autor, nikako po važnosti, nego samo hronološki prema nastanku teksta koji ću citirati (dvije decenije kasnije i još dalje...) opominje, da je srpska buržoazija pod “ujedinjenjem” podrazumijevala “prisajedinjenje”. Također, kaže, da je “beogradska čaršija”, do Šestojanuarske diktature 1929. godine, “igrala drugostepenu ulogu, osim, dakako, u pitanju državnih liferacija”, zbog, i dalje, prisutnog finansijskog kapitala iz Beča i Pešte. On ne zaboravlja, “da je solunsko-kajmakčalanska armada bila pedeset posto sastavljena od prečanskih jugoslovenskih dobrovoljaca”. Režim opisuje, kao “u krvi i zločinstvima” ogrezlu satrapiju reakcionarne, “upravo kontrarevolucionarne politike”, koju “će sprovoditi u krvi i tiraniji decenijama, svakom progresivnom principu uprkos”. Za njega, “definicija, da se radi o “pozitivnoj”, “progresivnoj” ili “oslobodilačkoj” ulozi tih i takvih negativnih sila, u svakom je slučaju riskantna”. Tako je pisao Miroslav Krleža u svojim *Marginalia lexicographica*.² Citirani i drugi kritični stavovi ovih autora bili su akt naklonosti, nikako odbojnosti, prema ideji jugoslovenskog okupljanja u jednoj državi. U ovom slučaju, ono što su voljeli to su kritizirali.

Pogrešno procjenjujući, da se “rat približava svom uspješnom završetku”, predsjednik ugarske (mađarske) vlade grof Istvan Tisza najavio je, 2. oktobra

¹ Dvorniković V. 1939 (1990). 863, 865.

² Čengić E. 1990. 188-196.

1915. godine, namjeru priključenja Bosne i Hercegovine i Dalmacije Mađarskoj. Mađari su smatrali, da je Bosna i Hercegovina pod njihovim isključivim "historijskim pravom". Radilo se o namjeri da se realizira velikomađarska državna ideja. U stvari, pitanje Bosne i Hercegovine bilo je u pozadini većih planova velikomađarskih krugova. Oni su namjeravali uključiti Slavoniju "u sastav državne mađarske granice". To je bilo osnovno pitanje od koga su polazili velikomađarski stratezi u reguliranju državnih odnosa sa Hrvatskom, Dalmacijom i Bosnom i Hercegovinom. Tiszina, velikomađarska, ideja upravo-pravnih rješenja za Bosnu i Hercegovinu bila je bliža "kolonijalnoj nego bilo kojoj drugoj vrsti državne uprave". Tisza je smatrao, da u Bosni i Hercegovini treba postojati "čvrsta, i od svih domaćih okolnosti neometana jaka i stroga državna uprava". Bio je, kako je sam kazao, čvrstog uvjerenja "da će se tek poslije dugog vremena sprovođenja čvrste i konzekventne državne uprave oslobođene od ustavnih vlasti i njihovih imitacija u Bosni i Hercegovini, postepeno stvarati potrebni privredni, kulturni i politički preduslovi neophodni za državno-ustavni život". Mađari nisu namjeravali dovesti u pitanje dualizam državne strukture Imperije, nego su ga željeli modificirati tako da oni imaju dominantnu ulogu i značaj. Oni će ostati dosljedni svojim stavovima, od oktobra 1915. godine sve do propasti Austro-Ugarske, bez namjere da diskutiraju ili korigiraju svoje stavove o pitanju Bosne i Hercegovine.³ Koliko god stanovnici Bosne i Hercegovine bili nezadovoljni tadašnjom imperijalnom upravom, teško da bi pozdravili realiziranje Tiszinih planova.

Lična arhiva dr. Safvet-bega Bašagića pruža uvid u neke poglede tog značajnog bošnjačkog političara u vrijeme Prvog svjetskog rata. On jula 1917. godine komentira poziv da dođu u Beč, upućen četvorici bosanskohercegovačkih narodnih predstavnika od strane Jugoslovanskog kluba, koji su, od 30. maja iste godine, sačinjavali slovenački, hrvatski i srpski zastupnici iz austrijskog dijela Imperije. Tog dana donesena je Majska deklaracija, u kojoj su članovi Jugoslovanskog kluba, u suradnji i dogovoru sa češkim i poljskim parlamentarcima, izjavili "da na temelju narodnog načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije". Jugoslovanski klub uputio je predstavnicima bosansko-

³ Đaković dr. L. 1981. 59-74.

hercegovačkih muslimana dva poziva, a po jedan Srbima i Hrvatima. Bašagić zapisuje: "Predstavnici se drugih dvaju elemenata odazvaše a muslimani odšutješe. Nije to čisto negativan odgovor već više neka neizvjesnost koja im ne da otvoriti usta. Njima bi, čini se, bila najdraža autonomija Bosne i Hercegovine, jer taj oblik smatraju najsigurnijim za svoju budućnost kao muslimana". Bašagić primjećuje, da neki Bošnjaci očekuju pomoć od Mađara koje, opet, zabrinjava sve što narušava dualizam. On savjetuje oprez, jer se vidi "i osjeća, da smo na pragu novoga doba o kojemu neće nipošto odlučivati samo Mađari". Ako se realizira federalizam u austrijskom dijelu Imperije, Bosna i Hercegovina neće ostati izvan toga. Bašagić spominje, da Mađarima nije glavni cilj, niti interes, u Bosni i Hercegovini, već bliže Turskoj do koje se dolazi preko Srbije i Bugarske. Zato on opominje svoje zemljake da, kada velike sile operiraju sa velikim interesima, one zanemaruju interese malih skupina. Oni koji se ne pouzdaju u sebe mogu trpjeti loše posljedice. Bašagić je svjestan mogućih opasnih posljedica za Bosnu i Hercegovinu u novim okolnostima, ali s pouzdanjem zaključuje da "mi ipak ostajemo tu, imajući svoju zemaljsku vladu i pokrajinski sabor [...] što čuvaju interese", kako kaže, tri elementa (mislio je na Bošnjake, Hrvate i Srbe). Na kraju je potcrtao da bosanskohercegovački predstavnici trebaju hitno "direktno jedni s drugima voditi razgovor i više utjecati na svoju sudbinu nego li do sada".⁴

Na audijenciji kod cara Karla, 17. avgusta 1917. godine, Šerif Arnautović i dr. Safvet-beg Bašagić predali su vladaru Memorandum Ujedinjene muslimanske organizacije o rješenju jugoslavenskog pitanja. U vezi sa Majskom deklaracijom, u Memorandumu stoji: "Što se tiče nas bosanskohercegovačkih Muslimana, mi moramo protiv ovog južnoslavenskog zahtjeva najenergičnije protestirati i to iz vjerskih, kulturnih i socijalnih osnova". Dalje, Arnautović, u Memorandumu ističe: "Bosna i Hercegovina su od davnina činile autonomnu oblast i one nikada nisu štedile žrtava da se kao takve održe. U sadašnje vrijeme imamo još manje razloga da odustanemo od naših starih tradicija". Nezadovoljstvo postojećim stanjem dovoljno je jasno: "Muslimanski element u Bosni i Hercegovini nije, na žalost, u odgovarajućem obimu i s potrebnim razumijevanjem potpomognut, a posljedice toga su da je on kulturno i politički jako uzdrman i potpuno je izgubio svoju historijsku ulogu". "Zbog ovakvih

⁴ IAS. Fond: BS. kut. 2. *Hrvatski dnevnik*, br. 160. Sarajevo: 19. 7. 1917; Petranović B. i Zečević M. 1985, 68-69.

prilika”, napisano je u Memorandumu, “veliki dio Muslimana se iselio iz Bosne i Hercegovine u Tursku”. Orijentirajući se prema zvaničnim statistikama, u tekstu se kaže, da je udio Muslimana “od prvobitnih 39% ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva u 1879. godini, taj procenat u 1910. godini opao na svega 32 %”.

Prema Arnautovićevom mišljenju, austrougarska uprava nije poduzimala potrebne mjere zaštite i pomoći u rješavanju problema: “Ako nam je bilo tako u našoj vlastitoj domovini u kojoj predstavljamo trećinu ukupnog stanovništva, kako će nam biti kada budemo morali živjeti u jednoj državnoj zajednici u kojoj bi predstavljali samo jedanaesti dio stanovništva. Ako bismo, prema programu jugoslavenskih klubova, bili ujedinjeni u jednu državu od 6,5 miliona stanovnika u kojoj bi bili zastupljeni samo sa 600.000 duša – to bi bio najnepovoljniji odnos. Dakle, niti je naša želja, a niti naši interesi zahtijevaju da se utojimo u južnoslavenskoj državi”. Isto tako: “[...] još bi manje odgovaralo našim interesima, ako bismo odvojeni jedni od drugih, kao što to ima u vidu izvjesna kombinacija, prema kojoj bi jedan dio naše domovine bio ujedinjen s Austrijom, a drugi dio s mađarsko-hrvatskom polovinom države”. Radi pojašnjenja, napominje se, da je agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, osim što je i političko i ekonomsko, prije svega historijsko pitanje te da ono služi nekim političkim strankama kao “izvanredno propagandno sredstvo”. Agrarni nemiri i ubistva zemljoposjednika posljedica su nedovoljne energičnosti austrougarske uprave u rješavanju agrarnog pitanja. “Zlo se povećava”, nastavlja se u Memorandumu, “još time da mi u upravi imamo vrlo malo naših sinova. Naročito mi Muslimani stojimo u ovom odnosu jako loše. Već 39 godina, to znači od okupacije do danas, kod sarajevske vlade i kod Zajedničkog ministarstva finansija u Beču održavaju se sjednice, na kojim se odlučuje o našoj sudbini, a još nikad nijedan od naših sinova na njima nije učestvovao i još nikada nije saslušan naš glas u tim sjednicama. Stoga se ni u kom slučaju ne treba čuditi da su se

Slika 1: Karikatura iz beogradske *Politike* (20. 5. 1927.) JEDAN PROJEKT ZA SPO-MENIK “POBEDNIKA” u stilu “Sve će to narod pozlatiti!”

Korupcija na Koroševom zboru u Ljubljani

Slika 2: Karikatura iz zagrebačkog humorističkog lista *Koprive* (6. 1. 1926.)

Anton Korošec opominje Ljubu Davidovića i Mehmeda Spahu, koji se hrvu sa korupcijom: "Oprezno (...) braćo (...) jer nismo sigurni, da neće poprskati i nas".

ma je kazao Korošcu: "Radite šta vas je volja. Ja ću odobriti svaki čin, koji će našem narodu donijeti slobodu. Meni je dosta naše vlade i turske i njemačke." Također, reisu-l-ulema se izjasnio "protiv nastojanja Šerifa Arnautovića", te podržao sazivanje Sabora i amnestiju. Korošec je razgovarao i sa Derviš-begom Miralemom i Sejfidinom Huseinagićem (pristicom Ademage Mešića) koji su podržali Majsku deklaraciju.⁶

U vrijeme agonije Imperije, septembra 1918. godine, bivši predsjednik mađarske vlade grof Istvan Tisza konferirao je sa bosanskohercegovačkim političarima i direktno lobirao da Bosna i Hercegovina bude pripojena Mađarskoj. Bošnjački političari su se razilazili u tri pravca. Ranije poznat kao

dogodile mnoge teške greške, naročito na našu štetu zbog nepoznavanja naših odnosa". Arnautović završava Memorandum iznoseći "želju i molbe muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini u pogledu autonomije naše domovine" i "što je moguće ranije ponovne uspostave života, shodno ustavu, u našoj užoj domovini".⁵

Posjeta dr. Antona Korošca, predsjednika Jugoslovanskog kluba, i njegov boravak u Bosni i Hercegovini pokazali su cijelu lepezu domaćeg političkog opredjeljivanja. Kada su Bošnjaci u pitanju, najveći utisak na Korošca je ostavio reisu-l-ulema Hadži Mehmed Džemaludin Čaušević. Prema povjerljivom izvještaju koji je zajedničkom ministru finansija poslao baron Stjepan Sarkotić, komandujući general i posljednji zemaljski poglavar u Bosni i Hercegovini, reisu-l-ule-

⁵ Đaković dr. L. 1981. 163-176.

⁶ Isto, 176-177.

pristalica jedinstva Srba, muslimana i pravoslavnih, Šerif Arnautović se izjasnio za pripajanje Bosne i Hercegovine Mađarskoj; dr. Safvet-beg Bašagić, ranije predsjednik zemaljskog sabora, odlučio se za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, uz moguću autonomiju Bosne i Hercegovine; advokat dr. Halid-beg Hrasnica i dr. Mehmed Spaho podržavali su jugoslavenstvo.⁷

Nešto malo iza toga, nastao je izvještaj o razgovoru jednog “našeg saradnika” (novinara, doušnika ili sve to u jednoj ličnosti?) sa Šerifom Arnautovićem koji je putovao željeznicom u Budimpeštu. Arnautović nije dao detalje njegovog razgovora sa grofom Tiszom, naglasivši da je on bio “privatnog karaktera i kao takav, da je povjerljive prirode”. Arnautović je naglasio da su njegovi, lični, stavovi ostali isti kakvim ih je, prethodne godine, prezentirao u spomenutom Memorandumu. On je samo u autonomnoj Bosni i Hercegovini, pod habsburškom vlašću, vidio uslov opstanka Muslimana. Smatrao je da bi pripajanje Bosne i Hercegovine drugim državnim formacijama dovelo u pitanje opstanak i budućnost muslimanskog stanovništva, jer su, prema njegovom mišljenju, oni koji “bi se pripojili nacionalno veliki šovinisti, a religiozno jako intolerantni”. Ako se ne bi mogla dobiti potpuna autonomija za Bosnu i Hercegovinu, tada bi se ona trebala prisajediti Kraljevini Ugarskoj i, kao njen sastavni dio, dobiti što širu autonomiju sa pokrajinskim saborom, vladom i posebnom upravom. Arnautović je mislio, da takvo rješenje prihvata 90 % Muslimana koji nisu “za ujedinjenje sa Jugoslavijom ni sa Hrvatskom”.⁸

Gore spominjane ličnosti preslikale su neku vrstu nacionalnog predstavljanja bošnjačkih političara⁹. Agresivniji srpski nacionalizam gubio je u takmičenju sa odmjerenijim pristupom hrvatskog nacionalizma za određenje pozapadnjačene bošnjačke inteligencije. Poznati rezultati istraživanja govore

⁷ Isto, 178-192; Miroslav Krleža je slikovito predstavio tu neuspjelu velikomađarsku epizodu: “Vladajući krugovi pokušali su da spriječe raspad monarhije silom i obećanjima” i t.d. – ali sve je to bilo prekasno! Tizsin put u Sarajevo, bila je potpuna senilna glupost. Njegov stav sabio je najheterogenije bosanske elemente u jednu falangu, onom paranoidnom tezom o legitimnom pravu mađarske krune na Bosnu, septembra 1918. Stav Mađara, da otmu Bosnu Austriji, svi pregovori o tome pitanju između Pešte i Beča, koji traju od proljeća 1918 (Hussarek-Wekerle etc.), čista su ludnica. Nije se radilo uopće o “obećanjima”. To je bila politika na samrti, trzaji u agoniji, ludilo”. (Čengić E. 1990. 193; Vidjeti i kod: Krizman B. 1989. 251-261)

⁸ IAS, Fond: ŠA. kut. 1, Grof Tisza u Sarajevu, O-ŠA-17.

⁹* Vidjeti: Prilog 1. na 81. str.

da je broj bošnjačkih, muslimanskih, intelektualaca koji su se izjasnili kao Hrvati, u prvoj polovici 20. stoljeća, deseterostruko premašio broj onih koji su sebe predstavljali Srbima. Istovremeno, trećina bošnjačkih intelektualaca i velika većina tog, uvjetno, “bezimenog” naroda^{10*} nisu željeli biti uhvaćeni u mreže nacionaliziranja. Kod obrazovanih Bošnjaka “hrvatstvo” i “srpstvo” bili su, uglavnom, “jedna šira kulturna ili politička platforma, tako da nacionalno srpstvo i hrvatstvo sigurno nisu doživljavali na isti način kao srpska i hrvatska inteligencija. Njima je srpstvo i hrvatstvo bilo otprilike ono što jugoslavenstvo jugoslavenski opredijeljenim Srbima i Hrvatima”. Kruto omeđeni nacionalizatorskim mamcima, ponekad su muslimani, Bošnjaci, reagirali na sebi razumljiv način – birali su neimenovane mogućnosti – Slovence i Crnogorce. Neki su to smatrali besposlicom, a Bošnjaci sebi razumljivom, kratkotrajnom, odbranom. Tvrde da se Mehmed Spaho, u vrijeme studija opredijelio kao Srbin, a kasnije da se nije nacionalno izjašnjavao. Njegova braća, Fehim i Mustafa, izjašnjavali su se kao Hrvat i Srbin.¹¹ Neki dokumenti odaju dramatičnu sliku nacionalnog izjašnjavanja. Za vrijeme studija Mehmed Spaho bio je, kao i drugi, član Kluba akademičara iz Bosne i Hercegovine. Došlo je do političkog sporenja, pa onda i do sukoba između njega i Hakiye Hadžića. Spaho je zastupao mišljenje da Klub bude nosilac šire – jugoslavenske koncepcije ili da ostane samo klub studenata iz Bosne i Hercegovine. Hadžić je tražio preuzimanje kluba od strane studenata, pripadnika i pristalica Hrvatske stranke prava. Formirane su protivničke grupe, sukob je trajao mjesecima, Došlo je i do ličnog obračuna koji je riješen duelom – mačevima. Hadžić je bio ranjen i od tada datira lična mržnja između njih dvojice.¹² Istraživanje ličnih netrpeljivosti može, također, poslužiti razumijevanju čak i političkih aktivnosti involviranih ličnosti.

Austro-Ugarska je nestala u tektonskom ratnom tresku, praćenom milionima mrtvih, ranjenih, bolesnih i, uglavnom, osiromašenih stanovnika propale Imperije. Imperija, opterećena serijom pogubnih unutarnjih kriza, lišena podrške za opstanak od strane ključnih članica Antante, noseći tešku hipoteku ratnog poraza, nije mogla proći kroz iglene uši historije. Bošnjaci su

^{10**} Vidjeti: Prilog 2. na 85. str.

¹¹ Banac I. 1988. 338-341, 349; Hadžijahić dr. M. 1990. 149, 227.

¹² RSUP. Fond: UDB-SDB. Hakiya Hadžić.

bili izbačeni iz ravnoteže poznatog u stanje puno neizvjesnosti za opstanak. Proboj Solunskog fronta (započet 14. septembra 1918. g.) rezultirao je slomom Bugarske. Bugarski vojnici, većinom seoskog porijekla, izjasnili su se, da će čekati na mir do 15. septembra, a poslije tog datuma prestat će se boriti i otići će kućama. Moguće da je to bilo poznato Antantinom ratnom vodstvu na Solunskom frontu. Komandant Istočne vojske, francuski general Franchet d'Esperey, raspolažao je sa 29 divizija: 10 grčkih, 8 francuskih, 5 srpskih (plus Jugoslovenska divizija), 4 britanske i jednom italijanskom. Bugarska vojska, gladna, bosa i bez razumnog motiva za nastavak rata, žestoko se borila tri dana a onda se povukla. Otvorena je široka breša u odbrambenom rasporedu Centralnih sila koju je, od Jadranskog do Crnog mora, bilo nemoguće zatvoriti. Austro-Ugarska je bila izložena invaziji združenih snaga Antante. Rasulo i očekivani raspad Imperije našli su svoj odraz u formiranju Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (Zagreb, 5.-6. oktobar iste godine). Italijani su 28. oktobra, uz podršku britanskih, francuskih, čehoslovačkih i američkih jedinica, probili austrougarski front na rijeci Pijavi i nastavili napredovanje. Austro-Ugarska je sljedećeg dana zatražila primirje, a Imperija kuće Habzburg počela se topiti.

Hrvatski državni sabor je, 29. oktobra, službeno prekinuo sve dotadašnje državno-pravne odnose i veze "između Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te Kraljevine Ugarske i carevine Austrijske s druge strane". Istovremeno, proglašena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba a za vrhovnu vlast "u svim jugoslovenskim zemljama" nestajuće Imperije proglašeno je predsjedništvo Narodnog vijeća, sa sjedištem u Zagrebu. Narodno vijeće uputilo je izjavu, prema kojoj je Država Slovenaca, Hrvata i Srba "spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom". U nastavku se kaže, da Država Slovenaca, Hrvata i Srba "izjavljuje formalno da se ne nalazi u ratnom stanju" sa silama Antante. Naredbom od 1. novembra Odio za narodnu obranu Narodnog vijeća preuzeo je vrhovnu komandu nad svim kopnenim i pomorskim snagama Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koje su dobile naziv – Narodna vojska Slovenaca, Hrvata i Srba. Teritorija nove države bila je, u vojnom smislu, podijeljena na četiri "vojna okružja". Treće okružje predviđeno je za Bosnu (sjedište u Sarajevu), a četvrto je obuhvatilo Hercegovinu (sjedište u Mostaru).

Posljednji imperijalni zemaljski poglavar u Bosni i Hercegovini, baron Sarkotić, čekao je instrukcije iz Beča i nastojao kontrolirati situaciju. U atmos-

feri očekivanog ujedinjenja sa Srbijom, uz prisustvo srpske vojske na istočnoj granici, od svih stanovnika Bosne i Hercegovine Srbi su se osjećali pobjedničkom stranom. Procjenjujući stanje, baron Sarkotić je 29. oktobra javio svojim pretpostavljenim u Beč: "Čini se da je u Sarajevu pretjerano veselje Srba donekle rastrijeznilo Hrvate i muslimane". Dan poslije, Ministarstvo rata poslalo je iz Beča telegram Sarkotiću, u kojem mu je naređeno da stavi sve vojne snage na raspolaganje Narodnom vijeću. On je 1. novembra poslušno predao vlast. Glavni odbor Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca u Bosni i Hercegovini formirao je, 31. oktobra, Narodnu (Zemaljsku) vladu za Bosnu i Hercegovinu, koja je preuzela poslove 3. novembra. Već 1. novembra Glavni odbor Narodnog vijeća u Bosni i Hercegovini izdao je proklamaciju u kojoj traži od naroda "Srba, Hrvata i Slovenaca", da bude "milostiv i velikodušan, pa oprost i zaboravi sve nevolje i uvrede i ne daj nikome, da tvoj glas u slobodi osramoti i ukalja. Čuvaj svačije dobro i imetak, čuvaj ličnu sigurnost svakoga sugrađanina. Narode, velika odgovornost leži na nama jer cijeli svet gleda u tebe hoćeš li se pokazati dostojan slobode". Događaji koji su vrlo brzo uslijedili, pokazali su duboki ponor između proklamiranih želja i tragične stvarnosti. Istovremeno, oni su pokazali strategijsku važnost kakvu je u Antantnim, posebno srpskim i francuskim, planovima i namjerama imala Bosna i Hercegovina.

Poslije izbijanja srpske vojske na Drinu, Savu i Dunav, srpska Vrhovna komanda (VK) odlučila je djelovati oprezno. Ona je izvršila naređenje francuskog komandanta Istočne vojske, da iz političkih razloga ubaci manji broj vojnika na teritoriju Austro-Ugarske. Srpska VK je posebno upozorila komandante 1. i 2. armije i Jadranskih trupa da je to moguće na bosanskom frontu gdje treba upotrijebiti dobrovoljce. Stav srpske VK bio je, da cijelu vojsku, do daljnjeg naređenja, treba zadržati na dostignutim linijama "radi odmora, uređenja i snabdevanja svim potrebama". Ali, zbog očevidnog raspada Imperije i požurivanja srpskih političara (uznemirenih, u očekivanju potpisivanja primirja, da im ne bi izmaklo teritorijalno proširenje države) srpska VK pokrenula je svoje armije. Predsjednik vlade Kraljevine Srbije požurivao je svoju vojsku: "Hitajte najbrže ići u Bosnu, Banat i Srem i druge oblasti A.(ustro) – U.(garske)".

Pobijedena Austro-Ugarska potpisala je primirje 3. novembra, tako da stupi na snagu sljedećeg dana u 15 sati. Tada je trebalo prestati napredovanje snaga članica Antante, čije su se jedinice morale zaustaviti na dostignutim tačkama. Ali, trka u zaposjedanju teritorije otpisane Imperije, u čemu je pred-

njačila italijanska vojska, nastavljena je i poslije tog roka. U instrukciji generala d'Espereya od 3. novembra spominju se prvi put "jugoslavenski" zadaci srpske VK: "Srpska vojska treba da prebaci dijelove na teritoriju naklonjenu jugoslovenskom pokretu, Banat, Bosna, Hercegovina itd., te da pruži pomoć jugoslovenskim trupama radi organizacije". Prema izloženoj zamisli trebalo je, poslije oslobođenja Srbije, započeti izvršenje šireg "jugoslovenskog" zadatka, iako se formiranje jugoslavenske države nije nalazilo među proklamiranim ratnim ciljevima sila Antante. U skladu sa tim planom, srpske jedinice prešle su prijeratnu granicu Kraljevine Srbije, "umiješavši se direktno", kako stoji u jednom naredjenju spomenutog francuskog generala, i to prije nego što je delegacija Narodnog vijeća iz Zagreba stigla zamoliti srpske političke i vojne faktore da pošalju vojsku na teritoriju Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Prateći balkanske događaje, francuski vojno-politički vrh naredio je 5. novembra generalu d'Espereyu da francuska vojska, "u sporazumu sa srpskom vladom", izvrši okupaciju "zanimljivih tačaka" u Bosni i Hercegovini i sjeverno od Save i Dunava, kako bi se osigurala zaštita Srbije i dala garancija njenim političkim interesima. S druge strane, srpska vlada i VK imale su tada u vidu obećanja data od Antante u vrijeme rata. Zbog toga je srpska vlada prihvatila "Srpsku zonu" ("ujedinjenje zemalja koje je smatrala srpskim") kao svoj čisti dobitak. Ona je tada ostavljala na volju, prije svih, Hrvatima i Slovencima koji su se nalazili zapadno od zonalne linije, da se opredijele za ujedinjenje, ali bez postavljanja uslova. Srpska vlada i građanska opozicija slagale su se u tome, da nova država treba biti ustavna, parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića. Kruna kao vrh državne piramide, trebala je osigurati srpskom građanstvu političku, kasnije i ekonomsku, prevlast nad građanskim snagama drugih jugoslavenskih naroda.

Italijanska VK i vlada nisu blagonaklono razmatrali mogućnost da nova jugoslavenska država (sastavljena od Srbije, Crne Gore i južnoslavenskih zemalja pobijedene Imperije) zamijeni Austro-Ugarsku na istočnoj obali Jadrana. Francuski vojni krugovi, posebno general Franchet d'Esperey, podržavali su Srbiju kao odanog francuskog ratnog saveznika i nastojali su joj pomoći u njenom teritorijalnom proširenju. Francuzi su računali na proširenu Srbiju kao sa značajnim faktorom na Balkanu koja će, slijedeći francuske interese, biti "protunjemački bastion, antiboljševička brana, a možda i protuteža Italiji". Već na dan ulaska srpske vojske u Sarajevo, vojvoda Stepa Stepanović

obavijestio je svoju VK o reagiranju izaslanika Narodnog vijeća na njegovo naređenje komandantu "Sarajevskog odreda". Izaslanike je uznemirio stav iz Stepanovićevog naređenja u kojem se navodi, da treba "potpomognuti rad narodnoga veća u pogledu sjedinjenja sa Srbijom". Izaslanici su Stepanoviću izrazili bojazan, da će njihovi politički protivnici koristiti tu formulaciju da bi tvrdili da se radi o srpskoj invaziji Bosne i Hercegovine. Vojvoda Stepanović ih je tada umirio, a događaji će brzo pokazati posljedice "sjedinenja sa Srbijom". Korespondencija između Narodne vlade u Sarajevu i vlade Narodnog vijeća u Zagrebu pokazala je u novembru neuspjeh vlasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba da organizira uređenje vojnih pitanja u Bosni i Hercegovini. Predsjednik vlade u Sarajevu Atanasije Šola obavijestio je Zagreb, da su u Bosni i Hercegovinu pozvani odredi srpske vojske, kao i dio Antantinih snaga, u cilju osiguranja reda i mira. Većina oficira južnoslavenskog porijekla, iz bivše imperijalne vojske, koji su u Bosni i Hercegovini trebali organizirati vojsku Države Slovenaca, Hrvata i Srba vratila se neobavljena posla u Zagreb. U Zagrebu su bili posebno ljuti, kada su saznali da je Narodno vijeće u Bosni i Hercegovini pozvalo građane da se slobodno javljaju u vojsku Kraljevine Srbije. Ali, ubrzo je iz Zagreba tražena srpska vojna pomoć jer, u nedostatku vlastitih vojnih efektiv, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba nije više bilo u stanju kontrolirati nepovoljan razvoj događaja koji su, u Slavoniji i Hrvatskoj, nagovještavali dublje društvene poremećaje. Prve posljedice propasti Imperije bile su anarhija i seljačke pobune. Neki vojnici koji su se vraćali sa fronta i iz zarobljeništva učestvovali su u pobuni, razbojništvima, ubistvima, paljevinama i pljački. Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca u Bosni i Hercegovini razmatralo je u novembru mogućnosti uvođenja prijekog sudstva na cijelom području njegove nominalne jurisdikcije. Međutim, novi, privremeni, organi vlasti nisu raspolagali dovoljno organiziranim policijskim i žandarmerijskim snagama pa su prijeki sudovi bili proglašeni samo u Brčkom i Derventi.

Suprotno od namjera i načina djelovanja Narodnog vijeća u Zagrebu, srpska vlada poticala je akcije u Vojvodini, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori za njihovo samostalno ujedinjenje sa Srbijom. Aktivnost povjerljivih ličnosti srpske vlade i VK imala je uspjeha kod Srba u Bosni i Hercegovini, a spomenuta akcija imala je jakog odjeka u najvećem dijelu Bosanske krajine. Odbor Narodnog vijeća u Banjaluci proklamirao je 27. novembra "potpuno sjedinjenje sa Kraljevinom Srbijom". Nemogućnost Države Slovenaca, Hrvata i Srba da funkcioniра ubjedljivim kapacitetom (zbog pobuna, anarhije, prodora Italija-

na, žurbe Srbije, uz korištenje javnih i tajnih akcija, da se nametne kao dominirajući faktor) uvjetovali su “ujedinjenje” koje je bilo – diktat Srbije. Nadmoć srpske države onemogućila je, prilikom ujedinjenja u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine, čak i osnovne zahtjeve političkih snaga koje su se zalagale za federativno državno uređenje. Nisu bile date nikakve garancije protiv prevlasti Beograda, čija je vojska zaposjela južnoslavenske zemlje nestale Imperije i kratkotrajnog crnogorskog kraljevstva, realizirajući ranije planove “o srpskom ujedinjenju”. Prvodecembarskim aktom “prestala je funkcija Narodnog vijeća kao vrhovne suverene vlasti Države SHS na teritoriju bivše Austro-Ugarske”, kao i Jugoslovenskog odbora. Nove kraljevske vlasti radile su na jačanju centralizacije i smanjenju zemaljskih (pokrajinskih) autonomija. Pokrajinske vlade postavljane su ukazima regenta Aleksandra Karađorđevića i potvrđivane administrativnim odlukama centralne vlade.

Mada su bošnjački zvaničnici davali uvjeravanja i znakove prihvatanja novog stanja, nastalog slomom Imperije i nastankom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, događaji nisu išli za njih prihvatljivim tokom. Čak su i srpski vojni predstavnici opominjali više instance o mogućnosti ozbiljnih napada na Bošnjake. Ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević više puta je tražio, krajem 1918. i početkom 1919. godine, preduzimanje energičnih mjera zbog zaštite bošnjačkog stanovništva, jer “ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno djelovati na unutrašnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu”. Nemilost su osjetili čak i muslimani koji su, kao nacionalno opredijeljeni Srbi, bili vojnici i oficiri srpske vojske. Bošnjaci su odstranjivani iz državne uprave. Zvanični list bosanskohercegovačke Zemaljske vlade *Narodno jedinstvo* pisao je, da je najbolji upravni aparat za Bosnu i Hercegovinu onaj iz – Srbije. Naučeni i naviknuti da je prijestonica njihovih vladara bila stoljećima u Istanbulu i nekoliko decenija, i jedan svjetski rat, u Beču, obrazovani Bošnjaci, koji su vidjeli svijeta, nisu baš zapjevali od sreće kada je novi glavni grad postao, kako se do tada često smatralo, zavjerenički i provincijalni Beograd, sa istom takvom dinastijom. Da bude još gore, naslijeđeni nacionalni atavizmi, prema kojima su Srbi identificirali Bošnjake kao strani elemenat (“Turke”), postali su osnova za ideologiju odbojnosti, u čemu su zločini jedinica Schutzkorpsa nad Srbima imali ulogu opravdanja srpskog osvetničkog neraspoloženja prema Bošnjacima i Hrvatima.¹³

¹³ Pelesić M. 2008. 1-6; Tomac P. 1973. 634-651, 667-671; Petranović B. i Zečević M. 1985.

Ilustrativan je primjer iz predstavke koju je Šerif Arnautović uputio predsjedniku kraljevske vlade: "Od kada su austrougarske čete ostavile ovdašnje krajeve, nastupila je užasna nesigurnost po život i imetak muslimanskog stanovništva. Paljenje čardaka, ubijanje muslimanskih zemljoposjednika i njihovih zamjenika, pljačkanje jednostavnih muslimanskih građana i seljaka sa strane pravoslavnih dogodilo se je u bezbroj slučajeva i još se uvijek događaju". U kotaru Bosanska Gradiška bila su popaljena i opljačkana gotovo sva bošnjačka imanja. "Čitava se [...] Gradiška sjala od požara", primijetio je Arnautović. Spaljeno je i opljačkano veoma vrijedno imanje Smailage Smailagića iz Grede. "Smailaga je imao slobodni, moderno uređeni posjed – bez kmetova – i vrijedio je kao najnapredniji gospodar u čitavom kraju. Danas nema ništa svoga osim gole zemlje a i to mu se osporava". Njegovu hrastovu šumu seljaci su međusobno razdijelili, sjekli je i nemilice devastirali. Vlasti ih nisu u tome sprječavale, mada su Smailagiću obećale nadoknaditi štetu. Kako kaže Arnautović: "Ovi se ispadi nastoje ispričati "boljševizmom" što po mome skromnom mišljenju nije tačno, jer se ovo sve događa samo i isključivo kod muslimana. Ovo je ona ista nacionalno-religiozna pojava, koja je vladala u godinama 1875.-1878. pred okupaciju Bosne i Hercegovine, a boljševizam je socijalno čedo najnovijeg vremena".

Srpska vojska (formiranje vojnih snaga Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca postupno je intenzivirano od početka 1919. godine) imala je, u prvo vrijeme, čak i ulogu žandarma u "novooslobođenim" krajevima. Njeni zapovjednici smatrali su da "vode preventivni politički rat protiv nesrpskih nacionalnih pokreta". To je rezultiralo nizom krvavih sukoba u kojima je ta vojska izgubila izvjesnu naklonost, koju je u početku imala kod Hrvata i Bošnjaka. Grube i često sramotne kazne, primjenjivane i bez ikakvog procesa pred vojnim sudovima, uzrokovala su duboko razočarenje među stanovnicima zapadnog dijela jugoslavenske države. Vojska je bila posebno na zlu glasu među seljacima zbog razoružavanja stanovništva u nekadašnjim austrougarskim zemljama. Srpska vojska stekla je dodatnu odbojnost, kada je upotrijebljena za suzbijanje republikanske, socijalističke ali i protusrpske djelatnosti. Komande srpske vojske postupale su, u takvim okolnostima, na temelju srpskog vojnog zakonodav-

83-93, 115, 121-125; Bjelajac M. 1989. 367; Malcolm N. 1995. 219-220; Krizman dr. B. 1977. 129-132, 147-148, 277-281; Renouvin P. 1965. 343-344; Horvat J. 1967. 537-541; Tejlor P.Dž.A. 1968. 481-483, 495-496; Popov D. i drugi. 2008. 298; Milojević M. 1989. 305-306; Šehić N. 1991. 20-21, 27, 48; Banac I. 1988. 135-136; Purivatra dr. A. 1974. 41-65.

stva, kao da vrše nadzor nad neprijateljskim područjem. Dok su u Sloveniji srpske vojne vlasti bile suzdržanije, u sjevernoj Hrvatskoj i u Bosni, dijelom i u Dalmaciji, nije bilo štednje u čestim napadima, pljačkama i ponižavanju dijela tamošnjeg stanovništva.

Vlasti u Sarajevu primijetile su, aprila 1919. godine, povećanu djelatnost “socijalista” poslije beogradskog kongresa na kojemu je formirana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) – SRPJ(k). Komanda 2. armijske oblasti u Sarajevu imala je informacije o komunističkim pripremama za revolucionarnu akciju i uspostavu “proleterske diktature”. Prema tim informacijama, u revoluciji su trebali učestvovati i vojnici, koje su komunisti pozvali da otkazu poslušnost svojim komandama i da se pridruže radnicima. Komunistička agitacija naišla je na prihvatanje tek kod manjeg broja srpskih vojnika. Vojska je tijesno surađivala sa civilnim vlastima a one su, isticanjem srpske vojske kao garanta očuvanja “reda i mira”, pokazale nepovjerenje prema policijskom i žandarmerijskom aparatu naslijeđenom, uglavnom, od Dunavske imperije. Centralne vlasti odlučile su zabraniti proslavu 1. maja 1919. godine u Bosni i Hercegovini, koja je tada, gledano očima Beograda, predstavljala tzv. “vojišnu (ratnu) zonu”. Koordiniranim akcijama vojske i policije vlasti su se bezmilosno obračunale sa organizacijama radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Posebno su terorizirani rudari Kreke. Slomljeni su štrajkovi u Sarajevu, Travniku, Mostaru, Kaknju, Brezi i Zenici. Predstavnici građanskih stranaka osjećali su se dužnicima srpske vojske, posebno komandanta 2. armije, vojvode Stepe Stepanovića, zato što su komunisti i radnici onemogućeni u pokušaju “društvenog i državnog prevrata”.¹⁴ Vremenom je sve više Bošnjaka ulazilo u Komunističku partiju i dvije decenije tajno djelovalo i spremalo se za obračun protiv, kako su ga doživljavali, korumpiranog i društveno neuspješnog, građanskog poretka.

Marta 1919. godine reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević rekao je francuskom novinaru Charlesu Rivetu: “Hiljade ljudi ubijenih, 6 žena spaljeno, 270 sela opljačkano, eto bilansa za nas Muslimane prilikom svečanog stvaranja Jugoslavije, kojoj smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slave-

¹⁴ IAS, Fond: ŠA, kut. 1, Predstavka Šerifa Arnautovića, O-ŠA-16; Pelesić M. 2008. 7-8; Banac I. 1988. 144-147; Šehić N. 1991. 56, 82-98.

ni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvima. Smatra nas se uljezima”.¹⁵ Prema nekim izvorima, Čaušević je očekivao smjenjivanje sa svoga položaja i nije htio otići čuteći o tragediji svojih istovjernika i sunarodnjaka. U februaru iste godine osnovana Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) podržala je reisu-l-ulemu i otada datira njihova suradnja ali i političko hrvanje, pošto je Čaušević nastojao odstraniti utjecaj politike u stvarima Islamske vjerske zajednice (IVZ). Vođstvo JMO, posebno dr. Mehmed Spaho nastojao je staviti IVZ pod kontrolu ljudi koji su bili naklonjeni njegovoj političkoj stranci. Čaušević je čak pokušavao samostalno politički djelovati. Epizode sa njegovim neuspješnim kandidiranjem na listi JMO, a onda izborni gubitak uz Muslimansku težačku stranku, udaljile su reisu-l-ulemu od vođstva JMO-a i učinile ih neprijateljima. I dok su IVZ i JMO nastojale okupiti i učvrstiti Bošnjake, muslimane, njihova najuža rukovodstva bila su nepomirljivo zavađena.¹⁶

Svaka priča o reisu-l-ulemi Džemaludinu Čauševiću mogla bi započeti sa: “Bio jednom jedan reis” Životom i djelom postavio je standard kojim treba mjeriti značaj uleme, posebno onih koji su, poslije njega, bili reisu-l-uleme. Osim u velikom svijetu vjere i nauke, pokazao se, u određenoj mjeri, i u srazu sa političkim polusvijetom i probisvjetima. Mada zatečen nekim razočarenjima i jeftinim političkim porazima, njegov značaj prenio ga je u historiju, ne samo njegove vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, nego i u historiju Jugoslavije i historiju zajednice muslimana svijeta. Bio je većeg značaja, nego što su mu ovdašnji ljudi, životne okolnosti, nekad i on sam, dopustili da se primijeti i razvije. Svi njegovi protivnici, kojima nije bilo mrsko zagorčavati mu život, zadržali su ono što su imali – lokalni, uski, značaj.

Svakakvog svijeta se vrzmalo ovuda, probajući nekako upuzati kroz bošnjačku bodljikavu političku živicu. Jedan takav bio je Mehmed Spahić iz Mostara. On je oličenje one opaske o nekim bosanskohercegovačkim karakteristikama, izrečene usput, pomalo razočarano, uz odmahivanje rukom: “Star čovjek, a laže”. Taj, i takav, šezdesetpetogodišnjak alarmirao je krajem marta 1920. godine italijanske vojno-političke činioce, spominjući “tužne uslove u kojima će

¹⁵ Purivatra dr. A. 1974. 90. Grmek M, Gjidara M. i Šimac N. prevode Rivetov tekst: “Tisuću muškaraca ubijeno, 76 žena spaljeno, 270 sela opljačkano i razoreno...” (Grmek M. i drugi. 1993. 93). Slično prevodi i Malcolm N. 1995. 220. Kod Purivatre dr. A. se, vjerovatno, radilo o previdu?

¹⁶ RSUP, Fond: UDB-SDB, Elaborat o islamu.

se naći i u kojima se već nalaze” Bošnjaci. Lepeza Italijana uključuje kapetana ratnog broda, guvernera Dalmacije, zamjenika ministra vanjskih poslova, članove iredentističkog Nacionalnog saveza Italije. Nije malo, kada se zna da je preko puta njih bio Mehmed Spahić, koji se lažno predstavio kao “predsjednik Udruženja Muslimana zemljoposjednika Bosne i Hercegovine”. Moguće da je Spahić ušao u ovaj mutan poduhvat sa znanjem jugoslavenskih vlasti, koje su planirale naštetiti Italijanima uvlačeći ih u bosanskohercegovačku političku zamku. Na prvi pogled narcisoidan i neuravnotežen, Mehmed Spahić je bio krajnje nepopularan čovjek što ga nije sprječavalo da hoda okolo i “naglašava kako zastupa Muslimane, Hercegovce, Mostarce, zemljoposjednike”. Okolina ga je gledala sa pozorenjem, znajući da je svaki posao, u koji je upetljan “Pekmez-efendija”, gola propast. Safvet-beg Bašagić smatrao ga je izdajnikom i nadriplemićem. Rukovodeći ljudi JMO obilježili su Mehmeda Spahića kao policijskog agenta-provokatora, zbog čijih su politikantskih akrobacija članovi te političke stranke znali dopasti tamnice.¹⁷ Živio je 103 godine. Nije imao kad postati čovjek.

Na zapuštenom domaćem političkom terenu, Bošnjacima su posebno teško padale zloupotrebe vojske. Tome je doprinosila i neometana djelatnost poluvojnih skupina (bivši dobrovoljci i četnici). Prema stavu *Pravde*, glavnog bošnjačkog političkog lista, dobrovoljci su formirali “posebnu [...] društvenu klasu, koja se može isporediti samo sa omraženim rimskim pretorijancima”. Još 1920. i 1921. godine trajali su teror i sistematsko nasilje nad muslimanima istočne Bosne i Hercegovine i u Sandžaku. A onda, u noći 11./12., novembra 1924. godine hiljade naoružanih Crnogoraca izvršili su pokolj u Šahovićima i Pavinom Polju. Ubijeno je preko 500 muslimana. Pokolj je izvršen u još nekim okolnim selima te dvije općine. Vlasti su učinile sve da zataškaju broj ubijenih.¹⁸

Godinu dana poslije ulaska srpskih vojnih snaga u Bosnu i Hercegovinu (srpske snage prešle su bosansko-srpsku granicu 4. novembra 1918. godine), započeta je polemika između srpske štampe, s jedne, i hrvatskog tiska i bošnjačkih novina, s druge strane, o pitanju koji datum treba proslavljati kao “dan narodnog oslobođenja”. Za razliku od srpske štampe, hrvatski tisak i bošnjač-

¹⁷ Hadžijahić M. 1972. 353-360.

¹⁸ Banac I. 1988. 146; Avdić H. 1991. 124-133.

ke novine nisu prihvatale da je srpska vojska “donijela slobodu” u Bosnu i Hercegovinu. Hrvatski tisak i bošnjačke novine su, kao dan oslobođenja proslavljale 29. oktobar, kada je Hrvatski sabor prekinuo veze i odnose sa Austro-Ugarskom a 6. novembar, dan ulaska srpske vojske u Sarajevo, zabilježen je samo kao dan značajne godišnjice. Službeno glasilo nove jugoslavenske vlasti, *Narodno jedinstvo*, nastupilo je u vrijeme spomenute polemike u pomirljivom tonu.¹⁹

Utjecaj listova na prenošenje informacija, ali i poluistina, ideoloških stavova i poruka, uključujući propagandnu dimenziju uz, često, otvorene prijetnje “drugome” bio je činilac od posebnog značaja u formiranju javnog mišljenja i stavova toga vremena. Aprila 1923. godine, beogradski list *Preporod* je, sa nekom zluradošću izvijestio, da je novembra 1918. godine pobjedničkog srpskog vojvodu Stepu Stepanovića, između ostalih, u Sarajevu dočekaao, kako se kaže, “i poglavar muslimanske crkve i to: “u ime muslimanskog naroda Bosne i Hercegovine”. Dalje se navodi, da je “iznenađen ovom drskošću sedi vojvoda [...] dostojanstveno odvratio ovome hodži: “Meni nije poznato da postoji muslimanski narod. Ja znam da su u istoriji postojali kao narodi recimo: Srbi i Turci, a da nikad nije postojao neki muslimanski narod. Isto tako znam da su muslimani u Bosni samo Srbi muhamedove vere”.²⁰ Ne čudi da je, neko vrijeme iza toga, Safvet-beg Bašagić našao načina, pred večer, šetati zajedno sa vojvodom Stepanovićem. Jedna je stvar bila zajednička pjesniku i učenjaku i srpskom vojvodi. Bašagić je Stepanovića naučio njemu nepoznatim lascivnim stihovima o Kraljeviću Marku.²¹ Stepanović je malo popustio svoju vojničku zakopčanost i umjerio naučenu strogost prema inovjernim civilima.

Zbog važnosti agrarnog pitanja, kraljevske vlasti kupovale su ustupcima, djelić po djelić, kooperativnost bošnjačkog političkog rukovodstva, a ono svoje bošnjačke birače. Bošnjačkim zemljoposjednicima, ukorijenjenim u njihov svijet feudalnih uspomena, nije bilo mrsko predstavljati propadanje vlastitih ekonomskih i društvenih pozicija kao propadanje Bošnjaka, nutkajući svoje nakrunjene interese, kao svetinju interesa svim Bošnjacima. Vrh JMO trudio se pehlivaniti između, usko shvaćenih, probegovskih stavova i drugog mi-

¹⁹ Mladenović B. 1989. 387.

²⁰ Jurišić E. P. “Vojvoda s nama”. *Preporod*, br. 94. Beograd: 27.4.1923.

²¹ Nametak A. 1994. 29.

šljenja, koje je, u duhu narastanja građanskih snaga, vidjelo agrarni problem sastavnim dijelom šire shvaćenog muslimanskog (bošnjačkog) pitanja. Jedno svjedočenje, iz spomenute arhive dr. Safvet-bega Bašagića, osvjetljava način razmišljanja bošnjačkog zemljoposjednika: "Sva druga pitanja jednaka su nuli prema agrarnom pitanju, jer je za nas agrarno pitanje životno pitanje. Dok smo gospodari zemalja, dotle smo faktor koji se mora u zemlji i izvan zemlje respektirati. Kad izgubimo posjede bićemo stranci na rođenoj grudi, bićemo fukara u bogatoj zemlji, bićemo kukavice, koje nijesu imale toliko srčanosti da vrh od noža, koji je naperen nasprama našem srcu odbijemo. Potomstvo naše proklinjaće nam kukavnu uspomenu potučajući se od nemila do nedraga i gledajući kako im biskupi i vladike rješavaju vjersko, vakufsko i mearifsko pitanje i jadikujući nad izgubljenim imetkom, što je od Kulin bana vlasništvo njihovih [...] djedova".

Primjetna je odbojnost zemljoposjednika prema skorojevićima bez imetka, koji su postali novi prvaci, čak narodne vođe, ali koji su skloni korupciji i činjenju štete drugima, zarad svoje koristi. Također, žigoše se lanac pokvarenosti, samoživosti, korupcije i lopovluka svake vrste koji se hrane ljudskim slabostima: "Učenom treba sredstava, bogatom treba slave, lukavi hoće da udrobi i t.d. Učeni pravi reklamu bogatome, a bogati potpomaže učenoga, a lukavi vodi obojicu za nos i tako se nastoji opsjeniti narod i izrabiti u isprazne težnje jedne kamarile".²² Malo je ovakvih svjedočanstava – kritika o stanju među povlaštenim Bošnjacima, koja su dolazila iznutra te međusobno žestoko posvađane, razlomljene i raslojene vladajuće klase. Dio te klase, previše uronjen u jučerašnjicu, nije se uspio popeti na obalu suvremenog doba. Drugi dio, od ranije građanski formiran, širio je i učvršćivao svoju moderniju osnovicu i, postepeno, prihvatajući novije sadržaje, predstavio se, i sebi i svijetu, kao nova – bošnjačka građanska klasa.

Poznata zbivanja oko novembarskih izbora 1920. godine za Ustavotvornu skupštinu, uspjeh JMO, martovski dogovori 1921.g. sa vladom o kompaktnosti Bosne i Hercegovine, zaštiti ravnopravnosti vjera, vjersko-prosvjetnoj autonomiji, šerijatskim sudovima, obeštećenjima za zemljovlasnike, vodili su obje strane prema izglasavanju Vidovdanskog ustava, 28. juna 1921. godine. U godišnjem izvještaju za 1921. Britanskog poslanstva u Beogradu opisana je,

²² IAS, Fond: BS, kut. 1, Agrarno pitanje i držanje muslimana, BS-36; Purivatra dr. A. 1974. 582, 584.

u kratkim, energičnim potezima, politika cjenkanja i iznuđivanja na relaciji vlada - JMO: "U posljednjem trenutku, bosanski Muslimani su, karakteristično, dali na znanje da se kolebaju hoće li ili neće pružiti podršku vladi, ali posle nekoliko neizvesnih trenutaka, kada je izgledalo da će g. Pašić dati ostavku, i pošto su iznudili nekoliko novih ustupaka, Muslimani su na kraju odlučili da se pridržavaju ranijeg dogovora".²³

Kada bi, kasnije JMO tražila od vlade određene pogodnosti, ili adekvatnije dogovore, grubo im je odbrušeno da je prošlo vrijeme ustupaka. Tada se, kao znak prijekora, i opomene, javljao hrvatski tisak, koji je zastupao interese tamošnjih političkih krugova. Prema pisanju jednog zagrebačkog lista, Srbi su, ubrzo poslije izglasavanja Vidovdanskog ustava, počeli u Mostaru zlostavljati i ranjavati "muslimane, govoreći im: "Vi ste se nama prodali za pare, da možemo raditi šta hoćemo, pa sada šutite!" Jedan srpski zastupnik doviknuo je, dvije godine kasnije: "Šutite vi o autonomiji, jer ste izgubili pravo o tom govoriti, kad ste sami glasovali za vidovdanski ustav". List nastavlja, da "Beograd smatra bosanske muslimane od dana glasovanja za pare; za prostu prostitutku". Posebne kritike upućene su čelniku JMO dr. Mehmedu Spahi zbog njegove primjetne sklonosti u mijenjanju strana između Beograda i Zagreba.²⁴

Specifična težina i snaga političara, i njegove političke organizacije, mjeri se uspjehom i stabilnošću njihovog političkog poduhvata. Dr. Mehmed Spaho i JMO nisu uspjeli sačuvati cjelovitost Bosne i Hercegovine. Autonomija Bosne i Hercegovine bila je više politički san i alibi njihovog trajanja, i dotrajavanja. Vidljivo je iz historije JMO da ideja autonomije nije bila zaboravljena, ali je kompromitirana svaki put kada je ta stranka uzimala učešća u centralističkim vladama. Zahvaljujući izrazito većinskoj podršci bošnjačkog izbornog tijela, zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine odolijevao je dvije decenije pokušajima podjele ove zemlje. Ali, realnost Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije nije trebala tu političku temu. To je, poput groma puklo pred očima Bošnjaka, kada je, avgusta 1939. godine, otmicom dijela teritorije i stanovnika Bosne i Hercegovine, formirana Banovina Hrvatska. Politički značaj dr. Mehmeda Spahe bio je realno odmjeren – ministarskom foteljom. Mogao se on predstavljati za bilo šta drugo, ministarska fotelja bila je konstanta koja je honorirala njegov značaj u lepezi lokalnih političara koji

²³ Avramovski Ž. 1986. 40.

²⁴ Anonim. "Drastična lekcija g. dru. Spahi". *Pravaš*, br. 169. Zagreb: 23.10.1923.

su, zahvaljujući jugoslavenskom državnom okviru, mogli samo izgledati veći nego što su to, uistinu, bili.

Svi ti političari, od kralja do općinskog načelnika, bili su epizodisti i statisti u jugoslavenskoj priči, neizmjereno većoj od svih njih zajedno. Previše često, ti političari bili su hibrid nastao srastanjem groteskne i masivne ambicije i sramotno zapuštenog, neuglednog, duha. Pokušavati da se širenje njihovog utjecaja uvijek podvede pod “brigu za narodni interes” nije dobar put za rekonstrukciju političkih naravi u onom vremenu. Dr. Mehmed Spaho je pripadao inteligentnoj, uporno snalažljivoj, podvrsti tadašnjih političara: često se znao predstaviti nezaobilaznom personom u važnim političkim kombinacijama. Bio je spretan praktičar, osjećao je ritam svakodnevnog života i osnovne potrebe svojih birača. Njegov poslovični smisao za političko dogovaranje i pogodbe pomogao mu je u održavanju na površini jugoslavenskog političkog vrtloga. Kada je bio u prilici, dr. Mehmed Spaho je zaposlio veliki broj ljudi, ne samo u Bosni i Hercegovini. I drugi ministri kraljevske vlade koristili su svoje ovlasti na sličan način u zemlji svoga porijekla, šireći i učvršćujući svoju izbornu bazu. To se smatralo uobičajenim korištenjem javnih sredstava za promociju aktuelne vlade, kroz djelovanje nadležnog ministarstva, i ministra, kao istaknutog političara u određenom dijelu zemlje. Ni više, ni manje. Arbitar je bio predsjednik vlade, a ministri su to tumačili svojim pristalicama kako im drago. Iznad njih bio je kralj, ili regent. Dr. Mehmed Spaho bio je, za njegove pristalice, narodni vođa. U vladama Kraljevine bio je – “gospodin ministar”. Nemoguće je skinuti uteg sa kantara historije. Ne treba maštati da se historiji može dodati ono čega nije bilo. Rok trajnosti vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nije određivan demokratskom procedurom u Narodnoj skupštini, nego odlukom donesenom u kraljevskom dvoru. Često smjenjivanje ministara, i vlada, utjecalo je na razmahivanje sveprisutne korupcije koja je, kao težak oblak, polehla na državne institucije i organe. Ministri i drugi činovnici, ali i skupštinski poslanici, utrkiivali su se da zgrabe što više novca i drugih dobara, dok su još “u mandatu”. Korupcija je ozbiljno nagrizala i druge dijelove društva, ne dajući mu dovoljno zraka da se uspješno integrira oko poduhvata donošenja pravičnih zakona i poštovanja principa zakonitosti. To je, između ostalog, obilježilo naglo i grubo prekinuti jugoslavenski san.

Tekstovi nekih srpskih listova, iz Bosne i Hercegovine i Srbije, sadržavali su otvorene, šovinističke, čak pogibeljne, prijetnje Bošnjacima. To je, nerijetko, uz vulgarnosti i pretjerivanja svake vrste, bila svakodnevica u to prevrat-

ničko vrijeme: "Bosna je srpska! Bosna ne želi autonomije! To je naša posljednja reč".²⁵ "Naši Muslimani pokazali su nam često, da oni ne ispovedaju samo tursku veru, već da su po srcu i osećajima svojim Turci. Celokupno njihovo ponašanje, pisanje njihovih listova, sve njihove manifestacije, deklaracije, demonstracije i agitacije imali su da nam dokažu da se oni ne osećaju da su Srbi iako srpski govore".²⁶ "Napolje s njima. Eno im Trakije, pa će im tamo bolje biti".²⁷ "Je li bosanski reis-ulema musliman?", pitali su se u beogradskom *Balkanu*, uz stav da je prvi čovjek IVZ-a "slabi patriot" i "lutka u rukama Spaha (Mehmeda – op. M.P.) zlog genija bosanskih muslimana".²⁸ Navedeni i slični stavovi pokazivali su šta srpske nacionalističke urednike, i njihove političke mentore, pritišće i pokreće u akcije diskreditacije ovoga tipa. Smetalo im je postojanje i djelovanje vjerske institucije (IVZ) i političke organizacije (JMO) koje su negirale tvrdnu nacionalističku, propagandnu, konstrukciju o, navodnom, srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Tim, u biti velikosrpskim, krugovima smetale su simpatije Bošnjaka za Tursku, kojima su, često, prebacivali tzv. "kemalizam", ne trudeći se objasniti sadržaj tog pojma, tretirajući ga površno. Bili su svjesni odbojnosti vjernika muslimana prema novim turskim vlastima, zbog ukidanja sultanata, uvođenja republikanskog uređenja a, zatim, i ukidanja hilafeta.

Kada je 28. oktobra 1925. godine potpisan, i prije kraja godine, ratificiran ugovor o miru i prijateljstvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa Republikom Turskom²⁹, za časak je izgledalo da će se smiriti i jedan dio političkih tenzija i optužbi. Poznato je da su, poslije Prvog svjetskog rata, muhadžiri postepeno, ali počesto, odlazili put Istanbula i Anadolije. Zaboravljeno je, da se oko sredine 1920.-ih godina išlo čak i u pečalbu u Tursku. Posao i zaradu nisu u Turskoj tražili samo Bošnjaci, nego i nezaposleni iz drugih jugoslavenskih naroda. Turski ekonomski zamah nije dugo potrajao. Većina stranih radnika vratila se kućama, uključivši Bošnjake i druge Jugoslavena. Međutim, neki od njih otišli su, u potrazi za poslom, dalje na Srednji istok. Njima je tamo izgle-

²⁵ Đ. "Dru Spahi i drugovima". *Srpska riječ*, br. 110. Sarajevo: 1. 6. 1923.

²⁶ Anonim. "Ne verujmo Muslimanima". *Balkan*, br. 299. Beograd: 1. 11. 1922.

²⁷ Anonim. "Eno im Trakije". *Balkan*, br. 325. Beograd: 27. 11. 1922.

²⁸ Muslimani. "Je li bosanski reis-ulema musliman?" *Balkan*, br. 210. Beograd: 4. 8. 1924.

²⁹ Avramovski Ž. 1986. 293.

dalo više obećavajuće nego ovdje u Bosni i Hercegovini ili nekom drugom kraju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali, to je već druga priča.

Sve loše, ili manje loše, uz ponešto dobrog, bilo je, u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, mjera domaćih političkih snaga, uz dociranje prijatelja (i “prijatelja”) iz inozemstva. Polovično rješenje nacionalnog pitanja, kapitalizam u predatorskoj formi i, zbog toga, grubo rješavano, odnosno slabo rješavano socijalno pitanje, stalna politička kriza, ogromni troškovi za vojsku koju je kralj, zajedno sa generalitetom, vidio kao regionalnu silu u nastajanju, otvorene pobune (kačaci, komite), privremeni uspon komunista i njihovi oštri progoni, sve to iscrpljivalo je društvenu svakodnevicu i resurse. Takvo stanje nije moglo potrajati, niti izaći na dobro.

Vrijeme je kazati nešto o smrti orijentalne čaršije u Bosni i Hercegovini. Nju je, kao i još dosta ljepote ovoga svijeta, ubila – politika.

Uvjerljiv, nadahnut opis najveće čaršije, u najvećem gradu ove zemlje, nastao je prema sjećanju na mladost “pisca, živopisca i hodoljupca” Zuke Džumhura: “Sarajevo je bilo i muslimanski, i srpski, i hrvatski i jevrejski grad. Imalo je i svoje cigane, pa je bilo i ciganski grad. Mislim da je Sarajevo jedinstven grad u kojem, na jedva stotinjak metara zračne linije, stoje minareti i uče se ezani, stoje zvonici i odjekuju zvona sa katoličkih i pravoslavnih crkava, uz kupole jevrejskih sinagoga. I sve te tornjeve, minarete i kupole, sve njihove vjernike, ali i nevjernike, prelijeću iste ptice [...] Sarajevo jeste bilo orijentalnije od nekih zemalja samog istoka. Kemal Atatürk je već poodavno bio poskidao zar i feredžu, fes i sva druga istočnjačka obilježja u Turskoj. A Sarajevo, za razliku od Kemalovog Stambola, puno žena u zarovima i feredžama, muškaraca sa fesovima na glavi. I to ne samo Muslimana. U Sarajevu su fesove nosili i Jevreji. Bosanska odijela, takođe. Ali, niko nije branio ni da se drugačije oblačiš, po evropski, kako se govorilo i kako su se, uglavnom, oblačili sarajevski Hrvati, dok su Srbi, istina rijetko, zadržavali bar dio narodne nošnje. Tako je Sarajevo bilo jedan živi konglomerat različitih haljina, odijela, fesova, cilindara i polucilindara, šubara, suruka, zarova, feredža [...] Između dva bajrama, ramazanskog i hadžijskog, u sarajevskoj Čaršiji bi se pojavili Arapi. Bili su to pravi Arapi. Iz Arabije. Došli bi u Bosnu da bosanskim muslimanima, koji su nanijetili da obave hadž, a to nisu mogli sami jer su oslabili i onemoćali, budu bedeli, zastupnici. Ti Arapi bi nekako na svoj način, svojim crnim likovima i arapskim odijelom oživljavali Čaršiju. S njima bi, ionako šarena Čaršija, postajala još šarenija. Arapi su, osim Čaršijom, znali proći i onim

modernijim dijelom Sarajeva. I tu su izazivali pozornost i pažnju prolaznika, ali su i sami bivali iznenađeni višespratnicama, i puno širim ulicama od onih na Čaršiji. Iz jednog gotovo orijentalnog Sarajeva, što i jeste bila sarajevska Čaršija, odjednom bi se našli u centru nekog drugog srednjeevropskog Sarajeva, među ljudima obučeni po posljednjoj evropskoj modi, u odijelima kakva su sretali po nekim drugim zemljama i krajevima kroz koje su prošli na putu za Bosnu [...] Predvečerja su bila rezervisana za večernje šetnje, za izlazak na korzo. Samo, kao i cijeli grad u to vrijeme, i korza su bila podijeljena. Dešavalo se tako da imaš prijatelja s kojim se družiš, koji ti je drag i s kojim si u školi nerazdvojan, a uveče, on na svoje ti na svoje korzo. Muslimanski mladići i djevojke šetali su svojim korzom, koje je bilo na Obali. Srpska i hrvatska omladina je šetala Štrosmajerovom i okupljala se kod Katedrale. Tek nekoliko godina kasnije korzo će se preseliti u Ćemalušu, koja se tada zvala Ulica Kralja Aleksandra. Sada je to Titova ulica. Tim preseljenjem korza, ugasiće se takozvana muslimanska i kršćanska šetališta. Mladež je počela da se miješa i bilo je sve više djevojaka i momaka koji su se viđali i sastajali na zajedničkom korzu, tamo gdje se sarajevska mladost okuplja i sastaje i danas”.³⁰

Svjedok historije upamtio je i drugu, nepoetičnu, stranu života grada između dva svjetska rata: “Godine provedene pod krunom novih gospodara Sarajevu nisu donijele nikakav vidljiv napredak, sreću i razvoj. Grad je nastavljao da živi u skromnim i skućenim uslovima koje su mu mogli pružiti novi gospodari: politikantske borbe, čiftinski interesi, računi i sukobi, diktatura, nasilje i korupcija. Sarajevo zaostaje i u izgradnji, i u privredi, i u kulturi”.³¹

Džumhur se sjeća mnogobrojne sarajevske hrišćanske/kršćanske i muslimanske sirotinje, “ali niko u svome siromaštvu i fukarluku nije teže i nemoćnije živio od sarajevske jevrejske sirotinje. Niko se nije bavio težim i jadnijim poslovima od njih”. Plemeniti čovjekoljubac i svjetski putnik, Zuko Džumhur, sačuvao je u svom sjećanju na Jevreje, da “su voljeli Bosnu kao svoju najrođeniju zemlju. Bosna ih je primila prijateljski poslije tolikog potucanja po morima, pustinjama, vrletima i bestragijama. Jevreji su voljeli bosanske tihe kasabe i vezirsko Sarajevo i Travnik, ali je Toledo, Saragosa, Galicija, ili Andaluzija, bila i ostala njihova velika čežnja i golema mora koju nekada i čitavi narodi poput

³⁰ Badžak E. 2002. 108-110, 114-115, 132.

³¹ Džumhur Z. 1991a. 87.

njih, a ne samo pojedinci, ne mogu nikada sasvim preboljeti ni zaboraviti”.³²

Nadahnuti historiografski izvor, kakav je Džumhur, locirao je zloćudne promjene u Čaršiji, kao i u “srednjeevropskom” Sarajevu. On je međuratno vrijeme upamtio “po gotovo neprimjetnoj netrpeljivosti prema jevrejskim trgovcima”. Jevreji su bili vještiji u trgovačkim poslovima od drugih bosansko-hercegovačkih ljudi. Po cijeli dan, stajali su pred svojim dućanima “i po kiši i po zimi, pozivajući kupce” da pazare kod njih. “Bosanski trgovci, nenaviknuti na takvu trgovinu u kojoj se mušterija vuče za rukav, već na onu u kojoj te mušterija moli da mu nešto prodaš, uz to još polijeni, a malo i na svoju ruku, posebno oni što su se od nevolje bavili trgovinom, sve su manje trpili okretne i vrijedne Jevreje. Kako se rat sve više bude približavao tu konkurentsku netrpeljivost, počće koristiti reaktionari svih fela, potajni sljedbenici fašizma, pa će se čaršijom i cijelim Sarajevom sve češće moći čuti krilatice: *Svoj svome, Ne kupuj kod Jevrejina, Kupuj kod Srbina, Pravi muslimani kupuju kod muslimana, Hrvati Hrvatu* i tako redom”. Prema priređivaču njegovih sjećanja, Zuko Džumhur je tako upamtio “to zloslutno doba i tu pojavu smatra prvim znaci-
ma antisemitizma u, doskora, mirnom i složnom Sarajevu”.³³

Povod za sukob koji je svima pokazao na očevidan raspad orijentalne čaršije bili su – izbori za novu Narodnu skupštinu, održani 8. februara 1925. godine. Za razliku od ranijih izbornih proglašenja, JMO je posvetila više pažnje Bošnjacima u Sandžaku i Crnoj Gori. Vladajuće stranke (Narodna radikalna stranka i Samostalna demokratska stranka) angažirale su u predizbornoj kampanji cjelokupan državni aparat. Radikali su, koristeći bošnjačke protivnike Mehmeda Spahe, nastavljali sa svojom ranijom praksom pokušaja cijepanja jedinstva u JMO. Osim toga, primjenjivani su i brojni oblici i metode pritiska i zastrašivanja, uz čestu upotrebu grube sile, čak i na dan izbora. “Udarnu pesnicu režima, glavne batinaše i pogromaše” predstavljale su nacionalističke organizacije: Srpska nacionalna omladina (SRNAO) i Udruženje srpskih četnika “Petar Mrkonjić”. Naoružani četnici vršili su, pred izbore, teror i nasilje u sarajevskom okrugu. To isto radili su, na dan izbora, u mjestima fočanskog sresa. Na jednom od sarajevskih birališta (Šerijatska škola) predsjednik biračkog odbora, koji je bio i član Glavnog odbora Udruženja četnika za Bosnu i

³² Džumhur Z. 1991b. 75-77.

³³ Badžak E. 2002. 132-134.

Hercegovinu, otežavao je glasanje Bošnjacima i Hrvatima. Sukob zbog te zloupotrebe prešao je u tuču, pa u demonstracije četnika i “srnaovaca” i napad na redakciju *Jugoslavenskog lista*. U Gornjem Šeheru, u Banjoj Luci, “srnaovci” su izazvali sukob sa pristalicama JMO pa dio birača nije uspio glasati. Četnici su bacili bombu na jedno glasačko mjesto u Visokom, a na drugom su, zajedno sa žandarmima, ranili dvojicu bošnjačkih birača, jednog ubili a ostale otjerali. Duga je lista vladinih zloupotreba i kršenja zakona u predizbornoj kampanji i na dan izbora. Četnici su i u Čelebićima prisiljavali pristalice JMO da glasaju za radikale. JMO je pojedinačno dobila najviše glasova na ovim izborima, ali nije uspjela zadržati primat po broju mandata u Bosni i Hercegovini koji je preuzela Narodna radikalna stranka, zajedno sa Nacionalnim blokom. Spomenuti pritisci, zloupotrebe, napadi i falsificiranje izbornih rezultata omogućili su, između ostalog, prevagu vladine liste. Opozicija se žalila, da je vlada prije izbora uhapsila “na hiljade naročito seljačkih glasača” i da se to desilo i mnogim poslaničkim kandidatima.³⁴

Uvrijeđeni, ljuti, pobijeđeni i poniženi članovi i pristalice JMO okretali su se oko sebe, tražeći krivca. Vladu i njene pristalice su podrazumijevali. Šta su vidjeli, možda treba pogledati očima nekoga izvan njihovog kruga. Prilika je predstaviti još jedno svjedočanstvo suvremenika. To je i pokušaj analize pitanja, koje se, i tada, smatralo glavnim uzročnikom udaljavanja Bošnjaka od Jevreja. Kako god, važan je historiografski izvor iz pera još jednog književnika. Autor je Stanislav Vinaver, kojemu ovo nije bio prvi susret sa bosanskohercegovačkim temama.³⁵ On svjedoči sa lica mjesta, iz Sarajeva: “U ovaj mah, dok ja boravim ovde, ceo splet jasnih slika urodio je jednom novom ilustracijom prilika. Sada je na dnevnom redu jedna krupna verska borba u Bosni: borba između muslimana i Jevreja. Ona nije počela verski, ali kao i sve u Bosni, dobija versko obeležje.

Na dan izbora svi Jevreji u Bosni glasali su za radikale. Time su, samo u Sarajevu, oteli siguran mandat Spahin, u korist radikala. Ako bi Spahinovcima trebalo nekoga mrzeti zbog izbornih rezultata to bi imali biti pravoslavni Srbi, koji su listom glasali za radikale, pa tek posle njih Jevreji, kao njihovi mali ali jaki saveznici. Međutim muslimanska “Pravda” (Spahina) oborila se ne na

³⁴ Purivatra dr. A. 1974. 272-299.

³⁵ Koljanin dr. M. 2008. 89-90.

pravoslavne, već samo na Jevreje, i pozvala je sve muslimane da bojkotuju jevrejske trgovine, da tako reći sahrane Jevreje, ubivši ih u živac. Po staroj taktici najmanjega otpora, ovaj poziv naišao je na oduševljenje kod muslimanskih masa. Pisan je sa strasnom i jezivom mržnjom. Sve što se nije smelo reći protivu pravoslavnih, ima da pogodi njihove nezaštićene saveznike. I nastaje verska borba. Ko zna koja je ovo po redu, u Bosni. Značajna je za posmatranje. A značajno je za prilike bosanske razumeti je do kraja. Treba videti one stare jevrejske trgovce u fesovima, koji su bili na radikalnim zborovima ovaj put. O mnogima od njih govori se da su dosad uvek glasali za ortodoksne muslimane: iz rufetlijske pažnje, iz tradicije, iz poštovanja za Proroka. I još nešto: da podupru Spahin autonomistički program. Ovaj put i ti stari napuštaju ne samo muslimane, nego i ideju autonomije. A pošto važe kao neobično mudri i dovitljivi, to zadaju udarac ideji autonomije kod samih muslimana. To strašno bole muslimane. Ne samo glasovi koji otpadaju od njih, već i moralno otpadništvo najlukavijih i najiskusnijih psihologa u Bosni. Ti su psiholozi (a kod njih nema inata i prkosa, već samo razum u politici) javno izjavili da je ideja autonomije propala, i opredelili su se uz Srbe. I to ljulja parolu vođstva Spahinovog mnogo više no ona osetna razlika glasova koja utiče na količnik sarajevski. Kao da je neka učena politička ustanova, čiji je ugled mudrosti velik, dala svoj sud o borbi za Bosnu. Dala ga u korist srpske lozinke.

Jevreji, što je zanimljivo, primaju izazov muslimana Spahinih. Počinje borba, koja će trajati dugo, i čije će peripetije biti čudne i burne. Biće, po svoj prilici, puštene u pokret tajanstvene kreditne mahinacije i zamke. Jedan od najuglednijih ideologa jevrejskih izjavio mi je da je opasnost za Jevreje mala: jer muslimani tako reći ništa ne troše. A za muslimane oko Spahe – reče ovaj finasijski stručnjak – opasnost je mnogo veća. Nastaje podzemna borba i lomljenje vratova između finansijski istaknutijih Jevreja i muslimana. Muslimani su preneli borbu na polje ekonomsko, Jevreji prete da će ga preneti na polje finasijsko.

Borba izgleda neravna. Ali, kad se uzme u obzir rešenost obeju strana, njene posledice mogu biti iznenađujuće. I nije isključeno da doživimo iznenađenja, i ubrzanje procesa proletarizacije mnogih viđenih muslimana, zaduženih kod Jevreja.

I jedna i druga strana sprema se. I jedna i druga strana preti. Zlatni sporazum čaršije odgajen vekovima konvencija lomi se, puca, nestaje nepovratno.

Možda će u ovoj borbi izvući najveće koristi onaj treći: žilavi sitni pravoslavni kapital koji se čudno i grčevitom snagom uvlači u varoši, čak iz zabačenih gorskih zaselaka. I možda će taj proces označiti: odlučnu i konačnu pobjedu Srba, u varošima Bosne, koje su dosad bile pod punom brojnom prevlašću muslimana. Srpski seljak iz gluhih planina slazi u kasabe, koje su mu ranije bile nepristupačne, i osvaja ih ekonomski, naglo, na juriš, gladan vlasti, pošto se najpre u njima namesti blagodareći svome plemenskom dominantnome položaju u novoj državi, svome novome savezu sa prastarim praktičarima jevrejskim, blagodareći pauperiziranju muslimana, i najzad blagodareći svojoj nesumnjivoj sposobnosti za trgovinu kojom poražava muslimane, odskake ispred katolika a zadivljuje i same Jevreje. I ekonomska nova situacija nazire se ovakva: Srbin – zemljodjelac i trgovac varošanin; Hrvat – kvalifikovani industrijski radnik i seljak; musliman – proleter, nekvalifikovani crni radnik u fabrikama i pod mračnom zemljom (rudar – op. M.P.) a beskućnik u selu, na zemlji. (I još: Srbin – činovnik, Hrvat – slobodne profesije, musliman: žandarm i policajac) U borbi koju danas vode ogorčeno i surovo, muslimani Spahini i Jevreji-radikalni, oseća se i ovakav ishod, ovakva jedna mogućnost ekonomskog preslojavanja.

Čim uđu strani kapitali, čim zapište i zavrište crveni dimnjaci, zalupaju teški fabrički čekići i nakovnji u huku i naponu bosanskih voda, u blesku i tresku bosanskih rudnih blaga, ima nešto tragično, jedna nemilosrdna ruka koja će početi da premešta ljude i njihove napore po jednom ovakvom planu.

A svi ovi ekonomski razmeštaji biće praćeni religioznim lozinkama, besedama i frazama ispod kojih se za neposvećeno oko neće čak ni videti, kao što se ne vidi stari zid u Dubrovniku, ispod zelenog bršljana, ispod krvavih ruža i plavoga poljskoga cveća.³⁶

Neke od ovih formulacija mogu izgledati grubo i bezmilosno intonirane, neke nisu uvjerljive ali, spram oštih podjela u sarajevskoj, i drugim bosansko-hercegovačkim čaršijama, ovaj Vinaverov tekst bio je tek opomena pred nadolazeću lavinu koja je sa lica ove zemlje sastrugala orijentalnu čaršiju, kakvom su je do tada brojne generacije doživjele i pamtile. Taj književnik, za kojeg su govorili, da je “neobično inteligentna danguba”³⁷ dobio je, poslije godinu

³⁶ Vinaver S. “Iza kulisa jedne verske borbe”. *Vreme*. Beograd: 16.2.1925.

³⁷ Popović R. 1988. 40.

dana, svojevrsnu potvrdu od glavnog muslimanskog predstavnika u Kraljevini, da, u općim crtama, nije bio u krivu. Početkom februara 1926. godine reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević dao je intervju Stanislavu Vinaveru.³⁸

Dugotrajnost još jednog problema zavrjeđuje da mu se dopusti ugnijezditi u temu, mada se izvor, koji koristim, hronološki otkotrljao tri godine od ranije određene decenije promatranih zbivanja (1915.-1925.). Koliko, i kako, god ovdašnji političari probali zamotavali svoje shvatanje vlastite važnosti, u korist izmaštanog javnog interesa, počesto se dešavalo da u međusobnom hvatanju za vratove pokazu da su im glavni “principi”, svugdje i uvijek: novac, moć, korupcija, demagogija, bezakonitost i još previše sličnih sastojaka od čega se poštenu i normalnu čovjeku zanebesa, a njima, politikantima, koji najčešće zamuckuju glumeći političare - baš i ne.

Poslije upornog višegodišnjeg onemogućavanja sprovođenja općinskih izbora u Bosni i Hercegovini, vlasti su morale popustiti i zakazati ove izbore za 28. oktobar 1928. godine. Dr. Mehmed Spaho se kandidirao za nosioca liste na općinskim izborima u Sarajevu, da bi onemogućio očekivani vladin pokušaj razbijanja jedinstva JMO i uvođenje više izbornih lista. Ipak, na najjačoj takvoj izornoj protulisti kandidirali su se Asim Dugalić i Mustafa Halilbašić.³⁹ Da bi ono što je poznato bilo zamagljeno, kao bomba se u bošnjački politički čardak dokotrljala inscenirana svađa sa nedovoljno skrivenim motivima. Asim Dugalić je 10. septembra, naizgled dramatično, zavapio: “Nas ovdje naseljenih muslimana imade po prilici nadpolovična većina i nas nazivlju prave Sarajlije “došlama” i “otudašnjim”. Antagonizam između pravih Sarajlija i došla postoji ima već 80-100 godina i on je sad postigao kulminaciju.” Posebno se tužio na Uzeiragu Hadžihasanovića i Edhema Bičakčića, da su zapostavljali “došle” kod izbora na važne funkcije, mada među njima ima i “mnogo intelektualaca”. Spomenutoj dvojici, posredno vrhu JMO, prebacivano je da na mjesta stvarne moći (upravni i nadzorni odbor Gradske štedionice, kroz koju “prolazi i struji sav privredni život grada”) postavljaju “nevješte ljude, premda “došle” imaju u svojim redovima 10 direktora raznih privrednih preduzeća [...] Mi pravimo pitanje od toga, što naši ljudi kad traže od Štedionice bilo namještenje, bilo kredite bivaju tamo dočekivani, mjesto sa upitom:”Što želite?” sa upitom

³⁸ Hadžijahić dr. M. 1990. 149.

³⁹ Purivatra dr. A. 1974. 408-414.

“odakle ste?” I kad im se kaže, da ste naseljeni muslimani, dakle iz provincije, onda ih se bez ikakova razloga u najvećem dijelu odbija. Da bi mi zaštitili one naše zemljake, koji su potrebni i kredita i namještenja, čvrsto smo odlučili da izađemo sa svojom posebnom listom [...] pod imenom “lista naseljenih Sarajlija”. Asim Dugalić i društvo puštali su probne balone, poručujući, da neće izbjegavati kompromis “sa uviđavnijim ljudima iz JMO”, da imaju značajnu podršku javnosti. Direktno su izazvali vrh JMO izjavom: “Mi ne bježimo ni od kompromisa sa službenom listom JMO, samo nam izgleda da je to iluzorno, jer znamo da će oni staviti na listu ljude bez kvalifikacija”. Pokušali su ubaciti klin razdora između dr. Mehmeda Spahe i njegovih važnih suradnika, optužujući Uzeiragu Hadžihasanovića i Edhema Bičakčića da ne obavještavaju svoga stranačkog šefa o pravom stanju stvari. Iz toga izvode zaključak, da bi dr. Spaho trebao stupiti u kontakt sa Dugalićem “da se jedinstvo muslimana i prigodom općinskih izbora ne bi cijepalo”.⁴⁰

JMO je dobila na općinskim izborima u Bosni i Hercegovini 97% bošnjačkih mandata. Samo 3% mandata osigurali su Bošnjaci koji su tada prepoznali da nešto nije u redu sa kandidatima JMO. Policijska direkcija u Sarajevu objasnila je to neveliko osipanje bošnjačkog biračkog tijela nezadovoljstvom prema nekim kandidatima za općinske vijećnike, predloženim od JMO. Asim Dugalić i Mustafa Halilbašić približili su se, vrlo brzo, radikalima u sarajevskom općinskom vijeću, dajući pristalicama JMO dovoljno razloga za njihovu diskreditaciju u očima bošnjačkog dijela javnosti.⁴¹ U srpskim krugovima izazvalo je gnjev približavanje JMO i Hrvatske seljačke stranke. Na skupu, priređenom 6. novembra u spomen ulaska srpske vojske u Sarajevo, čuli su se uzvici: “Živeo kralj, srpska vojska, radikali i srpsko Sarajevo!” Uzrujanost među Srbima izazvali su glasovi da dr. Spaho “vrši pritisak na vladu da imenuje muslimanskog gradonačelnika u Sarajevu”, što je britansko poslanstvo u Beogradu smatralo neopravdanim zahtjevom.⁴² Edhem Bičakčić jeste izabran za gradonačelnika Sarajeva.⁴³

⁴⁰ Anonim. “Doseljeni muslimani istupaju na općinskim izborima samostalnom listom”. *Jugoslavenski list*, br. 215. Sarajevo: 11.9.1928.

⁴¹ Purivatra dr. A. 1974. 417, 422.

⁴² Avramovski Ž. 1986. 539-540.

⁴³ Pajić M. 1998. 73, 75.

Kada su unutarbošnjački odnosi u pitanju, epizoda sa Dugalićem u njegovom suprotstavljanju političkoj matici, što je bila JMO, pokazala se samo jednom od neiskorištenih prilika za solidarizaciju Bošnjaka različitog regionalnog porijekla, a slične političke orijentacije. U osnovi, glavnom zaprekom pokazale su se čvrste navike nepropusne, tradicionalne, bošnjačke čaršije (uključujući kulturne, ekonomske i političke segmente društvene moći) koja nije žurila primati u svoje redove svježije, dinamičnije i nestrpljivije snage iz provincije. U te navike spadalo je i odsustvo potrebe “domaćih” da dijele moć i dobra sa “došljacima” čije porijeklo, znanja, vještine i imetak nisu, po njihovom umišljaju, bili dovoljni za ulazak u, kako su omeđili, ugledno društvo.

Razmišljajući o Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevini Jugoslaviji, Miroslav Krleža je napisao u spomenutim *Marginalia lexicographica*: “Da li je ta politička računica bila pogrešna? I da i ne. Trajala je dvadeset godina, a za dvadeset godina rentabilnosti, dovoljno velik vremenski razmak. Tko je već vodio politiku na veće vremenske razmake od dvadeset godina”?⁴⁴ Jugoslavija nije imala vremena i prave načine da bi kultivirala atavizme i predrasude njenih naroda i nacionalnih manjina. Možemo li, kada je riječ o bošnjačkoj historiji, očekivati više jer radi se o narodu koji je, u Bosni i Hercegovini 1921. godine, imao tek oko 588.000 duša?⁴⁵ Iz čega je, kao iskru, mogao izbiti veći kvalitet svojih predstavnika i predvodnika? Izgledalo je da se taj narod fatalno istrošio u službi dvije velike imperije, a još nije uspio živjeti, brinući svoje brige i brže razmišljati i djelovati u prevratničkom vremenu. Nije zalutao. Bio je kod svoje kuće, bez krova. Njegovi lični dokumenti još nisu bili potvrđeni.

Prilog 1

“Elita” se, poput nacionalističkog torpeda (bošnjačkog, hrvatskog, srpskog...) zabila u bok tonuće imperijalne, austrougarske, lađe. Otpaci te kolosalne eksplozije izbušili su nadolazeću kraljevsku, jugoslavensku brodicu, također inficiranu vlastitim virusom političke i finansijske halapljivosti. Ono što je bilo bolje kakvoće unutar te ambiciozne klase vlastodržaca, koja je gazi-

⁴⁴ Čengić E. 1990. 201.

⁴⁵ Pejanović Đ. 1955. 53.

la i slične sebi u jagmi za komadom vlasti, nije se moglo potpunije realizirati zbog primitivnog egoizma i nekompetentnosti većine tih demagoških srebro-ljubaca. Bošnjačkim političarima, i njihovoj pripadajućoj pratnji iz svjetovnih i vjerskih krugova, sekundirali su vlastoljubački suosjećajno, također, moralno razliveni članovi hrvatskih i srpskih političko-finansijskih "elita". Sretno se preturivši iz čvršćeg zakonskog sistema Imperije u labaviji Kraljevine, mogli su otvorenih usta, naprečac, materijalizirati svoje snove o blagostanju, koji su decenijama bujali u njihovoj skućenoj oskudici. Došlo je njihovo vrijeme da se namire, rušeći i bagatelišući sve obzire pristojnosti i čovječnosti, prezrivo zaobilazeći, ratom i poratnim dobom, prilično istanjene navike poštovanja zakona. Generacijama stjecana bogatstva bošnjačkih porodica, čiji je značaj izrastao u Osmanskom carstvu i Imperiji kuće Habzburga, istopila su se u dobu fermentacije nove, građanske klase. Stari političari povukli su se sa scene; nagrnuli su novi, usput učeći vezivanje kravate. Politički su se razišli kao brodovi u magli. Ipak, ostali su međuovisni: jednima je falilo kapitala, drugima ugleda. Nije bilo vremena, da se formira novi tip društvene elite – hibrid koji bi generacijama primao bolje sastojke od različitih podvrsta.

Trajno posvađani, ali dovoljno solidarni, kada im zaprijetite zajednički politički protivnici (revolucionarni radnici, pobunjeni seljaci, organizirani odmetnici ili, njihova najveća noćna mora i arhetip neprijatelja – komunisti) građanski političari svih bosanskohercegovačkih naroda udarili su fatalni pečat udaljavanju, jednih od drugih, sastavnih dijelova bosanskohercegovačkog društva, odranije razlomljenog po vjerskim i nacionalnim a, tada sve više, i političkim segmentima.

Društvo Bosne i Hercegovine nije imalo šansu da se, uz vlast kakva je bila na jugoslavenskoj i lokalnoj razini, zaista modernizira i razvija u smislu stjecanja slobode i ljudskih prava. Kobni elementi kočenja društvenog razvoja svih naroda u državi postale su njihove političke "elite". U njihovoj osnovi bio je nacionalizam, spreman svaki čas buknuti do ofanzivnog šovinizma. Političari su publici mogli izgledati kao likovi iz neke farse koji koriste čaršijsku alhemiju samo da bi, što duže, zadržali vlast kao rijetko isplativ posao. U tome su, uglavnom, uspjeli. Trajalo je dvadesetak godina – do propasti Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941. godine. Zbog tipično dvoličnog karaktera, krutih vlastodržačkih navika, odsustva intelektualne i političke kreativnosti, bez osjećaja za oprezno predviđanje političkih mogućnosti, grabežnog karak-

tera većeg dijela njihovih pripadnika, nepostojanja suosjećajnosti za ugrožene društvene slojeve, nepoznavanja svijeta i zatvorenosti u mjeru njihove tijesne pameti, političke krugove Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini ne možemo, osim neodgovorno opisno, smatrati nekakvom elitom.

Pravom elitom možemo smatrati tek pojedince, i neke prepoznatljive grupe, iz društvenog, kulturnog, ekonomskog, pa i političkog života čiji je humanistički značaj trajan i neupitan u zajednici kojoj su pripadali, u zemlji koju nisu izdali niti osramotili, uz plemenite ideje koje su zastupali i na zahtjevnim poslovima koje su radili. Elitu su činile osobe povezane profesionalnim i drugim društvenim interesima iz jedne vjerske ili nacionalne skupine ili, na tim osnovama povezani članovi više vjerskih i nacionalnih skupina. Sve ostalo je taština današnjice koja bi da sebi poveća cijenu, prizivajući izmaštani značaj iz prošlog vremena. "Vizionarstvo" većine južnoslavenskih političara, uključujući većinu bošnjačkih, svodila se na snalaženje i improvizacije. Bogatstvo za kupovinu društvenog ugleda trošno je, prebrzo zgrtano a pravi ugled i značaj stječu se drugačije. Većina njih imala je tupi pogled u prazninu, koja je isijavala iz mjesta gdje kod ljudi duša obitava i obavijala ih kao mrtvački pokrov. Glupa sitničavost i osvetoljubivost skorojevića, i obamrlost i tonjenje koljeno-
vića, pokopala je jače države i onemogućila stabilnija društva od Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Smrt i nije toliki užas, koliko putovanje prema njoj može biti strašno. Tako postepeni, ili nagli, nestanak jednog naroda može svojim primjerom, makar naknadno i privremeno, skrenuti pažnju čovječanstva i uvećati njegovo iskustvo. Historijski gledano, najgorima se doimaju procesi unutar propadajućeg naroda i, povratno, u njegovom susjedstvu gdje nastaju vrtložne krize strašnog intenziteta i razarajućih posljedica, prema principu spojenih posuda. Taj užas hrani se vlastitom dinamikom i predstavlja gotovo perpetuum mobile autodestrukcije cijele regije – tzv. balkanski, posebno južnoslavenski sindrom uništenja ljudskosti u modernom vremenu.

Najpodmuklije je što "elite" u vremenu opće opasnosti, kriza, sloma struktura i rata ne prihvataju vlastitu odgovornost za gubitke života i dobara. Rukovodstva gubicima zahvaćenih zajednica (sa obje strane crte) skloni su i najgore događaje pravdati višom silom, privremenim teškoćama, potrebama odbrane, napada. Neki i ratove vide kao rođenje nacije (prvo ili obnovljeno, izbor teme prema zatečenim prilikama), renesansom, novom šansom, dobrom prilikom za dugo (pa i stoljećima?) čekanu osvetu i druge sadržaje iz političke patolo-

gije. Vlast je bolesno ljepljiv fluid i prečesto prijanja na protuhe. Nigdje kraja ljudskoj gluposti mjerenoj isključivošću i “pravednošću” vlastitog nacionalizma, koji brzo eskalira u smrtonosca masovnih razmjera, poslovično uklanjajući po jedan dio vlastitih oponenata i ciljanih tuđinaca.

Svratimo li još jedan pogled na posljedice tog, navodnog, “rada za narod” vidjećemo ovu sliku: ideja autonomije Bosne i Hercegovine bila je snažno ukorijenjena među bošnjačkim stanovništvom. Međutim, fluidna granica između demagogije i djelovanja bošnjačkih političara onemogućavala je puni zamah pokreta za autonomiju. Hrvatski i srpski političari prave sporazum i dijele Bosnu 1939. godine kao da Bošnjaci ne postoje. Ništa ne drže niti do bošnjačkih političara. To je bila posljedica ranije stečenih međusobnih navika, da srpski i hrvatski političko-poslovni krugovi, za sitnu paru i poneku uslugu, mogu kupiti bošnjačke političare, njihovu pratnju i klijentelu. To je ključna predstava beznačajnosti bošnjačkih političara i gomile njihovih ovisnika kakvu su o njima imali stvarni srpsko-hrvatski gospodari Jugoslavije. To je bio završni čin drame, u kojem je publici dovoljno jasno pokazano da bošnjački političari odavno ne vrijede mnogo na jugoslavenskoj, čak niti na bosansko-hercegovačkoj političkoj pijaci. Tako je vlastodržačka bošnjačka manjina bila krivac za potcrtavanje balkanskih i orijentalističkih stereotipa koji su kao vrh bajoneta bili okrenuti prema Bošnjacima, što ih je, kao i druge, skupo koštalo u Drugom svjetskom ratu. Bošnjački političari, drijemajući na ramenu vremena, ušuškani u visokokamatni kredit na dio Bosne i Hercegovine, dočekali su nespremni i isprepadani zahuktalo doba krize i sloma njihovog svijeta. Oni nisu živjeli punoću političkog života, pa nisu ni mogli, ako su to stvarno i željeli, ostaviti trajnije naslijeđe političkoj zajednici kojoj su trebali, bez ostatka, pripadati. Potrošili su ogromne ljudske i prirodne resurse Bosne i Hercegovine, vrijeme i nade većine svojih glasača i simpatizera, tako što su sretno preživjeli dok nije došlo bezmilosno, gotovo apokaliptično, vrijeme Drugog svjetskog rata. Život je dar čovjeku koji sadrži i nešto dragocjeno lijepih časaka. Malo su lijepog osjetili Bošnjaci sa njihovim političarima koji su dvadesetak godina zamuckivali, uspješno glumeći “elitu”.

Prilog 2

Narod pokušati pojmiti, definirati, čak opisati, znači slijediti prirodu složenih odnosa između (u ovom slučaju) bošnjačkih seljaka i građana, poštenjčina i lažova, nepriznatih i poniženih carskih heroja i onih u milosti kraljevskih vlasti, intelektualaca i pjesnika, suprotstavljenih šepRTLjama koji tvrde da su baš oni čuvari kapija znanja i umjetnosti, znalaca i neznalica, lopova i policajaca, pričalica i doušnika, vojnika i dezertera, novinara i propagandista, kreativaca i kradljivaca tuđih ideja, konzervativaca i liberala, reakcionara i revolucionara, monarhista i republikanaca, vlasti i opozicije, domaćih i došljaka: Bosanaca/Hercegovaca i Sandžaklija, suprotstavljenih regionalnih (zavičajnih) bošnjačkih frakcija, zdravih i bolesnih, “zdravih” i “bolesnih”, ubica i njihovih žrtava, vrijednih i lijenih, vedrih i mračnih, istinoljubivih i dvoličnih, zaposlenih i nezaposlenih, angažiranih i besposlenih, poslodavaca, bankara, posjednika i njima podređenih, bogatih i sirotinje, miroljubivih i militantnih, optimista i pesimista, realista i sanjalica, vjernika i onih koji od vjere prave posao, ateista i vjerničke okoline, žena i muškaraca, djece i roditelja, starih i mladih, vlastite samoidentifikacije i shvatanja drugih o Bošnjacima.

Istraživanje ovih i drugih veza osvijetlit će taj veliki, pokretni i šareni skup koji nazivamo – narod. Velike teme, tek blijedo skicirane, nekad samo spomenute u historijskoj znanosti, čekaju da budu razotkrivene: bosanskohercegovački i bošnjački udio u: a) politika i korupcija; b) politika i nepotizam; c) politika i kriminal; d) marginalizacija i eliminacija darovitih iz postupka odlučivanja; e) formiranje destruirajućih društvenih “elita”. I sve tome slično, uz nešto malo nesličnog. To su konstante historije ovdje prisutnih naroda i njihovih predvodnika.

Trebat će ozbiljno istraživati da se progleda kroz nataloženu koprenu iza koje su odgovori na pitanja o realnom značaju Bošnjaka i svih bosanskohercegovačkih naroda, kao i te zemlje sa njenim naslijeđem, u univerzalnoj historiji čovjeka. To je obaveza historičara. Historiografija u ovoj zemlji ima svoje rezultate, od kojih su neki izuzetni. Uspješno je izgrađen dio stabilne osnove, koju treba dovršiti i graditi znanstvenu kulu svjetilju. Očekuju se dubinska, slojevita i smjela istraživanja velikih tema iz svjetova znanosti i umjetnosti. Bibliotečke police još čuvaju mjesto i za, nenapisane, studije o domaćim istraživačima, opisivačima, čak tumačima, svijeta. Historiografija ove zemlje će

nastaviti graditi biljege na putevima znanja u počast svojim učenjacima koji su opisivali, i tumačili, svijet i svojim umjetnicima koji su imaginacijom kreirali lične odgovore na univerzalna pitanja.

Svaka "elita", pa i bošnjačka, brza je zgrabiti njihove živote i djela u svoju vreću, ne bi li sebi dodala i njihov značaj. Rijetko su strukture vlasti i moći istinski pomagale znanost i umjetnost. Velika učena i umjetnička djela često su nastajala vremenu, vlasti i "narodnoj volji" uprkos. Zato su istinski učenjaci i umjetnici zaslužili (osim u slučaju kada su se javno i bez sumnje izjasnili) da ih historiografija ne opterećuje uživanjem u uska nacionalistička i zavičajna porijekla. Ljudi se razlikuju prisustvom i odsustvom značaja i činjenja. I za Ovaj, i Onaj, svijet važi pravilo nejednakosti. Neko će u Raj, neko u Pakao. Neko će čekati između tih krajnosti. Neko će u zatvor, neko neće. Neko vjeruje, neko se nada. Svi se boje. U tami očaja i straha, jedni zazivaju Boga, drugi dozivaju majku. Ljudi su, uistinu, slični. Narodi su, pomalo, različiti jer su ih njihovi predvodnici tako navikli.

Da li je, na kraju ovog priloga, previše kazati, da je u trećoj deceniji 20. stoljeća (o kojoj je ovdje nešto progovoreno na lokalnoj razini), tamo napolju, u velikom svijetu, razmotrena teorija "velikog praska" iz kojeg je nastao univerzum, da su otkriveni penicilin i papa-test, konstruirani umjetna pluća i Geigerov brojač, između ostalog?

Nije.

Izvori i literatura

A. IZVORI

a) Arhivska građa

1. Istorijski arhiv – Sarajevo (IAS)
 - Fond: Ostavština Safvet-bega Bašagića (BS)
 - Fond: Ostavština Šerifa Arnautovića (ŠA)
2. Republički sekretarijat za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine – Sarajevo (R SUP SR BiH)
 - Fond: Uprava državne bezbjednosti – Služba državne bezbjednosti (UDB-SDB)

b) Publicirana građa

- Avramovski Ž. (pr.) 1986. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knjiga prva (1921-1930)*. Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus.
- Grmek M. i drugi. (pr.) 1993. *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*. Zagreb: Globus, Nakladni zavod.
- Petranović B. i Zečević M. (pr.) 1985. *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*. Beograd: Rad.

c) Novine

- Anonim. "Ne verujmo Muslimanima". *Balkan*, br. 299. Beograd: 1.11.1922.
- Anonim. "Eno im Trakije". *Balkan*, br. 325. Beograd: 27.11.1922.
- Anonim. "Drastična lekcija g. dru. Spahi". *Pravaš*, br. 169. Zagreb: 23.10.1923.
- Anonim. "Doseljeni muslimani istupaju na općinskim izborima samostalnom listom". *Jugoslavenski list*, br. 215. Sarajevo: 11.9.1928.
- Đ. "Dru Spahi i drugovima". *Srpska riječ*, br. 110. Sarajevo: 1.6.1923.
- Jurišić E.P. "Vojvoda s nama". *Preporod*, br. 94. Beograd: 27.4.1923.
- Muslimani. "Je li bosanski reis-ulema musliman?". *Balkan*, br. 210. Beograd: 4.8.1924.
- Vinaver S. "Iza kulisa jedne verske borbe". *Vreme*. Beograd: 16.2.1925.

B. LITERATURA

a) Knjige

- Avdić H. 1991. *Položaj Muslimana u Sandžaku 1912-1941*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin.
- Badžak E. 2002. *Vremeplov Zuke Džumhura*. Konjic: Autor.
- Banac I. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo povijest, politika*. Zagreb: Globus.
- Čengić E. 1990. *S Krležom iz dana u dan (1981-1988). Post mortem I*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dvorniković V. 1939. (1990). *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd-Niš: Geca Kon A.D., Prosveta.
- Đaković dr. L. 1981. *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914-1918*. Tuzla: Univerzal.
- Džumhur Z. 1991a. *Adakale*. Sarajevo: Oslobođenje public, Svjetlost.
- Džumhur Z. 1991b. *Hodoljublja*. Sarajevo: Oslobođenje public, Svjetlost.
- Hadžijahić dr. M. 1990. *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb.
- Horvat J. 1967. *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja 1914-1918*. Zagreb: Stvarnost.
- Koljanin dr. M. 2008. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Krizman dr. B. 1977. *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga.

- Krizman B. 1989. *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus.
- Malcolm N. 1995. *Povijest Bosne – Kratki pregled*. Zagreb-Sarajevo: Erasmus Gilda, Novi Liber, DANI.
- Nametak A. 1994. *Sarajevski nekrologij*. Zürich-Zagreb: Bošnjački institut, Globus, Nakladni zavod.
- Pajić M. 1998. *Sarajevski gradonačelnici 1878-1998*. Sarajevo: Večernje novine.
- Pejanović Đ. 1955. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: Srpska akademija nauka, Naučna knjiga.
- Popov D. i drugi. (Pirivatrić S. pr.) 2008. *Istorija Bugarske*. Beograd: Clio.
- Popović R. 1988. *Žudnja za frakom. Pisci u diplomatiji*. Beograd: Narodna knjiga.
- Purivatra dr. A. 1974. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost.
- Renouvin P. 1965. *Evropska kriza i prvi svjetski rat*. Zagreb: Naprijed.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925. – privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Tejlor P. Dž. A. 1968. *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Tomac P. 1973. *Prvi svetski rat 1914-1918*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

b) Članci i rasprave

- Bjelajac M. 1989. "Stvaranje vojske Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba". *Zbornik radova: Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Istorijski institut. 365-378.
- Hadžijahić M. 1972. "Italija i bosanski Muslimani u proljeće 1920. godine". *Zadarska revija* 5. Zadar: Matica Hrvatska. 353-360.
- Milojević M. 1989. "Ugovori o primirju". *Zbornik radova: Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Istorijski institut. 297-315.
- Mladenović B. 1989. "Štampa Bosne i Hercegovine o dočeku srpske vojske novembra 1918. godine". *Zbornik radova: Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Istorijski institut. 379-388.

C. RUKOPIS

- Pelešić M. 2008. *Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji*. (Izvori i literatura navedeni su u napomenama 13 i 14). Rukopis u autorovom arhivu.

SUMMARY

SNOOZE ON THE SHOULDER OF TIME or THE LEADERS' POWER DRIVE SET ABOVE THE HOPES AND FEARS OF PEOPLE

(Bosniak politicians in the turbulent time of the collapse of an Empire
and the birth of a Kingdom)

Together with their rival Croat and Serb colleagues, the Bosniak politicians seized the opportunity to form a new Yugoslav state. Thus began the two decades of their quarrelsome political and economic journey marked by sporadic tactical alliances. The wealth of Bosniak families that had been acquired by generations, with their reputation built in the Ottoman and Danube Empires, melted in this era defined by the fermentation of a new, bourgeois, class. Old politicians withdrew from the scene, while the new ones, lacking sophistication and manners, emerged.

The Bosniak politicians, mostly gathered around the Yugoslav Muslim Organisation (JMO) demonstrated the tendency of playing the game of short-term tactical moves and compromises. Their main political goal – the autonomy of Bosnia and Herzegovina - was not realised due to opposition of the Serb and Croat politicians. This idea was broadly accepted by the Bosniak population. However, the fluid borderline between demagoguery and actions taken by the Bosniak politicians hindered the movement for autonomy. When, in 1939, the Bosniak politicians were faced with the *de facto* partition of Bosnia and Herzegovina, it became clear that their value on the Yugoslav - even on Bosnian-Herzegovinian, for that matter - political market had long been wasted.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Empire, Yugoslavia, France, Italy, Turkey, the United Kingdom, nationalisms, Bosniaks, political conflicts and divisions, muhajees, Jews, the fall of an Oriental commercial district.

UDK: 323.2 (497.6) "1918"
Izvorni naučni rad

PROJUGOSLAVENSKA STRUJA MEĐU MUSLIMANSKIM POLITIČARIMA 1918. GODINE*

Husnija Kamberović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U radu se nastoji odgovoriti na pitanje kada među vodećim bošnjačkim političkim liderima pobjeđuje projugoslavenska struja koja će ovu zajednicu uvesti u jugoslavensku državu koncem 1918. godine. Analizirajući različita strujanja unutar bošnjačke zajednice koncem Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, ukazuje se na značaj Memoranduma Šerifa Arnautovića iz 1917. godine i na promjene do kojih dolazi u bošnjačkoj politici tokom 1918. godine. Također, ukazuje se na postojanje različitih političkih struja, od onih koje traže različite forme autonomije Bosne i Hercegovine u poslijeratnoj Evropi do jugoslavenskog ujedinjenja.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, jugoslavenstvo

U NAUCI SE već dugo raspravljalo o značaju jugoslavenskog ujedinjenja i ulozi koju su u tom procesu igrale pojedine nacionalne zajednice, ali je još uvijek ostalo nedovoljno objašnjeno kakva je razlika postojala u stavovima političkih elita i raspoloženja običnih ljudi u odnosu prema jugoslavenskom ujedinjenju. Taj nedostatak u istraživanjima posebno je primijetan u proučavanju odnosa Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u tom proce-

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta *Katolicizam, islam i pravoslavlje u identitetskim procesima u BiH (019-0190612-0599)*, provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

su. Najraširenije uvjerenje bilo je da je većina bošnjačke zajednice odobrila i pozdravila ulazak Bosne i Hercegovine u jugoslavensku državu, ali je među političkom elitom dugo bilo lutanja i nesnalaženja. "Stare muslimanske stranke su se bile raspale i nisu pripremile narod za ujedinjenje 1918. godine. Ono što se politički drži su veleposednici, ideološki samoobmanuti mitologijom o samobitnosti Bosne od bogumilskog srednjeg veka. Agoniju vodeće klase su preneli na celu versku zajednicu. Jedino oni još ispovedaju misao o bosanskoj autonomiji u ugarskoj kraljevini. [...] U trenutku ulaska srpske vojske u bosanske gradove 1918. muslimansko stanovništvo je dočekuje sa olakšanjem, a negde i dobrodošlicama. Narod se 'plašio' osvete. Imaju respekta samo od srpske vojske i srpskih vlasti i imaju vere u njih."¹

Važna činjenica koju moramo uvoditi u analizu prilikom traganja za odgovorom na pitanje o odnosu Bošnjaka prema procesu stvaranja jugoslavenske države 1918. jeste njihova pozicija početkom Prvoga svjetskog rata, koga su oni prihvatili kao svoj rat i u koji su ušli kao odani podanici Habsburške monarhije. Čak su proglasili džihad i mobilizirali brojno ljudstvo u austrougarsku vojsku.² Kada ih ta vojska nije dovoljno zaštitila, zbog čega su doživjeli brojna stradanja, osobito u istočnoj Bosni, počela se polahko gasiti njihova privrženost Monarhiji, ali ih je strah od mogućnosti pripajanja Bosne Srbiji činio još uvijek lojalnim Habsburškom carstvu. Međutim, pojava planova o poslijeratnoj podjeli Bosne između Austrije i Ugarske, bez obzira što se o njima nije puno znalo i nije javno govorilo u vrijeme kada su se pojavljivali, ali su se pojavljivali kao izraz stava prema Bosni, značajno je utjecala na ponašanje bošnjačke političke elite. Radi se, prije svega, o jednom projektu generala Potioreka izrađenom početkom rata, koji je predviđao diobu Bosne između Austrije i Ugarske, tako da bi Bosna istočno od linije Banja Luka - Jajce pripala Ugarskoj, a Austrija bi uzela bihaćki kraj i čitavu Hercegovinu. Ako detaljnije zavirimo u ovaj Potiorekov plan, kojega je on koncem 1915. izložio dr. Lajošu Thalloczyu, onda se vidi da on predviđa da Austriji pripadnu kotarevi Petrovac, Ključ, Sanski Most, Varcar-Vakuf i jugozapadni dio Jajačkoga kotara, zatim kotarevi uz rub Dinarskih planina: Glamoč, Livno, Bugojno (bez D. Vakufa), Županjac, Prozor, kao i čitava Hercegovina s kotarevima Konjic, Ljubuški, Mostar, Stolac, Ljubinje, Bileća, Trebinje, Gacko, Nevesinje, zatim

¹ Ekmečić M. 1990. 802-803.

² Šehić Z. 2007.109.

u istočnoj Bosni kotarevi Foča i Čajniče, južni dio Višegradskoga kotara i trinovski predio Sarajevskoga kotara³. Planovi o podjeli Bosne pravljeni su odmah nakon okupacije 1878. godine. Jedan takav projekt je početkom 1883. napravio Istvan Tisza. Po tom bi projektu Ugarskoj pripali okruzi Banja Luka i Bihać, a okruzi Travnik, Donja Tuzla, Sarajevo i Mostar pripali bi Austriji.⁴ Ali, austrijski planovi nastali početkom Prvog svjetskog rata o podjeli Bosne doveli su kod Mađara do pojave ideja o priključenju čitave Bosne i Hercegovine Ugarskoj.⁵ Ova je ideja našla pristaša i među Bošnjacima i njihovom političkom elitom. Već 1916. postoje neki izvještaji koji govore o preovlađujućem bošnjačkom raspoloženju za suradnju sa Mađarima. Okružni predstojnik iz Tuzle je javljao kako je “raspoloženje muslimanskog stanovništva za Mađare povoljno, a s tim tendencijama su saglasni inače rezervisani Srbi, dok Hrvati žele priključenje Austriji.” Slično je javljano i iz Travnika, gdje su na toj suradnji osobito aktivno radili pojedini begovi.⁶ Osnovni motiv za ovakvo djelovanje bošnjačke političke elite jeste široko rasprostranjeno autonomističko uvjerenje unutar bošnjačkoga društva, mada su neki vjerovali kako to raspoloženje ipak nije prelazilo pragove begovskih čardaka. Kada je sredinom 1917. godine, na preporuku penzioniranoga sekcionšefa Adalberta Šeka, pokrenuta akcija za održavanje jedne konferencije u Beču na kojoj su jugoslavenski političari trebali donijeti rezoluciju u kojoj bi istaknuli mogućnost Južnih Slavena da pod skiptrom Habsburga osiguraju svoje nacionalne težnje, Bošnjaci su odbili prisustvovati i time, zapravo, razbili čitavu tu ideju. Safvet-beg Bašagić, jedan od pozvanih koji je odbio otići u Beč, dostavio je šefu Zemaljske vlade generalu Sarkotiću pismenu izjavu svoje lojalnosti i privrženosti dinastiji i Monarhiji, te precizirao bošnjačko političko stanovište o tome da “žele samostalno autonomno upravno područje u kome oni čine trećinu stanovništva, a morali bi pretpostaviti da bi u svakoj zajednici jugoslovenskih zemalja činili samo jednu dvanaestinu”.⁷ Zbog toga su i ostali utjecajni bošnjački političari odbijali stupiti u kontakt s predstavnicima Jugoslavenskog kluba.

³ Hauptmann F. 1961. 93-99.

⁴ Jakšić G. i Vučković V. J. 1954. 92.

⁵ Đaković L. 1980. 59-74.

⁶ Kapidžić H. 1968. 214.

⁷ Kapidžić H. 1968. 220

Strah od majorizacije u budućoj jugoslavenskoj državnoj kombinaciji bio je u osnovi i jednoga Memoranduma što ga je Šerif Arnautović predao caru Karlu prilikom audijencije 17. augusta 1917. godine.⁸

Memorandum je nastao kao reakcija na aktivnosti Jugoslavenskoga kluba i vođa hrvatskoga, srpskog i slovenačkog naroda, posebno u Austrijskom parlamentu, Austrijskoj vladi i Hrvatskome saboru, čiji je cilj bio stvaranje jedne južnoslavenske države u čiji bi sastav ušla i Bosna i Hercegovina.⁹ Suprotstavljajući se takvoj ideji, Arnautović je napravio Memorandum koji je izražavao njegov stav i stav njegove Ujedinjene muslimanske organizacije, premda on Memorandum piše kao direktor Vakufa, o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine nakon završetka Prvog svjetskog rata, a čija je osnovna poruka zahtjev za autonomnim položajem Bosne i Hercegovine u sastavu Austro-Ugarske monarhije kao cjeline. U Memorandumu se stoji na stanovištu kako se nakon rata Monarhija neće raspasti, nego će, naprotiv, “stati na snažniju i zdraviju osnovu”, a zahtjev za autonomnim položajem temelji se na historijskom razvoju Bosne, koja je do osmanskoga osvajanja sredinom 15. stoljeća bila samostalnom državom, a i u sastavu Osmanskoga Carstva njezin autonoman i samostalan karakter je ostao gotovo netaknut. “Bosna i Hercegovina su od davnina činile autonomnu oblast i one nikada nisu štedile žrtava da se kao takve održe. U sadašnje vrijeme imamo još manje razloga da odustanemo od naših starih tradicija”, stoji u Memorandumu. Zbog toga Arnautović odbija ideju o stvaranju južnoslavenske države unutar Habsburške monarhije “jer nam ovo ujedinjenje, prema našem najdubljem uvjerenju, ne bi donijelo nikakvu korist, nego bi, kako se plašimo, samo štetilo”.¹⁰ Jasno je, dakle, da se u Memorandumu ne traži autonomija Bosne u sastavu Ugarske, budući da bi se u takvoj varijanti narušila dualistička struktura Monarhije čime bi se srušile osnove na kojima je Monarhija počivala. Traži se autonomija u sastavu Monarhije kao cjeline.

U uskoj vezi sa ovom akcijom Šerifa Arnautovića jeste i jedna aktivnost sandžačkih Bošnjaka koji su sredinom augusta 1917. sa konferencije u Sjenici

⁸ Đaković L. 1980. 163-176. Njegovi citati, međutim, nisu uvijek pouzdani, pa se stječe dojam da je neke dijelove namjerno pogrešno prevodio sa njemačkoga jezika.

⁹ Kapidžić H. 1968. 224.

¹⁰ ABiH, Privat - Registratur, Nr. 426/1917; Isto, Nr. 444/1917.

uputili zahtjev austrougarskim vlastima u kojem su tražili da se Sandžak pripoji Bosni “pošto i historijom i jezikom pripadamo istoj a ne Crnoj Gori, te u krajnjem slučaju ako to ne bi uslijedilo, onda je zamoljeno za autonomiju Sandžaka”.¹¹ Vremenska koincidencija ovih zahtjeva upućuje na mogućnost postojanja određenoga koordiniranog djelovanja bošnjačkih političkih struktura, mada se ono ne može arhivskim dokumentima temeljitije dokazati.

Nakon što je Šerif Arnautović predao Memorandum caru Karlu, u Sarajevo je stigao predsjednik Jugoslavenkog kluba dr. Anton Korošec i susreo se s reisul-ulemom Džemaludinom ef. Čauševićem. Sudeći prema izvještaju Sarajevske policije, reisul-ulema Čaušević se tom prilikom izjasnio u prilog Korošćevih nastojanja na stvaranju južnoslavenske državne zajednice. Reisul-ulema je tom prilikom izjavio: “Radite šta znate, ja ću pomoći svaki rad koji našem narodu donosi slobodu. Dosta mi je naše, turske i njemačke vlade.” Čaušević je ovakav svoj stav pravdao teškim životnim prilikama muslimana, posebno njihovim stradanjima za vrijeme rata. Važno je da se Čaušević zalagao da se sazove Bosanski sabor koji bi o tome trebao raspraviti, ali se svakako izjasnio protiv akcije Šerifa Arnautovića, što je, prema ovom policijskom izvještaju, na Korošća “ostavilo veliki utisak”.¹² Treba, dakako, imati u vidu da ovo Korošćevo jugoslavenstvo 1917. nije identično s jugoslavenstvom realiziranim koncem 1918. godine.¹³

Tokom 1918. još uvijek je stanje unutar bošnjačke zajednice obilježeno postojanjem raznih grupa, ali je bilo posve izvjesno da eventualna nadmoć jedne od tih grupa neće ovisiti o njihovoj snazi i utjecaju među Bošnjacima, nego o razvoju međunarodnih odnosa i sudbini Habsburške monarhije. U septembru 1918. grof Istvan Tisza boravio je u Bosni i Hercegovini. Tu se najprije u Mostaru susreo sa gradonačelnikom Mujagom Komadinom, koji se izjasnio za autonomiju Bosne i Hercegovine,¹⁴ a potom u Sarajevu sa Šerifom Arnautovićem, koji je bio za pripajanje Bosne i Hercegovine kao autonomne jedinice Ugarskoj, dok je dr. Safvet-beg Bašagić zagovarao da se ujedine sve

¹¹ Memić M. 1996. 246.

¹² Jahić A. 2006. 98.

¹³ O ovoj posjeti Korošeca Sarajevu vidjeti: “Skladna Herceg-Bosna (osvrt na boravak dra Korošća)”. *Hrvatski dnevnik*, br. 202, Sarajevo, 8. rujna 1917.

¹⁴ Krizman B. 1968. 100.

hrvatske zemlje, a ako to nije moguće, onda da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju.¹⁵ Treći dio bošnjačke političke strukture, koju su personificirali dr. Halid-beg Hrasnica i Mehmed Spaho, izjasnio se za rješenje bosanskoga pitanja na temelju jugoslavenskog ujedinjenja.¹⁶ Prilikom tumačenja ovih alternativa u bošnjačkoj politici valja imati na umu činjenicu da je tada već bilo očito da se Austro-Ugarska monarhija raspada, ali i to da je sam Tisza bio Mađar. Ipak, većina Bošnjaka “nije željela da im domovinu u svojoj poratnoj ekspanziji proguta Srbija. Njihovi su prvaci vrlo rado sklapali taktičke saveze s bosanskim Srbima u posljednjih petnaestak godina prije rata ne bi li izborili neke posebne ustupke od vlasti, ali to je bilo nešto sasvim drugo” od pripajanja Bosne Srbiji.¹⁷ Međutim, budući da je opcija stvaranja jugoslavenske države podržana od sila pobjednica u Prvome svjetskom ratu, Bosna i Hercegovina je 1918. ušla u sastav te države.

Pitanje je sada - kako se razvijala ta jugoslavenska struja unutar bošnjačke političke elite.

Prevladavanje jugoslavističke ideje među muslimanskim političkim liderima postalo je očito tek 1918. godine što je bilo izraz uvjerenja da je to u datom historijskom kontekstu najbolje rješenje. Početkom 1918. iz Sarajeva su dolazile različite informacije o opredjeljenju Bošnjaka. List *Hrvatski dnevnik* početkom aprila 1918. u jednom članku je ustao protiv ideje o stvaranju jugoslavenske države i nagovarao Bošnjake da podrže ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom i stvaranje samostalne Velike Hrvatske.¹⁸ List je pisao:

“Šta je uopće Jugoslavija? Pod tim imenom razumijevaj ‘velika Srbija’ i nikada što ino! Pa, bože moj, evo posljednje godine su nam jasno pokazale, otkuda prijeti najveća opasnost Hrvatima!

¹⁵ Safvet-beg Bašagić je tokom Prvoga svjetskog rata lutao u pogledu statusa Bosne i Hercegovine i rješavanja jugoslavenskog pitanja od stava o nužnosti ujedinjenja južnoslavenskih naroda, izuzimajući Srbiju i Crnu Goru, u okviru Monarhije, preko zahtjeva do “ujedinjenja svih hrvatskih zemalja uz eventualnu autonomiju Bosne” do priklanjanja rješenju do koga je došlo stvaranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Možda on na najbolji način reprezentira svu konfuziju među muslimanskim političarima o statusu Bosne i Hercegovine.

¹⁶ Bogićević V. 1956. 12; Đaković L. 1980. 191; Krizman B. 1989. 255-257.

¹⁷ Malcolm N. 1995. 216.

¹⁸ “Jugoslavija i Hrvati”, *Hrvatski dnevnik*, br. 78, Sarajevo, 5. travnja 1918.

Ako se ne vraćamo dalje, sjetimo se događaja od 1908. godine na-prijed i svakom će biti jasno, da su svi planovi srpski bili krojeni na štetu Hrvatske i 'braće Hrvata'. Zar nije dovoljno jasno da su Srbi uklonili s puta prijestolonasljednika, blagopokojnog Franju Ferdinanda, samo zato, pošto su vidjeli u njemu osnivatelja velike Hrvatske i glavnu zaprjeku ostvarenja Dušanova carstva”.

U drugoj polovici 1918. situacija se polahko počela bistrirati i u pogledu orijentacije Bošnjaka. *Hrvatski dnevnik* u broju od 15. augusta 1918. u članku *Iz Bosne o Bosni* pisao je kako je pozicija Muslimana o budućem položaju Bosne i Hercegovine još uvijek nejasna, jer oni nisu dovoljno nacionalno orijentirani.

“Ustavni život zatekao ih je još nepripravne za narodnosno-političku orijentaciju, koja se je ukazala nužnom sa nastupom toga života, pa ni ove trzavice, kojim su morali proći u kratkom vijeku bosanskog sabora, nijesu mogli doprinijeti toj orijentaciji. Narodnosna konsolidacija Muslimana jest životni uslov za buduću političku orijentaciju njihovu u razvitku političkog života ovih zemalja, a za takovu konsolidaciju bilo je takovo dosadanje vrijeme prekratko a po tome i po svojim prilikama, između dvije nacionalne ideje i nepodesno. Pa zato su Muslimani sada glavni objekti agitacije za ovo ili ono rješenje bosanskog pitanja. Ta se agitacija – po glasovima listova iz Monarhije - jer ovdje je i to 'tajna' - razvija imenito s jugoslavenske i mađarske strane. Obje se strane hvale s uspjesima, pa i iznašaju vođe pojedinih muslimanskih frakcija, koji imaju da zagarantuju te uspjehe. Mi bismo pozdravili i to jugoslovenstvo Muslimana rađe, nego li njihovo 'mađaronstvo', kad bi tu ujedno našli i juncim o pripojenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj.

Dok toga ne saznamo ostavlja nas ovo naviješteno jugoslovenstvo Muslimana hladnim, mada ga moramo priznati mnogo razumljivijim i prirodnijim u njih nego li u nacionalnih već tisućgodišnjom tradicijom Hrvata”.¹⁹

¹⁹ “Iz Bosne o Bosni”, *Hrvatski dnevnik*, br. 192, Sarajevo 15. kolovoza 1918.,

Ubrzo je objavljen još jedan članak znakovita naslova: *Bosanski muslimani za pripojenje Bosne Mađarskoj*.²⁰ Tu se prenosi pismo koje je iz Mostara Salih-beg Smailagić uputio mađarskom političkom tjedniku *Novo vrijeme*. U tom se članku najprije konstatira kako je trenutni položaj Bosne neodrživ, te bi priključenje Ugarskoj bilo najbolje rješenje, jer bi i priključenjem Hrvatskoj i Jugoslaviji Bosna izgubila svoju autonomiju. "Mađarski kraljevi u prošlosti nisu nikada dirali u naše unutarnje organizacije i mađarska politika spram nas ne može se niti danas zamisliti drugačijom nego u poštivanju naše autonomije." U pismu se dalje naglašava kako muslimane uz Mađarsku tjera i mađarsko-tursko prijateljstvo. "Ne možemo biti prijatelji onima koji nogom gaze naše najsvetije osjećaje. Mi želimo u prijateljstvu živjeti sa našom braćom Hrvatima, ali nam je teško zaboraviti ono, što su od okupacije amo uradili protiv nas biskup Stadler i pretežno hrvatski činovnici i teško nam je progutati, da nas je na primjer i ovih dana u hrvatskom Saboru zastupnik Pazman, sveučilišni profesor nazvao poganima! I kad bi – nedaj Bože – jednom bili prisiljeni u onu maglenu Jugoslaviju, gdje bi Srbi upravljali, što bi iz nas postalo? Da na primjer ne ponovim crnogorski slučaj, gdje su godine 1702. rođenje Krista proslavili sa ubijanjem sveukupnih Muslimana [...] Mi nećemo da se skrhani selimo u Malu Aziju! Mi hoćemo da živimo u vlastitoj našoj domovini po našim svetim tradicijama. Mi smo naše običaje obranili i protiv prohvata padišahovih i ovamo neka se ne prokrijumčari nikakav tuđi duh. Mi dobro znademo da mađarski narod neće dirati u našu vjeru, da će razumjeti da, dok smo mi u političkom smislu najpokorniji podanici velikog budimskog kralja, dotle ćemo kao vjernici s najvećom pokornošću kleknuti pred prestoljem silnog padišaha." U nastavku se naglašava kako su i gospodarski interesi Bošnjaka da se Bosna i Hercegovina priključi Ugarskoj, jer su Srbi i Hrvati i sami siromašni i od njih se ne mogu očekivati velika ulaganja u gospodarski razvoj Bosne i Hercegovine.

Ipak, uprkos ovim različitim grupacijama, ubrzo je razvoj historijskih događaja odbacio ideje i o autonomiji Bosne i Hercegovine unutar Habsburške monarhije, i o autonomiji unutar Ugarske ili priključenju Hrvatskoj, a kao pobjednik je izašla struja koja je zastupala jugoslavensko ujedinjenje. Nositelj

²⁰ "Bosanski muslimani za pripojenje Bosne Mađarskoj", *Hrvatski dnevnik*, br. 192, Sarajevo, 15. kolovoza 1918.

ove jugoslavenske ideje bio je dr. Mehmed Spaho, koji u to doba još uvijek nije predstavljao posebno značajnu političku ličnost, mada nije posve jasno kada je Spaho prihvatio jugoslavističku ideju. Atif Purivatra, koji je najstudioznije pisao o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, pa time i o Mehmedu Spahi, navodio je kako je on tu ideju prihvatio najkasnije početkom 1918. godine. Purivatra navodi da je Spaho, kao sekretar Trgovačke komore, za list *Novosti* 15. februara 1918. izjavio kako muslimanska inteligencija, a većim dijelom i široke narodne mase, uviđaju da im je spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca.²¹

Ipak, moguće je kako Spaho u to doba još nije bio posve projugoslavistički orijentiran, na što ukazuje i činjenica da je on početkom marta 1918. bio u sastavu jednog izaslanstva Vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, koje je predvodio zemaljski poglavar Stjepan Sarkotić, a koja je u Beču i Budimpešti iznijela molbe stanovništva Bosne i Hercegovine za pomoć u hrani.²² Izaslanstvo je 4. marta 1918. primio ugarski predsjednik Vlade dr. Alexander Wekerle, kome je Spaho opisivao teško stanje u vezi s prehranom stanovništva u Bosni i Hercegovini. Izaslanstvo je 7. marta primio i ratni ministar Stöger-Steiner, kome je Spaho opširno obrazlagao Memorandum naroda Bosne i Hercegovine, u kojemu se ukazuje na pretjerane zahtjeve vojne uprave u Bosni i Hercegovini oko rekvizicije stoke, sijena, slame, vune, kože i tako dalje. Sutradan je izaslanstvo u Beču primio i austrijski ministar predsjednik dr. Seidler, kome je Spaho podnio molbu naroda iz Bosne i Hercegovine da se omogući više krompira za sadnju. Delegaciju je primio i car Karlo 10. marta 1918. godine, koga je Spaho također molio da se pomogne narodu u Bosni i Hercegovini kako bi se poboljšale prehrambene prilike. Svoju molbu Spaho je završio uvjeravajući cara kako vojnici iz Bosne i Hercegovine na raznim frontovima junački ratuju "za odbranu monarhije."

Očito zbog lojalnog stava prema Habsburškoj monarhiji, Spaho je 2. maja 1918. u Sarajevu dobio i orden cara Franje Josipa sa viteškim krstom, što je jedan od pokazatelja kako u to doba on sigurno još uvijek dvoji oko budućnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjaka.²³ Tek u Sarkotićevom telegramu caru

²¹ Purivatra A. 1977. 19.

²² O ovom izaslanstvu opširno pišu Crnovršanin H. i Sadiković N. 2007. 148-152.

²³ Crnovršanin H. i Sadiković N. 2007. (str. 152) vjeruju kako je Spaho "bio lojalan bečkom

i kralju povodom boravka grofa Tisze u Sarajevu od 20. do 23. IX 1918. dr. Mehmed Spaho i dr. Halid-beg Hrasnica navedeni su kao bošnjački prvaci jugoslavenske orijentacije. Naime, Tisza je za vrijeme svoje misije, koju mu je povjerio car, došao u Sarajevo 20. septembra i istu večer se sastao sa bivšim predsjednikom Sabora dr. Safvet-begom Bašagićem, sekretarom Trgovačke komore dr. Mehmedom Spahom i advokatom dr. Halid-begom Hrasnicom. U tom razgovoru Bašagić je zagovarao ideju da se sve hrvatske zemlje ujedine u jedno tijelo, "a ako to nije moguće, da Bosna i Hercegovina dobiju autonomiju, dok su se ostala dvojica izjasnila za rješenje u jugoslavenskom smislu: da se bosansko pitanje riješi na temelju jugoslavenskog ujedinjenja. Spaho se žalio na postupak prema Muslimanima za vrijeme rata, jer su vojne vlasti uzimale i starce i djecu u vojsku. Žalio se na ekonomske prilike i postupak pri rekviziciji; rekao je da su opreke između Muslimana i stanovnika drugih vjera u Bosni, kakve su postojale prije rata, u nevolji postale mnogo blaže, a da je jugoslavenskom stanovništvu sklon najveći dio naroda". Nakon razgovora sa Spahom, Tisza je primio i delegaciju Srba, koji su mu uručili poseban Memorandum, kojega su potpisali Srbi, Hrvati i Slovenci, i u kojemu se zagovara ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca na temelju "samoodređenja naroda". Tri godine kasnije, na sjednici Narodne skupštine u Beogradu, dr. Mehmed Spaho je prigovorio autorima i potpisnicima Memoranduma da su ga bezrazložno mimoišli prilikom njegove izrade i potpisivanja, jer se on, kako kaže, pred grofom Tiszom izjasnio za iste stvari koje su stajale u Memorandumu. Spaho se pozivao i na pisanje tadašnje štampe, koja je vjerno prenijela Spahine stavove u razgovoru sa Tiszom. Dodao je da je bio pozvan da potpiše Memorandum naknadno, nakon što je isti već bio dostavljen grofu Tiszi, što on nije mogao prihvatiti, smatrajući za uvredu potpisivanje nečega "što je bilo i prošlo".²⁴

Ipak, Spaho je početkom oktobra 1918. uvidio potrebu da se i dio muslimanskih političkih lidera oglasi i iskaže podršku Momorandumu što su ga

dvoru sve do 1917 godine kada se opredjeljuje za jugoslovenski pokret". Međutim, očito da ovaj boravak u Beču u martu i odlikovanje koje je dobio u maju 1918. ukazuju kako i središnom 1918. Spaho još uvijek nije napustio svoju lojalnost prema Monarhiji.

²⁴ Krizman B. 1968, 102; Husein Alić, koji je u to doba bio student filozofije u Zagrebu, tvrdio je nakon Spahine smrti kako je nakon Tiszina boravka u Sarajevu on sazvaio sve muslimanske akademičare Zagrebačkog sveučilišta da donesu rezoluciju kojom pozdravljaju stav Spahe i Hrasnice. Zbog toga je od njih dvojice, veli Alić, dobio zahvalnice.

Srbi i Hrvati predali Tiszi. U tom smislu je Spaho, skupa sa Sakibom Korkutom, 13. oktobra 1918. odlučio sazvati jedan širi skup muslimanskih intelektualaca, na kojem bi se raspravljalo o trenutnoj političkoj situaciji, a krajnji cilj je bio iskazati podršku jugoslavenskoj ideji. No, umjesto nekog skupa intelektualaca, došlo je 19. oktobra 1918. do objavljivanja Izjave, koju su potpisala šesterica muslimanskih manje poznatih i utjecajnih političara, među kojima je bio i Mehmed Spaho, u kojoj izjavljuju da “ni kao pojedinci nit kao ma kakva skupina (neće) istupati u javnom životu i kakve izjave davati bez prethodnog odobrenja Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca.” Ubrzo je Sakib Korkut ocijenio kako ta izjava predstavlja nepromišljeni akt, jer se njome vežu ruke Bošnjacima, koji se time dovode u neravnopravan položaj u Narodnom vijeću. Korkut je objavljivanje Izjave tumačio kao Spahin “zagonetan postupak”, koji je izraz njegove kratkovidosti i “pretjerane ambicije”.²⁵

Ipak, ta je Izjava sigurno doprinijela tome da je Mehmed Spaho ušao u Plenum Narodnog vijeća Države SHS (od Bošnjaka u Plenumu je osim Spahe bio još i Hamid Svrzo). Krajem oktobra oglasili su se muslimanski vjerski i politički predstavnici (reisul-ulema Čaušević, bivši predsjednik Sabora Bašagić, zatim Rifat-beg Sulejmanpašić i Derviš-beg Miralem), koji su izrazili svoju privrženost programu Narodnog vijeća SHS. No, Spaho je ipak stekao prednost nad mogućim političkim takmacima. Kada je 3. novembra 1918. formirana prva Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu, dr. Mehmed Spaho postao je povjerenik u Vladi za obrt, trgovinu, poštu i brzojav.²⁶

Sudeći prema sačuvanim zapisnicima sa zasjedanja Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu tokom novembra i decembra 1918, Spaho je bio vrlo aktivan. Kada se na sjednici 4. novembra 1918. raspravljalo o sigurnosnoj situaciji u zemlji i kada se pojavila ideja o zavođenju prijevremenih sudova u čitavoj Bosni i Hercegovini, Spaho se priklonio onoj grupi koja je smatrala kako ne bi bilo najbolje uvesti prijeke sudove u čitavoj Bosni i Hercegovini, ali bi trebalo prepustiti povjereniku za pravosuđe “neka odmah pro-

²⁵ Purivatra A. 1977. 24.

²⁶ ABiH, ZV, br. 13157/20. Zemaljska vlada je 18. 12. 1920. izdala zvanično *Uvjerenje* da je dr. Mehmed Spaho tokom novembra i decembra 1918. obavljao dužnost povjerenika za obrt, trgovinu, poštu i brzojave u Narodnoj vladi u Sarajevu, te potvrđuje da je položaj tadašnjih povjerenika ravan položaju načelnika odjeljenja (odnosno ministara) pokrajinskih vlada, jer su se pokrajinske vlade sastojale od pojedinih odjeljenja.

glasi prijeki sud” u onim kotarevima gdje je potrebno.²⁷ U daljoj diskusiji on je predlagao da se u krajevima gdje ima nasilja “ljudima dade ovakav prijedlog: organizirajte narodnu odbranu na svoju ruku i branite se sami! Čim nam bude stajala na raspolaganju sila, poslaćemo bezodvlačno.”

Kao povjerenik (ministar) dr. Mehmed Spaho bio je veoma aktivan, posebno se zalažući za pomoć bošnjačkim porodicama koje su bile žrtve nasilja koje je nastupilo u Bosni i Hercegovini krajem 1918. godine, u vrijeme prije ujedinjenja Države SHS sa Kraljevinom Srbijom. Kada je Narodna vlada pokušala pomoći tako nastradalim krajevima, neki članovi Vlade, uključujući Vojislava Šolu, dr. Uroša Krulja i Savu Jelića, insistirali su da se ta pomoć dijeli i onim krajevima koji su stradali početkom rata (dakle 1914), ali je Spaho tražio da prioritet budu one porodice koje su ostale bez elementarne opskrbe zbog pljačkanja i nasilja koje je nastupilo nakon 1. novembra 1918, posebno se fokusirajući na potrebu hitne pomoći krajevima u istočnoj Bosni (Zvornik, Vlasenica, Višegrad i Srebrenica). Formiranjem prve Vlade Kraljevine SHS, kojoj je na čelu bio Stojan Protić, dr. Mehmed Spaho postao je ministar šuma i ruda. Spaho je u Vladu ušao kao predstavnik vjerske zajednice muslimana, čije se prisustvo u zemlji nije moglo ignorirati. Na ovom je položaju Spaho ostao do 23. februara 1919, kada je podnio ostavku.

Ovo Spahino pristajanje uz jugoslavenski pokret nije bilo usamljeno među Bošnjacima. Moglo bi se zaključiti kako je, posebno od kraja oktobra i početka novembra, jugoslavensko raspoloženje bilo prilično rasprostranjeno među bošnjačkom političkom i vjerskom elitom, mada je bio prisutan i strah zbog neizvjesnosti koja slijedi nakon sloma Habsburške monarhije i neminovnog dolaska Srpske vojske, koju se neki smatrali “tuđinskom i okupatorskom vojskom”. Ipak, politička i vjerska elita, koja je podržala jugoslavensko rješenje, potrudila se da kod Bošnjaka razbija strah od neizvjesnosti. Vidljivo je to iz ponašanja vodećeg čovjeka Islamske zajednice reisul-uleme Džemaludina Čauševića, koji je nakon ulaska Srpske vojske u Sarajevo početkom novembra 1918. priredio veliki banket u Oficirskom domu. Banketu su prisustvovali oficiri Srpske vojske i istaknuti predstavnici nove vlasti u Sarajevu. “Jela su bila iz bosansko-muslimanske kuhinje, vrlo dobro zgotovljena i posluživana”.²⁸

²⁷ Kapidžić H. 1963. 162.

²⁸ Jahić A. 2006. 110.

Čauševićev govor, kojim je pozdravio srpske oficire i vojnike bio je prava oda toj vojsci izrečena u ime bošnjačkog naroda. Čaušević je srpske vojnike i oficire nazvao “pionirima i zaštitnicima naše mlade slobode”, junačkom vojskom “neumrlih zasluga” za slobodu naroda, naročito za slobodu “svoje braće po krvi i jeziku na Slavenskom Jugu”. Čaušević je svoj govor završio sljedećim riječima:

“Draga braćo junaci! Ja Vas uvjeravam, da će Muslimani Bosne i Hercegovine znati uvijek dostojno cijeniti te bratske zasluge i očuvati u uspomeni ovaj prvi susretaj nakon burnih stoljeća.

Mislim, da ćemo u ovako svečanom i radosnom raspoloženju, svojoj dubokoj zahvalnosti dati naj jačeg izražaja, kada svi jedno-dušno kliknemo: Živio vrhovni gospodar srpske vojske Njeg. Vel. Kralj Petar! Živio vrhovni komandant srpske vojske, Njegovo Vi-soćanstvo prijestolonašljednik Aleksandar! Živila srpska vojska!”

Ovaj je govor i doček koji je priređen Srpskoj vojsci u Sarajevu definitivno uveo Bosnu i Hercegovinu u jugoslavensku državu i dokazao pobjedu jugoslavenske struje među bošnjačkom političkom zajednicom. Pjevanje Nurage Džabije na sazu prilikom velikog banketa Srpskoj vojsci, što ga je priredio reisul-ulema Čaušević u Oficirskom domu u Sarajevu u novembru 1918, označilo je ulazak Bosne i Hercegovine u jugoslavenske državne okvire s pjesmom. Izlazak iz tih okvira koncem 20. stoljeća nije bio ni približno tako veseo.

Izvori i literatura

a. Izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine
- Zemaljska vlada
- Privat - Registratur

b. Novine

- *Hrvatski dnevnik* 1918.

c. Literatura

Knjige:

- Crnovršanin H. i Sadiković N. 2007. *Dr. Mehmed Spaho. Državnik i borac za BiH*. Frankfurt na Majni: Sandžačka riječ.
- Đaković L. 1980. *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914-1918*. Tuzla: Univerzal.
- Ekmečić M, 1990, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*. 2, Beograd: Prosveta.
- Krizman B. 1989. *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus
- Malcolm N. 1995, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Zagreb: Erasmus –Sarajevo: Dani.
- Memić M. 1996. *Bošnjaci-muslimani Sandžaka i Crne Gore*. Sarajevo: Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka.
- Purivatra A. 1977. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost
- Šehić Z. 2007. *U smrt za cara i otadžbinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing

Članci:

- Bogićević V. 1956. "Misija grofa Tise u Bosni 1918. godine (Iz povjerljivih spisa Zemaljske vlade u Sarajevu, koji se čuvaju u Državnom arhivu NR BiH u Sarajevu)". *Pregled*, br. 1-2. Sarajevo: Univerzitet.
- Hauptmann F. 1961. "Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku Prvog svjetskog rata". *Godišnjak*. Godina XI. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Jahić A. 2006, "Bošnjaci i nastanak Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca". *Zbornik radova*, 7. Tuzla: Filozofski fakultet.
- Jakšić H. i Vučković V. J. 1954, "Pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine (1882-1883)". *Glas SAN, CCXIV*, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 3. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Kapidžić H. 1963. "Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918." *Glasnik*. Godina III – Knjiga III. Sarajevo: Društvo arhivista Bosne i Hercegovine.
- Kapidžić H. 1968. "Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata". U: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Krizman B. 1968. "Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini". *Prilozi*, godina IV, br. 4. Sarajevo: Institut za istoriju.

SUMMARY

PRO-YUGOSLAV TENDENCIES AMONG THE MUSLIM POLITICIANS IN 1918

Our historical literature exaggerates the relevance and scope of Bosniak support to the creation of Yugoslav state. It is considered that Bosniak interests were more authentically represented by a Secretary of the Chamber of Commerce Secretary (i.e., Mehmed Spaho), than by the man who was the most influential political leader of the time (i.e., Šerif Arnautović). The Bosniak political leaders had long been politically undetermined vis à vis the post-war status of Bosnia and Herzegovina. Some believed that the autonomy of Bosnia within the Habsburg Monarchy was the best solution, while others counted on the possibility of autonomy within Hungary, whereas a group – at first, quite a small, insignificant and uninfluential one - advocated Yugoslav unification. Finally, due to historical circumstances, the group that favoured Yugoslav unification became dominant. The leading figures of this circle were Dr Mehmed Spaho and Dr Halid-bey Hrasnica. This group took a strong pro-Yugoslav orientation only in September 1918 and not at the beginning of 1918, as some tend to believe. It is quite certain that Mehmed Spaho, as the leading figure of this group, did not advocate pro-Yugoslav orientation in May 1918, but only in the second half of September, while he began actively working on unification as late as in October.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Yugoslavdom

UDK: 323.2 (497.6) "1918"
Pregledni rad

HRVATI U BOSNI I HERCEGOVINI PREMA UJEDINJENJU 1918. GODINE

Vera Katz

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Nakon izbijanja Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini zavladao je osjećaj da se sve staro raspada i razara i da treba izgraditi novo, podjednako na političkom, ekonomskom, nacionalnom, kulturnom i na mnogim drugim područjima. Međutim, novi početak 1918. godine nije donio ništa spektakularno mada se stvarala nova država, prva Jugoslavija, koja već u startu nije ispunjavala očekivanja nacionalno-političkih elita iz južnoslavenskih zemalja, pa tako i iz Bosne i Hercegovine u kojoj se zrcalila ukupna kompleksnost problema. U ovom radu predmet razmišljanja je 1918. godina i odnos prema njoj kao determinanti samo jednog naroda – Hrvata.

Gljučne riječi: Bosna i Hercegovina, Hrvati, 1918. godina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

POD PLAŠTOM NACIONALNOG OKUPLJANJA vršila se politička i stranačka mobilizacija stanovništva u Bosni i Hercegovini. Svaka od nacionalnih zajednica različito se opredjeljivala prema pojedinim političkim pitanjima koja su se pojavljivala prilikom stvaranja Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba. U historiografiji se uglavnom smatra da je hrvatsko stanovništvo s rezignacijom dočekalo slom Austro-Ugarske monarhije, Srbi sa oduševljenjem i Muslimani kao šansu za ostvarenje autonomije. Bio je to već na početku veliki problem za jednu malu zemlju sa nacionalno izmiješanim stanovništvom. U

periodu do početka Prvog svjetskog rata među hrvatskim političarima uglavnom su se istakli oni koji su vodili Hrvatsku narodnu zajednicu i Hrvatsku katoličku udrugu. Kao nacionalni lideri nastojali su predstavljati hrvatsku narodnu komponentu u političkom životu koji je započeo stvaranjem Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu. "Tako je dr. Jozo Sunarić, jedna od vodećih ličnosti Hrvatske narodne zajednice iz prethodnog perioda, bio potpredsjednik Narodnog vijeća SHS za BiH i povjerenik za poljoprivredu i rudarstvo u Narodnoj vladi za BiH. Članovi Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH su fra Ljubo Galić, fra Didak Buntić, dr. Luka Čabrajić i dr. Đuro Džamonja, istaknute političke ličnosti iz ranije Hrvatske narodne zajednice. Član Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH je i msgr. Karlo Cankar iz Hrvatske katoličke udruge".¹ U novoformiranim državnim tijelima bili su uglavnom hrvatski političari bliži ideji ujedinjenja. "Aktivnost jugoslovenskog kluba u Beču i njegovog predstavnika dra Korošca dopirala je 1917. g. do Sarajeva. To je vodilo većem približavanju srpske i hrvatske inteligencije u pitanju jugoslovenskog ujedinjenja. Kao predstavnici Hrvata su se isticali franjevci i disidenti u Bosanskom saboru (Džamonja, Jelavić i dr. L. Čabrajić), a oni su i aktivno radili na jugoslovenskom ujedinjenju. Srpski političari iz perioda Bosanskog sabora postepeno su se prikupljali i sa hrvatskim predstavnicima počinju sa aktivnijim radom na ujedinjenju".² Međutim, vrlo brzo su se među nacionalnim vođama pokazala divergentna mišljenja i interesi u prvom redu prema rješenju agrarnog pitanja i budućem državnopravnom uređenju. Analiziranje stavova pojedinih uglednih pojedinaca i političkih stranaka iz redova tri nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini prema projektima Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevine Srbije, Jugoslovenskog odbora, odnosno prema posebnim interesima Austrije, Ugarske, Srbije, ideji trijalizma, jugoslavenstva i sličnog čini pitanja isprepletenim. Uz to, potrebno je napomenuti da nijedna od tri nacionalne komponente nije bila politički homogena i nije ih moguće razumjeti bez shvaćanja društvene cjeline u kojoj su djelovale i bitno utjecale jedna na drugu.

Prema statističkim podacima: "U periodu 1879-1910. katoličko stanovništvo je, u odnosu na ukupno stanovništvo, procentualno najviše poraslo od

¹ Šehić N. 1991. 123.

² Kapidžić H. 1968. 263.

pomenutih 18,08% na 22,87%. Razlog tome su brojni useljenici, pretežno katolici. [...] a po ujedinjenju 1918. procenat stanovništva svih vjera ostao (je) skoro isti kakav je bio pri slomu Austrije: pravoslavnih 44%, muslimana oko 31% i katolika 23%”.³ Građenje nacionalnog osjećanja Hrvata u Bosni i Hercegovini teklo je sporije nego u Hrvatskoj na koju su se uglavnom naslanjali u svojim stranačkim opredjeljenjima. “Katoličko sveštenstvo je, u odsustvu drugih samostalnih faktora javnog života Hrvata BiH, sve do prelaza XIX u XX stoljeće bilo politički reprezentant seljaka katoličke vjeroispovijesti, zanatlija, trgovaca i ono malo inteligencije. Sljedstveno tome i sav njihov politički život usmjeravan je prema ciljevima crkve”.⁴ Međutim, za razumijevanje političkog života među katolicima u Bosni i Hercegovini potrebno je istaći da su oni bili raspolučeni između franjevac, duboko povezanih sa stanovništvom, i svjetovnog klera koji je uspostavljanjem redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini nastojao uvećati svoj utjecaj. Novi svjetovni kler, bez oslonca i tradicije u Bosni i Hercegovini, ali sa potporom austrougarskog režima, trudio se nametnuti katoličkom stanovništvu. Između njihovih društveno-političkih interesa razvijali su se hrvatsko građanstvo i inteligencija s posebnim vezama sa franjevcima koji su im mogli osigurati seljačku potporu. Franjevci su se oslanjali na skromnu materijalnu osnovicu hrvatskog građanstva, a da im nisu smetale njihove liberalne ideje. Svoju težnju ka političkom vodstvu nadbiskup Stadler velikim dijelom crpio je u mijenjanju položaja svog dijecezanskog svećenstva koji bi prisvajanjem franjevačkih župa postupno stjecali i naklonost katoličkog stanovništva. Međutim, raspodjela župa je dalje produbljavala razlike među njima što je posljedično utjecalo na političko opredjeljivanje hrvatskog puka u Bosni i Hercegovini. U trokutu između bosanskih franjevac, hercegovačkih franjevac i dijecezanskog svećenstva organiziralo se stranačko i političko opredjeljenje hrvatskog naroda.

Da je nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini bilo veoma osjetljivo i da mu se trebalo obazrivo prići govori i djelatnost generala Božidara Terzića i vojvode Stepe Stepanovića kod donošenja odluke o prisajedinjenju Srbiji. Oni su smatrali da takva odluka može izazvati podozrenje u Glavnom odboru Narodnog vijeća SHS za BiH kod hrvatskih i muslimanskih predstavnika mada

³ Išek T. 1981. 20-21.

⁴ Isto, 22.

su Srbi bili u znatnoj većini. “Od ukupno 25 članova Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH njih 13 su bili Srbi, 7 Hrvati, a 5 Muslimani. Sličan nacionalni sastav je vladao i u Narodnoj vladi, jer od 12 članova Vlade bilo je 7 Srba, 4 Hrvata i 1 Musliman. Ovakav nacionalno-konfesionalni odnos bio je karakterističan uopće u pogledu sastava i odbora Narodnih vijeća na području sreza i mjesnih odbora. To je izazivalo nezadovoljstvo i proteste. Međutim kada je riječ o radu Narodnog vijeća BiH i Narodne vlade za BiH, takav nacionalni sastav ovih najviših organa prihvatlan je, izgleda, kao politička realnost, jer nema podataka da su među njegovim članovima izbijali sukobi na toj osnovi”⁵ To govori da su ova najviša politička tijela bila formirana od utjecajnih političara različitih opredjeljenja, ali su na zajedničkom zadatku konsolidiranja društvenih prilika bili solidarni kada je to odgovaralo njihovim socijalnim i ideološkim shvatanjima, a posebno prema smirivanju socijalnih nemira, poslijetarnih nereda i radničkog bunta. “Na području Bosne i Hercegovine, u krajevima sa srpskom većinom i gdje je srpska buržoazija bila jaka, vidno su se minifestovala raspoloženja za ujedinjenje sa Srbijom. Do toga, međutim nije došlo zbog situacije kakva je bila u Sarajevu: odnos prema centralnom odboru Narodnog vijeća u Zagrebu i znatan uticaj domaćih hrvatskih predstavnika u Narodnoj vladi i Narodnom vijeću”⁶ General Terzić bio je izaslanik Vrhovne komande za teritoriju Bosne, Hercegovine i Dalmacije sa zadatkom da uredi vojna pitanja, ali je sa terena slao i političke opservacije: “Odnosno želje Vrhovne komande, da Bosanska vlada proglasi Ujedinjenje sa Srbijom, prilike današnje u Bosni i Hercegovini upućuju Vladu na veliki takt i obazrivost, te da se ne prenamagli u ovom pogledu, naročito iz obzira prema Hrvatima kojih ima i u Narodnoj vladi u Sarajevu. Radiće se indirektnim putem da stvar sazri; većina Hrvata je za ujedinjenje. Prvi korak je već učinjen davanjem sviju skladišta i sprema za upravu srpskoj vojsci. Moglo bi se to i silom izvesti ali se bojim komplikacija. Muslimani su za nas i priznaju dinastiju Karađorđevića i izjavili su da će biti lojalni građani”⁷ Izvješća ovakvog sadržaja govore o nepristajanju Hrvata u Bosni i Hercegovini na izravno ujedinjenje sa Srbijom. Kada je u pitanju ujedinjenje sa Srbijom ilustrativan je i sljedeći primjer: “ [...] Bilo je

⁵ Šehić N. 1991. 41.

⁶ Kapidžić H. 1968. 282.

⁷ Isto, 274.

krajnje vrijeme da se objavi (ujedinjenje), jer kako sam se putujući po okrugu osvjedočio svi su pravoslavni i muslimani i svjesni katolici odlučno tražili da se to čim prije sprovede, jer radi neizvjesnosti prijetila je najveća pogibelj od nereda i pobuna”.⁸ Prema tome, otpor među Hrvatima je bio očigledan jer su samo “svjesni katolici” bili za ujedinjenje. Pitanje izravnog ujedinjenja sa Srbijom bilo je zatvoreno državnim aktom o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca 1. 12. 1918. godine.

Međutim, vrlo brzo nakon proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pokazale su se razlike prema najvažnijim pitanjima državnog uređenja. “Način na koji je izvršeno smjenjivanje Narodne vlade za BiH i obrazovanje Zemaljske vlade isključivo odgovorne Centralnoj vladi u Beogradu značilo je likvidaciju pokrajinskih autonomija i inaugurisanje kursa na centralizaciji državne uprave. [...] Dva ranija člana Narodne vlade za BiH, dr J. Sunarić i V. Jelavić, odupirali su se tome i 31. decembra 1918. godine podnijeli su ostavke predsjedniku vlade A. Šoli, motivišući ih tako da ne žele da budu članovi činovničke vlade”.⁹ U Centralnoj vladi u Beogradu, formiranoj 20. 12. 1918. godine, Bosnu i Hercegovinu su zastupala tri predstavnika, iz svakog naroda po jedan. Hrvate je zastupao Tugomir Alaupović.

Neki pokušaji u stvaranju međustranačkih blokova s ciljem okupljanja Srba, Hrvata i Muslimana nisu bili uspješni, već su pojačavali međunacionalna razmimoilaženja u mnogim pitanjima. Pod parolom nacionalnog i vjerskog okupljanja i homogeniziranja vlastitih nacionalnih zajednica nastojalo se politički aktivirati stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Nakon završetka rata i proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sve tri nacionalne zajednice formiraju političke grupe oko istaknutih političkih ličnosti ili oko listova. Hrvati su krajem 1918. godine pokrenuli listove *Jugoslavija* i *Jugoslavenski list*, tretirajući politička i gospodarstvena pitanja. Jugoslavensko ime u naslovima ovih listova bilo je forma, a u sadržajima su prepoznavana predratna nastojanja da se pomire unutarhrvatske političke struje i da se homogenizira hrvatsko glasačko tijelo za izbore za Ustavotvornu skupštinu. Mada se promijenio državno-politički okvir, predratni političari koji su uzeli aktivno učešće u političkom životu u novoj državi i dalje su se razilazili na relaciji klerikalnih

⁸ Isto, 278.

⁹ Šehić N. 1991. 42.

i građansko-liberalnih pozicija uz oportunističku i nedosljednost pri stavovima u različitim prilikama. Npr. kada su se problematizirala pitanja položaja Katoličke crkve, školstva na konfesionalnoj osnovi ili odnosa prema Hrvatskoj, prepoznavani su stavovi *Hrvatskog dnevnika* i nadbiskupa Štadlera, odnosno Hrvatske katoličke udruge uvijek u negativnom kontekstu. Prema tome, bez obzira na listove sa jugoslavenskim imenom i proklamiranim državnim jedinstvom svih njenih nacionalnih sastavnica, predratni politički život bio je i dalje opterećujući za hrvatski narod u Bosni i Hercegovini, ali ni ostala dva naroda nisu bila imuna od istih političkih tokova i otpora.

Hrvatska narodna zajednica preživjela je slom Austro-Ugarske monarhije i konsolidirala svoj rad nakon rata. Otvorilo se pitanje opredjeljenja ove stranke prema kulturnim i gospodarskim ili prema političkim pitanjima. Diskusije su dijelile vodstvo i članstvo prema tim pitanjima. Oni koji su se zalagali za kulturno i gospodarsko opredjeljenje mislili su time prevazići goruća politička pitanja. Međutim, politička pitanja bila su temeljna za sva ostala jer izbjegavanjem isticanja stranke kao političke organizacije željele su se izbjeći stranačke nesuglasice koje su uvijek dovodile do političke podijeljenosti Hrvata. Hrvatska narodna zajednica se nastojala predstaviti kao stranka koja propaga narodnu politiku, namećući se tako kao predstavica narodnih interesa. Međutim, vruća politička pitanja su ukazivala da se nije mogla baviti samo ekonomijom i kulturom i da je morala donositi i političke odluke što je i učinila na konferenciji 9. i 10. veljače 1919. godine. Pošto su se pojavile stare trzavice, kadrovska kombinatorika bila je u središtu interesa između klerikalne i liberalne struje. "S obzirom na to da je HNZ u to vrijeme bila jedina politička i kulturno-gospodarstvena organizacija Hrvata u BiH, ona je na ovoj konferenciji izvršila izbor 11 delegata i zamjenika u Privremeno narodno predstavništvo. Prethodno su članovi Narodnog vijeća iz redova Hrvata položili svoje mandate vođstva HNZ. Prema nekim izvorima, to nije teklo glatko i bilo je tome otpora. U Državno vijeće HNZ je delegirala Jozu Sunarića, Luku Čabrajića, Vjekoslava Jelavića, fra Didaka Buntića, Tugomira Alaupovića, fra Ljubu Galića, Nikolu Mandića, msgr. Karla Cankara i Stjepana Jankovića".¹⁰ Ovakav izbor bio je naklonjen ljudima koji su birali jugoslavensku opciju. Izuzetak je bio Cankar čije ime je podsjećalo na bivšu Hrvatsku katoličku udruhu, što

¹⁰ Isto, 124.

se potvrdilo i na Osnivačkoj konferenciji Jugoslavenske demokratske stranke. Hrvatska narodna zajednica nije pristupila ovoj stranci uz obrazloženje da će ona sankcionirati centralistički državni program. Obrazloženje za tu prigodu sastavio je upravo Cankar, pa su neki već komentirali da je HNZ preuzeo ulogu Hrvatske katoličke udruge, a svako protivljenje hrvatskih političara centralističkom uređenju davalo je povoda za optužbe na račun te stranke. Msgr. Karlu Cankaru očito se nije vjerovalo u novom političkom okruženju, jer je bio dugogodišnji vjerni suradnik i tajnik nadbiskupa Josipa Stadlera.

Hrvatske stranke u Hrvatskoj i one malobrojne u Bosni i Hercegovini koje su podupirale ujedinjenje odlučno su se izjašnjavale protiv centralističkog ustroja države. Kako je Hrvatska narodna zajednica okupila političare i pristalice i klerikalne i liberalne struje, ova prva imala je više inicijative u koncipiranju hrvatske politike, što će utjecati na daljnje političko diferenciranje među Hrvatima i stvaranje novih stranaka u kasnijem periodu. Međutim, odnos prema Jugoslavenskoj demokratskoj stranci nije bio jedinstven na razini HNZ-a. "Manji broj pristalica HNZ i grupe hrvatske liberalne inteligencije priključio se na spomenutoj konferenciji Jugoslavenskoj demokratskoj stranci. To su učinili dr Stjepan Kukrić, Đuro Džamonja, Stjepan Pavičić, Tugomir Alaupović i dr Vladimir Čaldarević".¹¹ Na traženje vodstva HNZ-a da vrate mandate za Državno vijeće, oni su to odbili uz osporavanje čak i skupštine na kojoj su izabrani opravdavajući to obrazloženjem "[...] da ne žele da budu tretirani kao predstavnici bosanskohercegovačkih Hrvata u Državnom vijeću, već kao predstavnici 'cijeloga troimenog jednog naroda'. [...]"¹² Koliko je to bilo njihovo uvjerenje, a koliko želja za karijerizmom teško je reći za vrijeme pregrupiranja na političkoj sceni.

Hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo je i dalje podijeljeno između franjevačkih redovnika i svjetovnog klera. Taj duboki jaz stvoren početkom austrougarske uprave zorno se pokazao i tijekom stvaranja prve Jugoslavije, a nastavio se i u kasnijem periodu sa različitim intenzitetom. Odnos tih snaga može se ilustrirati i na primjeru čina potpisivanja Svibanjske deklaracije Jugoslovenskog kluba u Carevinskom vijeću od 30. svibnja 1917. godine, na koju je nadbiskup Josip Stadler sačinio tzv. protudeklaracijsku izjavu podr-

¹¹ Isto, 127.

¹² Isto, 126.

žanu od strane frankovačke Stranke prava i Hrvatske pučke seljačke stranke. Međutim, "Jugoslavenski orijentirani franjevci pružili su javnu potporu Svibanjskoj deklaraciji, te su, s obzirom na svoj utjecaj u narodu, znatno pridonijeli njezinoj općoj afirmaciji. Odgovor mostarskog biskupa fra Alojzija Mišića za zahtjev nadbiskupa Stadlera da potpiše protudeklaracijsku izjavu, jasno je svjedočio o opravdanosti zaključaka, do kojih je I. Kršnjavi došao na temelju svoje korespondencije s hercegovačkim franjevcima, da je kod franjevacu pretežit utjecaj zadobila orijentacija prema suradnji sa Srbima i južnoslavenskim povezivanjem te da su zbog toga, uz već desetljećima prisutan odium prema nadbiskupu Stadleru, sustavno radili na razbijanju frankovačke političke orijentacije u Bosni i Hercegovini. [...] protiv Svibanjske deklaracije uskoro su se očitovali i franjevački provincijali bosanske provincije Bosne Srebrene Jozo Andrić i hercegovačke Uznesenja Marijina Stjepan Nevistić".¹³ S obzirom na raspored političkih snaga nadbiskup Stadler zasigurno nije bio iznenađen odgovorima fra Alojzija Mišića, mostarskog biskupa, fra Josipa Garića banja-lučkog biskupa i nekih drugih, ali "[...] svakako ga se vrlo bolno morala dojmiti 'izdaja' njegova dugogodišnjeg vjernog suradnika i tajnika K. Cankara. U službenom izvješću od 19. prosinca 1917. Cankarevo očitovanje protiv tzv. protudeklaracijske izjave ocjenjuje se čudnim jer se upravo nadbiskup Stadler zauzimao za Cankarevo imenovanje kanonikom".¹⁴

Međutim, vrlo brzo se i sam nadbiskup Stadler suočio sa činjenicama, krahom Monarhije, nemogućnošću njenog trijalističkog preuređenja i pobjedom južnoslavenske političke opcije. Nakon što je poslao dopis Narodnom vijeću SHS, u kojem je podržao njegov program i zaključke od 19. 10. 1918. godine, on je poslije proglašenja nove države uputio svećenstvu i katoličkom puku pastirsko pismo. U dijelu pisma Stadler mimo svojih do tada proklamiranih uvjerenja o proglašenoj jugoslavenskoj državi izjavljuje: "[...] dužan je naš hrvatski narod da od svog srca zahvaljuje Gospodinu Bogu, koji se u svojoj nedokučivoj providnosti i dobroti udostojio, da upotrebi sadašnji međunarodni rat i opću nesreću za naš spas i za našu slobodu. Usred općeg meteža i hrvanja sinula je našem narodu zraka sunca; ono, za čim su naši oci i praoci uzdisali, ovih se dana ostvaruje pred našim očima: narod naš dobiva svoju vla-

¹³ Grijak Z. 2001. 538.

¹⁴ Isto, 539-540.

stiti, samostalnu i neovisnu državu. Dosadašnji naš vladar, car i kralj Karlo, videći da se slobodni razvitak naroda ne da više zaustaviti, prepustio je jugoslavenskom narodu: Slovencima, Hrvatima i Srbima potpunu slobodu, da si sami, bez njegova i bez ičijeg utjecaja urede svoju državu i svoju budućnost”.¹⁵ U pastirskoj poslanici nadbiskup Stadler se osvrnuo na mnoga važna pitanja u vremenu stvaranja nove države u koju nije vjerovao da bi mogla ostvariti ravnopravan status Hrvata u njoj. Bez obzira na nadbiskupovo javno očutovanje, nove vlasti su krenule represivno prema pripadnicima njegova političkog kruga. Zabranili su izlaženje *Hrvatskog dnevnika*, onemogućili pokretanje *Hrvatskog branika*. Ubrzo nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nadbiskup Stadler je umro što su mnogi povezivali s njegovim razočarenjem zbog propasti Monarhije, stvaranja južnoslavenske države, ulaska srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu i slijeda događaja koji su ukazivali na hegemoniju Srbije nad ostatkom države. Vjerojatno je to sve porazno djelovalo na njegovo već narušeno zdravlje. Mada ga u historiografiji jedni hvale, a drugi osporavaju, njegova uloga u političkom životu hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini bila je nezaobilazna i značajna. Osim na one koji su ga slijedili, njegov politički kurs imao je izuzetan utjecaj i na one koji su bili u redovima drugačijih stranačkih opredjeljenja.

Stranački život u Bosni i Hercegovini bio je u neprekidnoj interakcijskoj povezanosti. Tako je stvaranje Jugoslavenske demokratske stranke i pokretanje inicijative za osnivanje Radikalne stranke potaklo hrvatske političare okupljene oko dr. Joze Sunarića i dr. Luke Čabraića u stvaranju neke veće hrvatske političke stranke. Izrada programa bila je povjerena trojici uglednih političara: K. Cankaru, S. Jankoviću i fra J. Jeliniću.¹⁶ Međutim, i ovoga puta iskazalo se suparništvo između klerikalne i građansko-liberalne ideje. Aktivnija je bila klerikalna struja koja je na skupovima Hrvata-katolika u Mostaru (19. 4. 1919.) i u Sarajevu (2. 5. 1919.) uz podršku hercegovačkih franjevac, sarajevskog katoličkog svećenstva, ali ne i u potpunosti bosanskih franjevac osnovala novu stranku.¹⁷ To je bila Hrvatska pučka stranka za Bosnu i Hercegovinu. Kao sastavni dio Jugoslavenske pučke stranke i pod idejno-političkim

¹⁵ Isto, 557.

¹⁶ Šehić N. 1991. 127.

¹⁷ Isto.

vodstvom Antona Korošca, istakla je sljedeće motive za svoje stvaranje: “Bilo je krajnje vrijeme da mi Hrvati Bosne i Hercegovine, koji danas trebamo, u ovo za nas vrlo kritično vrijeme, jake zaštite u jednoj velikoj političkoj organizaciji, potražimo tu zaštitu kod onih koji s nama jednako misle i osjećaju, te da s njima stvorimo jedinstvenu i snažnu političku stranku”.¹⁸ Predsjednik Privremenog odbora Hrvatske pučke stranke bio je dr. Milan Marković, a tajnik dr. Zvonimir Šprajcer.¹⁹ Hrvatska pučka stranka pod vodstvom svećenstva, a sa potporom u nižem građanstvu i seljaštvu, preko svoga lista *Jugoslavija* educirala je svoje čitateljstvo i pristalice pod jakim utjecajem Crkve. Rješavanje različitih pitanja političke, kulturne, socijalne, gospodarske i druge problematike polazilo je sa pozicija utjecajnih klerikalnih krugova.

Stari rivaliteti između klerikalnih i građansko-liberalnih krugova u stranačkom organiziranju Hrvata ponovo su se pokazali kada su dr. Jozo Sunarić, dr. Luka Čabrajić, dr. Badovinac i neki drugi građanski političari shvatili da su njihovu ideju o stvaranju nove političke stranke iskoristili političari iz klerikalnih krugova. Za glavnog krivca su optužili Karla Cankara koji je prema njihovom mišljenju iznevjerio povjerenje u vezi sa pisanjem programa kojeg su mu bili povjerili. Umjesto sa građanskim političarima Cankar se povezao sa Korošcem o kojemu Sunarić i političari bliski njemu nisu imali visoko mišljenje. To je bio znak za stvaranje nove stranke kao rivala Hrvatskoj pučkoj stranci. Međutim, u procesu stvaranja dviju suprostavljenih hrvatskih stranaka postojala je i politička struja koja je zagovarala pomirenje i homogeniziranje hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Tako je bilo i ovom prilikom. Apele za sprječavanje rascjepa među Hrvatima-katolicima uputili su posavski župnici, zatim fra Bonifacije Vidović, bosanski provincijal i fra Didak Buntić, hercegovački provincijal. Međutim, rascjep je bio mnogo dublji. Jozo Sunarić, Luka Čabrajić i njihovi istomišljenici pokrenuli su inicijativu za stvaranje Hrvatske narodne stranke, ali otvorena je i mogućnost ukidanja obje stranke i stvaranja jedne zajedničke stranke pod imenom Hrvatska težačka stranka. U Travniku i Docu kod Travnika 14. i 15. kolovoza 1919. godine na političkom stranačkom skupu pokazala se sva zadržanost situacije, ali i suprotstavljenost mišljenja i interesa okupljenih političara. Međusobne optužbe, neodgovorna priopćenja,

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

dezinformiranja o suparničkoj strani i osobna netrpeljivost između Sunarića i Cankara rezultirali su postojanjem dvije stranke: Hrvatske pučke stranke i Hrvatske težačke stranke. Mada su se pred parlamentarne izbore ove dvije stranke nastojale približiti ipak su njihove međusobne netrpeljivosti bile očigledne. Na prvi pogled programi se nisu mnogo razlikovali, ali politički prvaci ovih stranaka nisu se bili voljni približiti jedni drugima iz osobnih interesa. *Hrvatska sloga*, list Hrvatske težačke stranke, potcrtavao je razlike u odnosu na Hrvatsku pučku stranku od koje se razlikovala jer je bila protiv učešća svećenstva u odlučujućem vodstvu stranačkih poslova; zatim za autonomiju pokrajina, a protiv centralizacije; te je dala podršku ukidanju kmetstva i bez nametanja seljaku novih dugova. To su neka od glavnih pitanja u njihovom razmimoilaženju.

Povezanost hrvatskih političkih prvaka iz Bosne i Hercegovine sa istomišljenicima u Hrvatskoj dogodilo se i u slučaju podupiranja Hrvatske težačke stranke. U isto vrijeme i u Hrvatskoj se dešavalo političko pregrupiranje pa je od Starčevićeve Stranke prava i Napredne demokratske stranke stvorena Hrvatska zajednica koja je imala namjeru proširiti svoju djelatnost i u Bosnu i Hercegovinu. Međutim, ti pokušaji su bili bezuspješni pa su se opredijelili poduprijeti Hrvatsku težačku stranku s kojom su ostvarili tijesnu suradnju. Prema tome, Hrvati Bosne i Hercegovine organizirani u dvije stranke, svoje političke interese su podijelili između klerikalne i građansko-liberalne orijentacije, zatim između centara izvan Bosne i Hercegovine, Ljubljane i Zagreba, te opredjeljenja između principa katoličanstva i nacionalnog hrvatsva.

U vrijeme prije Prvog svjetskog rata u državno-političkom okviru Austro-Ugarske monarhije, Hrvati u Bosni i Hercegovini bili su orijentirani prema dvije političke stranke: Hrvatskoj narodnoj zajednici i Hrvatskoj katoličkoj udruzi, ali i poslije rata u jugoslavenskoj državi diferencijacija do kraja 1919. godine stvorila je opet podijeljenost hrvatskog glasačkog tijela između Hrvatske pučke i Hrvatske težačke stranke. Mada su se promijenile političke okolnosti ipak je ostala politička podijeljenost između religioznog i nacionalnog prepoznavanja hrvatskog identiteta. Takvo stanje je potrajalo sve do 1923. godine, kada je došlo do afirmacije i zaživljavanja hrvatskog identiteta okupljanjem najvećeg dijela hrvatskog puka pod vodstvom Stjepana Radića u Hrvatsku republikansku seljačku stranku, čime je započelo novo razdoblje kako na političkoj, tako i na socijalnoj platformi stranačkog organiziranja. Bez obzira

na politička nastojanja homogeniziranja svakog od tri bosanskohercegovačka naroda u jednu stranačku organizaciju, interesi različitih društvenih grupa u svakom od njih su razuđivali njihovu stranačku opredjeljenost.

Literatura:

- Grijak Z. 2001. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Vrhbosanska nadbiskupija Sarajevo.
- Imamović M. 1976. *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878-1914*. Sarajevo: Svjetlost.
- Išek T. 1981. *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kapidžić H. 1968. *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine. Članci i rasprave*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925*. Sarajevo: Institut za istoriju.

SUMMARY

ATTITUDE OF THE CROATS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA TO THE UNIFICATION OF 1918

Political mobilisation of the population in Bosnia and Herzegovina was carried out with the motto of national unity. During the World War I, political parties were inactive, their membership dissolved, yet their leaders, as the representatives of people, were integrated, as early as by the end of the war, into the newly established Peoples' Council of Serbs, Croats and Slovenians for Bosnia and Herzegovina and the Peoples' Government for Bosnia and Herzegovina. The same happened with the political leaders and renowned individuals from the Croat ethnic community and the Croat Catholic Association. In the wake of creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, enormous differences on numerous issues were immediately manifested. Most of these differences were related to the state structure, agrarian relations, position of religious communities etc. Attempts to homogenise ethnic communities

failed and, instead, resulted in the emergence of numerous political parties. Bosnian-Herzegovinian society was over-burdened with opposing political and national programmes and projects and, thus, it reflected all the complexities of the problem caused by the creation of a unitary Yugoslav state.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Croats, 1918, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians

UDK: 322 (497.6) "1918"
Izvorni naučni rad

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI I STVARANJE NOVE DRŽAVE (KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA) 1918. GODINE

Sonja Dujmović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Rad predstavlja jedan oblik manifestacionih dočekā nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine SHS) 1918. godine, zatim formalnih koraka koje je preduzela Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini ka ujedinjenju crkavā, kao i naznakā problema sa kojima se poslije suočila.

Ključne riječi: Srpska pravoslavna crkva, Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, srpska vojska, država, centralizacija, tradicija.

“Blagočestivi zbore! Našem sadašnjem sastanku u ovom svetom molitvenom domu povod je jedan događaj od epohalne istorijske važnosti za našu domovinu i za cio naš slovenski jug. Vijekovima žuđena politička samostalnost i nezavisnost, kao i ujedinjenje u jednu državu, pod slavno vladajućom domaćom Dinastijom Karadorđevića našeg slovenskog juga i našeg jedinstvenog troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca ostvareno je i uvedeno u život protiv svakog očekivanja, u jednom magnovenju i tako reći preko noći. Radosno je to za nas sve, kojih se stvar tiče, iznenađenje, koje nas je sve uzбудilo, oduševilo i zaniijelo tako, da nijesmo

skoro vjerovati mogli da je to zbilja stvarnost. [...] Našoj neopisivoj radosti, našem bezgraničnom oduševljenju i veselju, zbog ove za nas ugodne i povoljne promjene u našem javnom životu, dali smo mi oduška i izraza na dostojan način prigodom ulaska u naš grad i u našu sredinu prvih četa viteške i hrabre srpske vojske, koja je došla u našu domovinu, da nam održava potreban mir i red, i da nam zajamči ličnu i imovnu sigurnost dakle sve uslove za miran i nesmetan rad oko pripremanja za život [...].

U prvom redu pripada naizmijerna hvala našoj krvnoj braći u Kraljevini Srbiji, koji su u zadnje pola vijeka, u svojoj političkoj slobodi i nezavisnosti, pokazivala vazda osobiti interes za sudbu svih nas, [...] Ali hvala najsrdanija naša i svima saveznicima naše braće u Kraljevini Srbiji, [...] osobito velikom Vilsonu, kojega će ime u istoriji čovječnosti i zbog njegovog širokog i visokog pogleda na današnje stanje ljudskog roda, zlatnim i neizbivnim slovima zabilježeno ostati. [...] Bilo Srećno i od Boga Blagosloveno i napredno novo oživotvoreno naše kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca! Amin.“¹

Bile su to riječi mitropolita sarajevskog Evgenija Letice² dana 5. decembra 1918. na “blagodarstvenom bogoslužnju” održanom u Sarajevu povodom proglašenja ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu. Umjeren, lišen euforije i uzdržan ton govora Letice, u kome se izražava nada u miran i siguran prelaz u novi državni okvir nisu slijedili i ostali visoki crkveni veli-

¹ *Vjesnik*, zvanični organ srpskopравoslavних crkveno-školskih vlasti u BiH. br. 4. Sarajevo: 1. april 1919.

² Evgenije Letica (Plaški, Hrvatska, 1858-1933), mitropolit dabrobosanski (1907-1920), niže obrazovanje je stekao u Plaškom i Ogulinu, gimnaziju pohađao u Sremskim Karlovcima, a studije prava u Beču, Gracu i Zagrebu. Od 1885. do 1892. godine radi u državnoj službi u Sarajevu, a nakon toga ide u Zagreb, zapošljavajući se kod Hipotekarne banke, a potom u Sremske Karlovce, gdje 1895. završava bogosloviju. Nakon nekoliko godina službe dobio je čin arhimandrita 1900. godine, pa je iste godine postavljen za prvog mitropolita novoosnovane Banjalučko-bihačke mitropolije. Godine 1907. postaje dabrobosanski mitropolit, a istovremeno i predsjednik Velikog crkvenog suda i Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta. Kao mitropolit dabrobosanski odlikovan je 1908. godine Velikim krstom Franc-Josifova reda od cara Franca Josifa. Penzionisan je 1920. godine, ali je učestvovao u izradi Nacrta Ustava Srpske pravoslavne crkve donijetog 1931. godine.

kodostojnici. Tako u govorima mitropolita hercegovačkog Petra Zimonjića³ prilikom dočeka Srpske vojske u Mostaru 2-15. novembra 1918, te mitropolita banjalučko-bihačkog Vasilija Popovića⁴ istim povodom 25. novembra u Banjoj Luci nalazimo sljedeće oduševljene izjave:

“Dobro došli draga braćo i osloboditelji naši! [...] Pozdravljam vas ispred srpske pravoslavne crkve, sveštenstva i naroda u Hercegovini, vojvodini svetog Save, kolijevci našeg lijepog srpskog jezika, postojbini vjekovnih mučenika za svetu slobodu [...] evo dočekasmo i doživjesmo mi, [...] (da) [...] nam vi, divni heroji naši, koji nam zlatnu slobodnu na lakim sokolovim krilima donijeste, te nas s koljena na koljeno na vječnu blagodarnost obavezaste. [...] barjak za narodno oslobođenje, koji vi razviste u Srbiji, prihvatite dična braća naša Hrvati i Slovenci, te svojski pomogoste Srbima da se naš i opći slavenski neprijatelj, njemački aždaja, i njeni saveznici pobijede i u nepovrat spreme; pa su pregli sad, ljubavlu bratskom složeni, Srbi, Hrvati i Slovenci, da u ime tripostasnog i prijednog Boga na nebu osnuju troimenu i ujedinjenu jugoslovensku državu, u kojoj će se zacariti mir i pravda, bratska sloga, jednakost i sloboda [...] u kojoj će se bog poštovati, zakon izvršavati, znanje i umjetnost cvjetati, a lijepe osobine plemenitog i darovitog naroda našega naći neograničeni i dosad neslućeni razvitak. [...]“⁵

“Vi ste svojim junaštvom nadvisili Kraljevića Marka, nadmašili Starinu Novaka. Slava neka je hrabroj i junačkoj, pobjedonosnoj i slavodobitnoj vojsci Kraljevine Srbije, vojski Kralja Petra [...]“⁶

³ Petar Zimonjić (Grahovo, 1866-1941), mitropolit dabrobosanski (1921-1941), sin čuvenog sveštenika Bogdana Zimonjića, učesnika Hercegovačke bune 1875. godine. Studira Bogosloviju u Reljevu (1883-1887), a Bogoslovski fakultet u Černovicama od 1887. do 1893. Zamonašio se 1895. godine. Još 1893. je suplent na Bogosloviji u Reljevu, a sljedeće godine postavljen je za profesora. Ustoličen je za episkopa zahumsko-hercegovačkog 1903. godine, a 1920. postaje mitropolit dabrobosanski. Odlikovan je Ordenom svetog Save I stepena, Belim orlom II reda i Karađorđevom zvezdom. Uhapšen je 12. maja 1941. godine i uskoro pogubljen.

⁴ Vasilije Popović, banjalučko-bihački mitropolit u periodu 1908-1938. godine.

⁵ Pozdrav mitropolita hercegovačkog Petra Zimonjića Srpskoj vojsci prilikom njenog dolaska u Mostar 2-15. novembra 1918. *Vjesnik*, br. 4. Sarajevo: 1. april 1919.

⁶ Iz govora mitopolita banjalučko-bihačkog Vasilija Popovića, održanog 25. novembra 1918.

One su, slaveći ujedinjenje narodā, ispunjene zahvalnošću i nadom u bolju sutrašnjicu, istovremeno opterećene i izvjesnim osjećanjem krivice.⁷ Nešto kasnije će i Letica izmijeniti ton svog obraćanja pastvi, pa će u okružnici sveštenstvu spomenuti kako:

“[...] Kroz tolike vjekove žudno su iščekivala mnoga pokoljenja naših slavnih predaka svoju političku slobodu i samostalnost. [...] proljevali krv, umirali [...] Samo od nas i od naše uvidavnosti, od našeg rada i držanja, od našeg takta i od naše mudrosti zavisi naša dobra ili hrđava budućnost [...] da li će ih proklinjati ili slaviti, jer ima i takvih [...] kojima je trn u oku naša jednodušna misao o tome, da su Srbi, Hrvati i Slovenci na našem jugu jedan narod samo sa tri plemenska imena i koji već sad zavidnim okom gledaju na našu buduću veličinu i snagu, kojom mora neminovno uroditi današnje naše ujedinjenje u jednu jedinstvenu i zajedničku političku cjelinu.”⁸

Srpsko pravoslavno sveštenstvo u Bosni i Hercegovini novu državu je dočekalo pozdravljajući Srpsku vojsku, a ponuđeni navodi pokazuju manifestacioni karakter prihvatanja novog političkog stanja. Oni se čine zanimljivim zbog atmosfere koju iskazuju, a naročito zbog mogućnosti njihovog višeslojnog iščitavanja. U prvom redu očigledna je podvojenost između visoko pozicioniranog sveštenstva i onog nižeg ranga. S jedne strane uočljiva je opreznost u prihvatanju novih okolnosti, a sa druge *a priori* prihvatanje i otvorenost prema novonastaloj situaciji.

u Srpskopравoslavnoj crkvi u Banjoj Luci, prilikom dolaska Srpske vojske u Banju Luku. *Vjesnik*, br. 5. Sarajevo: 1. maj 1919. 71-73.

⁷ “[...] Ali nam oprostite vi, slobodni sinovi slobodne majke Srbije – slobodne Šumadije, oprostite nam što se mi danas pri ovome našem općem i najvećem narodnom veselju ne usuđujemo, da se ponosimo tako smjelo kao vi. Vi se sa ponosom veselite, jer vi ste srećniji nego mi. Srećniji ste zato, što ste se vi borili i ginuli za svoju ili za našu slobodu, a mi - mi smo morali vojevati i ginuti protiv svoje sreće i slobode. Ali danas i od danas mi hoćemo i mi moramo, da uzmemo i da prisvojimo sebi od vaše slave, od vašeg ponosa i od vašega junaštva [...] i zato mi možemo danas sa zanosom reći našoj užoj i miloj otadžbini, Bosni ponosnoj: ‘Blago tebi Bosno ponosita,/ Kad se imaš ponositi čime. / Šumadijom, što junake rađa’. Isto. *Vjesnik*, br. 5. Sarajevo: 1. maj 1919. 71-73.

⁸ *Vjesnik*, br. 4. Sarajevo: 1. april 1919.

Nadalje, govore prilikom dočeka Srpske vojske, iskazane emfatičnim tonovima i ispunjene svečanim raspoloženjem i oduševljenjem, moguće je analizirati kroz njihov nacionalni diskurs. Detaljnom analizom terminologije, koja će ovdje biti samo nagoviještena, moguće je otkriti prisutnost filetizma (crkvenog nacionalizma), koji koristi čitav splet mitoloških obrazaca. Od onog o starini ("kroz tolike vijekove"), kontinuitetu (od svetog Save do kralja Petra), pa kontradiktorni mitološki par o žrtvi i onaj o superiornosti. Sve je upotpunjeno stereotipom o neprijateljima, vječnim i trenutnim ("koji zavidnim okom gledaju") i vrlo upečatljivim biblijskim motivima.⁹

Sveštenstvo je, dakle, svečano pozdravilo dolazak Srpske vojske, nakon čega se često nalazilo u zvaničnim audijencijama kod njihovih komandanata. Mitropolit dabrobosanski Evgenije Letica, kojeg je odlikovalo oportunističko, a po nekima i austrofilsko držanje¹⁰ tokom vladavine Monarhije, što je bio i

⁹ Božićna poslanica u novoj državi: "I kao što je narod izrailjski dobio izbavljenje kroz sunce pravde, tako je iskupljen kroz Boga pravde, izbavljen krvi junačkom i herojstvom svojih sinova i naš narod srpski, roda Nemanjinog, vjere Savine [...] divan praznik oslobođenja i preporođenja našeg – osvanuo je [...] Ono je donijelo spokojstvo i mir u srca svih [...] što je milostivim okom pogledao na nas, darovao nam mir, riješio nas, - poslavši nam izbavitelje - brige za ime naše, za vjeru prađedovsku, za plodove trudova naših; riješio nas brige za ognjišta naša, za drage naše i za podmladak naš, na kom svijet ostaje. [...] I novorođenoj velikoj domovini našoj dive se danas mudraci i sa istoka i sa zapada i predvođeni sjajnom zvijezdom rodoljublja srpskog pravoslavnog, klanjaju se požrtvovnosti, ustrajnosti, pretrpljenom poniženju, herojskom junaštvu vjeri učenika Savinih, potomaka Dušanovih, braće Ćirila i Metodija [...]". *Vjesnik br. 1. god. IX.* Sarajevo: 1. januar 1919. 2-3.

¹⁰ "Sramota mitropolita Letice" Po nalogu predsjednika Vlade izvršena je premetačina u prostorijama Eparhijskog i Velikog crkvenog suda, te u prostorijama Privatnog suda Letice, koji je bio na ljetovanju. "Nađeni su: reljefni model (plaketa) Franje Josifa, Karla i Cite, dvije pepeljare za svakodnevnu upotrebu sa Franjinom slikom, pehar sa Viljemovom slikom [...] U kancelariji jedna reljefna ploča na mramoru, Franjina, u sali za sjednice na pultu uz kanape slike svih bivših austrijskih i njemačkih vojskovođa, [...] u sluganskoj sobi nađene su i velike zidne slike Habsburgovaca [...] a baca i hrđavo svjetlo i na njegove najbliže savjetnike koji ga ne upozoriše makar i za poznate naredbe predsjednika Vlade dr M. Sršića, koja je prije kratkog vremena izišla i koja pod prijetnjom kazne zabranjuje nošenje i držanje svih znakova i slika koji podsjećaju na habsburgovce i Austriju. Rezultat premetačine je upravo porazan, više nego sramota za jednog mitropolita i uvreda cijelog našeg troimenog naroda, naročito nas Srbe pravoslavne, što je na stolici mitropolije dabrobosanske sjedio od oslobođenja do danas ovakav čovjek i što se nazivao srpsko-pravoslavni mitropolit [...] ogriješio se o naredbu, koja ima snagu zakona i da je još teže uvrijedio narod, te ga zato mora stići pravedna i zaslužena kazna, koja odgovara težini uvrede, a koja ga je zbog njegovog bivšeg rada trebala još ranije

povod njegovom skorom smjenjivanju,¹¹ bio je prvi primljen i izrazio punu lojalnost, a svoju donedavnu političku orijentaciju obrazložio je hrišćanskom dogmom po kojoj je svaka vlast od Boga, pa joj se svaki podanik mora pokoravati i njene naredbe dosljedno izvršavati.¹²

Navedeni manifestacioni karakter dočeka Srpske vojske i pozdravljanje osnivanja nove države nadopunili su i formalni koraci Srpske pravoslavne crkve u BiH, koja je u kanonskom smislu bila pod rukovodstvom Carigradske patrijaršije, sa svoje četiri mitropolije (Dabrobosanskom, Zahumsko-hercegovačkom, Zvorničko-tuzlanskom, Banjalučko-bihačkom),¹³ koje je poduzela ka bržem ujedinjenju sa ostalim srpskim pravoslavnim crkvama u Kraljevini.

Bosanskohercegovački mitropoliti su prvi,¹⁴ već 14. decembra 1918. godine uputili zahtjev, prvi zvanični akt, tadašnjem beogradskom mitropolitu Dimitriju da se bosanskohercegovačke eparhije ujedine sa Pravoslavnom crkvom u Srbiji.¹⁵ Istovremeno su nalagali potrebu za dobivanjem takozvanog

da stigne". *Srpska riječ*, br. 112. Sarajevo: 10. juni 1920.

¹¹ Skupština sveštenika 14. juna 1920. godine u Sarajevu je zaključila da se traži ostavka Letice. Određena je jedna delegacija koja je otišla u Okruglicu kod Vareša, gdje se Letica nalazio. Tu je on napisao svoju ostavku na mitropolitski položaj. Navedena delegacija udruženja predala je Letičinu ostavku Vladi BiH u junu 1920. i on je bio penzionisan. Preselio se kod Siska, gdje je i umro 1933. godine. u: Papić M. 1978. 634.

¹² *Narodno jedinstvo*, br. 14. Sarajevo: 16. XI 1918.

¹³ Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini tada je imala 22 protoprezvitera, 328 parohija i 10 manastira. *Kalendar Bošnjak*. 1918. Sarajevo: 157-166. Prema: Papić M. 1978. 621.

¹⁴ Vrlo je moguće da su ovom činu prethodile sljedeće akcije, koje naziremo u pismu M. Pećanca upućenog S. Protiću iz Sarajeva 28. 11. - 11. 12. 1918. god. – "Kako su baš prilikom ove moje posete kod g. Vojvode došle u pitanje dve važne stvari [...] sa znanjem da je g. D-r Janjić, profesor Bogoslovije, koji se je nalazio u pratnji G. Pašića, činio izvesne konkretne predloge ovdašnjem srpsko-pravoslavnom mitropolitu g. Letici u stvari prisajedinjenja bosansko-hercegovačke crkve crkvi Kraljevine Srbije, to je g. Vojvoda sa punom gotovošću saglasio se sa mojim predlogom šta da se radi po ovoj stvari i dao mi ovlašćenja da učinim sve što treba, sporazumno sa njim, pa da se posao koji je u vezi sa ovim slučajevima upućuje pravcem najboljim po našu opštu stvar, a prema uputstvima i saglasno sa namerama Kralj. Vlade. U tome smislu je g. Vojvoda izvoleo danas uputiti i telegram Vrhovnoj Komandi za Kralj. Vladu i pitati za uputstvo o proceduri u stvari koraka bosansko-hercegovačkih mitropolita kod poglavice pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji da se njihove eparhije prisajedine avtokefalnoj crkvi Kraljevine Srbije. [...]" Prema: Janković D., Krizman B. (priredili). 1964. 713.

¹⁵ Prije toga, u novembru 1918. održana je u Sarajevu konferencija od 15 sveštenika na kojoj se zahtijevalo sazivanje "crkvenog sabora sviju srpskih crkava". *Srpska crkva*, br. 2. Sarajevo:

kanonskog otpusta od carigradske patrijaršije. "Oni su to ujedinjenje definisali kao pripajanje srpskih pravoslavnih mitropolija bosansko-hercegovačkih arhiepiskopiji beogradskoj i mitropoliji Srbije".¹⁶

Uskoro, početkom 1919. godine održana je Prva sjednica *Udruženja pravoslavnog sveštenstva*,¹⁷ kojom je predsjedavao Kosta Božić, okružni prota sarajevski¹⁸. Tom prilikom je bilo doneseno šest zaključaka, od kojih su prva dva bila u duhu nastojanja za što bržim ujedinjenjem pravoslavnih crkava u Kraljevini, a sastojala su se u odluci da Glavni odbor *Udruženja* u Bosni i Hercegovini stupi u kontakt sa Glavnim odborom Sveštetičkog udruženja u Srbiji i drugim krajevima i u odluci da se sačeka sa izdavanjem lista *Udruženja Srpski Sveštenik*, radi pregovora sa sveštenstvom iz drugih krajeva.¹⁹

Svoju odluku o ujedinjenju Srpske crkve unutar Kraljevine episkopi iz Bosne i Hercegovine osnažili su i pismenom izjavom da se njihove eparhije mogu otcijepiti od Matice u Carigradu.²⁰ Dan nakon uspostavljanja Srpske patrijaršije u Sremskim Karlovcima 12. septembra 1920. godine, uz prisustvo

1919. 4. Prema: Papić M. 1978. 632.

¹⁶ Gligorijević B. 1997. 8; Mitar Papić u svom radu navodi da je datum ovog događaja bio 1. decembar, "istog dana kada je proglašeno državno ujedinjenje." Prema: Papić M. 1978. 624.

¹⁷ Prisutni su bili potpredsjednik D. Kecmanović, okružni prota banjalučki, sekretar dr. Tomo Popović, Kosta Dramušić, prota iz Tuzle, Stevan Šiniković, paroh iz Bijelog polja, Marko Popović, paroh iz Mostara, Tomo A. Bratić, paroh iz Blagaja, Kosta Z. Popović, paroh iz Štrbaca i Pavle V. Katanić, paroh iz Puračića. *Narodno jedinstvo*, br. 12. 11. januar 1919.

¹⁸ Kosta Božić (1875-1919), okružni prota sarajevski, autor je i raznih vjersko-moralnih članaka i pripovijedi. Urednik je lista *Srpski Sveštenik* 1912-1913. god. Na najvećem, banjalučkom veleizdajničkom procesu osuđen je na višegodišnju robiju u grupi sa Atanasijem Šolom i dr. Vojislavom Besarovićem.

¹⁹ Ostale tačke zaključka bile su: da se u pitanju otcjepljenja od Carigradske patrijaršije i ujedinjenja cijele Srpske crkve pozdravi rad domaćih mitropolita; da se predstavlja da Velikom savjetu u stvari isplate povišice plate koja nije izdavana od 1. januara 1915, te predstavku Narodnoj vladi u pitanju skuparinskih doplata; da se radi u Crkvi na kulturnom i ekonomskom jačanju naroda; da prof. D. Lazičić, profesor bogoslovije bude sekretar. Osim toga, "Konstatovano je da su se mnogi sveštenici ogriješili o svoje zvanje, a i mitropoliti da nijesu vršili svoje dužnosti, koje im je vrijeme i potreba naroda i crkve nalagala. Pojedinačno su se neki zauzimali za narod i sveštenstvo, ali jedinstveno nikada ne istupiše za dobro svojega naroda i svoje crkve i ako je to potreba iziskivala kroz cijelo vrijeme trajanja rata". *Narodno jedinstvo*, br. 12. Sarajevo: 11. januar 1919.

²⁰ Gligorijević B. 1997. 10.

prestonasljednika Aleksandra i članova Vlade, Skupština već spomenutog *Udruženja* je u prostorijama Društva *Sloga* u Sarajevu izvršila likvidaciju vlastitog udruženja, “jer se spojilo u zajednicu udruženja pravoslavnog srpskog sveštenstva našeg Kraljevstva”, čemu su prisustvovali i izaslanici pojedinih srpskih ustanova.²¹

S druge strane, sazvan od prve Vlade Stojana Protića, Arhijerejski sinod Mitropolije karlovačke je 31. decembra 1918. izrekao “sjedinenje svoje crkvene oblasti sa ostalim srpskim crkvenim oblastima u ujedinjenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca, uspostavljanjem jedinstva koje je postojalo do 1710. godine u Srpskoj patrijaršiji,“ [...] te se nada da će ujedinjena država, nezavisnost i prava ujedinjene Srpske pravoslavne crkve ustavom zajamčiti i štititi. [...] te se umoljava državna vlada da posreduje i nastoji da se [...] (ovo) jedinstvo (i) materijalno obezbeđenje crkvenog i prosvetnog razvitka [...] međunarodnim ugovorom zajamče.“ Istog je dana održana i konferencija svih pravoslavnih episkopa u Sremskim Karlovcima, na kojoj su arhijereji odlučivali o koracima ka bržem ujedinjenju, a ovim povodom pismeno izjašnjavanje u ime bosanskohercegovačkih mitropolita dostavio je arhiepiskop-mitropolit dabrobosanski Evgenije.²²

26. maja 1919. godine, trećeg dana Druge konferencije svih pravoslavnih episkopa izrečena je zvanično odluka o “duhovnom, moralnom i administrativnom jedinstvu svih srpskih pravoslavnih oblasti”²³, formiran je privremeni *Središnji arhijerejski sabor*, preko koga su sve crkvene vlasti u cijeloj državi trebale komunicirati sa vrhovnom državnom vlašću, a koji će biti predstavnik svih crkvenih pravoslavnih oblasti u zemlji, čime je uspostavljeno buduće centralističko uređenje Crkve, a pravosnažnost mu je dala uredba regenta Aleksandra od 28. augusta iste godine. Bosnu i Hercegovinu su ovoga puta predstavljali mitropolit zahumsko-hercegovački Petar Zimonjić, banjalučko-bihački mitropolit Vasilije Popović i zvrničko-tuzlanski mitropolit i egzarh Dalmacije Ilarion Radović.²⁴

²¹ Nakon prizivanja sv. Duha u Sabornoj crkvi i parastosa umrlim i poginulim članovima *Udruženja* u crkvi je držao govor mostarski prota Marko S. Popović. *Srpska riječ*, br. 103. Sarajevo: 14. septembar 1919.

²² Gligorijević B. 1997. 9.

²³ Gligorijević B. 1997. 10.

²⁴ Papić M. 1978. 625.

Nova država je objeručke prihvatila ponuđeno posredovanje i tutorstvo nad Crkvom. Diplomatska delegacija je ka Carigradu krenula sa opunomoćenjem Vlade i regenta Aleksandra augusta 1919. godine, da bi isposlovala odobrenje i blagoslov ujedinjenja svih srpskih pravoslavnih crkava 19. marta 1920. godine, koje su opet Vlada i regent Aleksandar ukazom od 17. juna 1920. ozakonili; Vlada je izdala 30. augusta 1920. svečanu proklamaciju, te je regent prisustvovao svečanom činu u Sabornoj crkvi Karlovačke mitropolije 12. septembra iste godine i ukazom potvrdio svoju odluku “izvršujući tako i drugi deo Dušanovog zaveta”.²⁵

Stalna i direktna uključenost Vlade, ministarstva vjera i budućeg vladara u sve aktivnosti vođene ka uspostavljanju jedinstva Crkve, izdavanje ukaza, potvrda i odluka kojima se podupiru navedeni koraci, regentova potvrda ustoličenja patrijarha, njegova naglašena prisutnost i učešće u crkvenim ceremonijama, stalne audijencije uglednih velikodostojnika Crkve itd., govorili su o početku politike čvrste ruke vladarske kuće i države nad Crkvom tokom postojanja Kraljevine.

Odnos Crkve i države je privremeno regulisan Uredbom o sv. Arhijerejskom saboru i sv. Arhijerejskom sinodu SPC od 24. decembra 1920, čime se odredilo da su sve njihove odluke “izvršne tek nakon odobrenja ministarskog savjeta na prijedlog ministra vjera”, kao organa centralne državne uprave, a zakonima koji će naknadno biti doneseni o SPC i koji su ulazili i u regulisanje unutrašnjeg uređenje Crkve, država ju je praktično stavila pod svoj nadzor.²⁶

Zauzvrat, država preko ministarstva vjera za razne zasluge odlikuje sveštena lica ili ih uključuje u razna državna tijela dajući im funkcije i oni slobodno učestvuju u političkom životu, često se nalazeći u vrhovima stranačkih tijela. Veći dio parohijskih sveštenika u Bosni i Hercegovini ulazi u tadašnja gradska vijeća, pa im se čak pripisuje i prevelika revnost.²⁷ Biraju se u pojedina predstavništva i aktivno ulaze u politička pregrupisavanja, karakteristična za sami početak osnivanja političkih stranaka i stranačkog života u zemlji. Nešto veći broj pravoslavnih sveštenika u Bosni i Hercegovini pripadao je strankama koje su bile na vlasti, uglavnom Radikalnoj stranci, a u Savezu zemljoradnika

²⁵ Gligorijević B. 1997. 13.

²⁶ Imamović M. 2008. 95.

²⁷ Kapidžić H. 1963. 308.

je bio najveći broj sveštenika koji su bili u opoziciji. Određeni broj sveštenika je od prvog dana nove države bio u raznim tijelima stranačkih organizacija, birani su i kao narodni poslanici za narodnu skupštinu.²⁸

Državni poreski organi kupili su poreze, utvrđene još Uredbom iz 1905. godine, za Srpsku pravoslavnu crkvu i proporcionalno ih ustupali eparhijama, odnosno crkvenim opštinama. Osim toga, odobreno je i da crkve i manastiri mogu svoj kapital upisivati u domaće državne zajmove. Sprega crkve i države bila je stalna i tek krajem tridesetih godina jedno vrijeme bila je poremećena zbog pitanja vezanih za konkordat.

Korijeni ove "oslonjenosti" crkve na državu i njihovo razumijevanje mogli bi se tražiti i u odluci Sabora iz 451. godine o tome da "granice crkve teku duž granica države, na šta se pravoslavna teologija poziva".²⁹ Dakle, Pravoslavna crkva priznaje primat države i sa uspostavljanjem nove države i novih državnih granica, potreba za dobijanjem državne zaštite, iščitana iz kanona, postaje time razumljivija. Kao "trpljena crkvena organizacija" Srpska pravoslavna crkva predstavljala je legitimnog predstavnika naroda i do tada podijeljena, pod viševjekovnom vlašću Osmanske carevine i Austro-Ugarske monarhije, ali, kada se našla unutar zajedničke države, nakon dugog vremena, svoju pred-

²⁸ "Veljko Gregurević, pop, narodni poslanik iako je zadržao poslanički mandat i dan danas bere platu državničkog činovnika VIII razreda što na njega i članove porodice iznosi preko 1600 din. mesečno. Osim toga zadržao je besplatan stan u državnoj zgradi, državnog poslužitelja, pravo na činovnički konzum i državna kola i konje". *Težački pokret*, br. 64. Sarajevo: 24. juli 1923.

Brojni su sveštenici koji učestvuju u političkom životu BiH, a ovo su samo neki od njih: dr. Tomo Popović (Radikalna stranka - RS), Risto Eranović (RS), Gavro Gašić, Ljubo Nikolić, Simo Begović sa Pala, Zakarije Popović iz Bijeljine (RS), Dušan Subotić iz Bos. Gradiške (RS), Miloš Kraguljević iz Bos. Novog, Stevo Kovačević iz Cazina (RS), Veljko Grgurević iz Jajca (RS), Pavle Ubavić iz Varcar-Vakufa (RS), Marko Popović, Todor Govedarica, Vasilije Ristić, Vlado Gvozdenović, Ljubomir Šain - svi iz Mostara (RS), Jovan Danilović iz Trebinja (RS), Simo Popović iz Bos. Broda (RS), Svetozar Lazarević iz Bos. Šamca (RS), Cvijetin Pejanović iz Brčkog (RS), Pavle Vukanović iz Podlugova (RS), Gaćinović iz Nevesinja (RS), Matija Popović i Kosta Dramušić iz Tuzle (RS), Svetozar Lazarević iz Crkvina (Savez zemljoradnika - SZ; Jugoslovenska nacionalna stranka - JNS) Pavle Katanić iz Puraća (RS), Jovo Knežević iz Travnika (RS), Ilija Ćuk iz Konjica, Josif Popović iz Ponovlja, Veljko Grgurević i Jevrem Petronić iz Zenice (RS), Savo Savić iz Trnova, Milan Božić (RS, poslije Demokratska stranka - DS) i Kosta Popović (DS) iz Višegrada.

²⁹ Radić R. 1994. 349.

vodničku ulogu dobrovoljno je predala u ruke sekularnim snagama, nadajući se povoljnom i zaštićenom društvenom položaju.³⁰ Međutim, postavši držav-na religija, ona je u prvom redu služila državi, kao i Vladi i kraljevskoj kući.³¹

Prevlast države, centralistički sistem i nepoštivanje regionalnih posebnosti otvorili su rasprave na gotovo svim nivoima u crkvi i prouzrokovali neslaganja oko unutrašnjeg uređenja crkve, koje će na ovom mjestu biti samo naznačene.³² Sve su crkve u novoj državi bile principijelno za ujedinjenje i to nije dolazilo u pitanje, ali iskustva sa kojima su ušle u novu državu bila su različita i to je uslovalo na samom početku neslaganja oko budućnosti crkvene organizacije i oko učešća svjetovnjaka, laika i parohijskih sveštenika u crkvenom životu.³³ U tim raspravama učestvovali su i mitropoliti iz Bosne i Hercegovine i oni su zastupali stajalište da se trebaju sačuvati naslijeđene individualnosti pojedinih oblasti. Uz njih je bio i dr. Tomo Popović, dugogodišnji rektor Pravoslavne bogoslovije u Sarajevu,³⁴ koji je, pozivajući se na istoriju cr-

³⁰ "[...] vjeruju da se srpsko-pravoslavno sveštenstvo naše neće smjeti zaboraviti i da ga ta njegova nada neće iznevjeriti.[...] Danas nam treba napreći sve i moralne i fizične sile naše, da svoju veliku državu sačuvamo jedinstvenu i jaku. Svi valja u tome da sarađujemo prema svojim silama. I gdje naš narod učestvuje, tu moramo i mi sveštenici i tu leži ona tradicionalna i logična istina, [...] da smo danas mi sveštenici u Bosni i Hercegovini bili duhovne i političke vođe svoga naroda a to želimo da i u buduće budemo do slučaja i prilike, kada će nas u dužnosti političkog vodstva zamijeniti kultom i spremom jači duhovi, a mi ćemo ih koliko budemo umjeli i znali pomagati u svemu. Želimo, da se ovo stanovište našeg sveštenstva iz B. i H. ne zaboravi ni u jednoj prilici, gdje bude govora o srpskom narodu i njegovim vitalnim interesima. Pogreška bi bila, koja bi urodila neoglednim posljedicama, ako bi se ma i s koje strane pokušalo onemogućiti našem sveštenstvu rad i u političkom pravcu pokraj njegove sveštenečke dužnosti i zvanja kao specijalne struke. Mi smo uvijek bili a to želimo da i u buduće budemo vjerni i jedini istiniti tumači misli i osjećaja svoga naroda i s tog baš gledišta držimo, da ne možemo i ne smijemo kao takav važan faktor biti na odmet onima, koji su pozvani da kroje sudbinu narodu". *Srpska riječ*, br. 32. i 33. Sarajevo: 13. i 15. april 1919.

³¹ U *Vjesniku* od 1. juna izašla je obavijest za pravoslavno sveštenstvo u kojim prilikama treba-ju spominjati članove kraljevske kuće. *Vjesnik*, br. 6. Sarajevo:1. juni 1919.

³² O tome detaljnije vidjeti u: Papić M. 1978. i Imamović M. 2008.

³³ U BiH npr. svi muški članovi Crkvene opštine sačinjavali su Skupštinu, koja je birala Savjet crkvene opštine, a ovo je tijelo biralo Crkveno-školski odbor i vodilo brigu o svim crkveno-školskim potrebama. Crkveno-školske opštine su čak birale i parohie.

³⁴ Dr. Tomo Popović spadao je u red uglednih predstavnika pravoslavnog sveštenstva u Sarajevu. Istovremeno je bio aktivan član Radikalne stranke. Na pouzdaničkom sastanku Radikalne stranke u Sarajevu 5. aprila 1919. godine dr. Tomo Popović naglasio je vjernost Srba iz

kvenog prava, zastupao uređenje u kome bi se organizovalo nekoliko centara ujedinjene SPC. Episkopi iz svih krajeva, dakle, crkveni vrh, pa i oni iz Bosne i Hercegovine, bili su za što čvršću saradnju sa državnim institucijama i za veće ograničenje parohijskih sveštenika, a posebno svetovnjaka. Prilikom prijedloga zakona o SPC, svoj prijedlog je dao i dr. Savo Ljubibratić,³⁵ referent Eparhijskog savjeta u Sarajevu, a njegov Nacrt nazvan 'Lex Ljubibrati' nije bio uzet ni u razmatranje. Stavove sveštenstva o samoupravi ocjenjivali su kao unošenje "stranog protestantskog duha".³⁶ Zalaganje za pokrajinsku tradiciju i njena prava proisticalo je iz iskustva rješavanja važnih pitanja u Bosni i Hercegovini, a koja su se ticala crkvenih poslova. U BiH su autonomni karakter crkve i vrlo uticajan svetovnjački element bile karakteristike na koje je crkva, a i narod zajedno sa njom, navikla i što je bila okosnica opozicije u ovim pokrajinama. U Sarajevu je, naprimjer, održana 3. decembra 1922. godine i zajednička konferencija svih eparhijskih upravnih i prosvjetnih savjeta svih crkvenih opština i sveštenika iz Bosne i Hercegovine, gdje je, između ostalog, podvrgnuta kritici samovolja episkopa i ministarstva vjera koji su odbijali bilo kakvu saradnju koja je nuđena i od strane predstavnika iz Bosne i Hercegovine.³⁷ Svoje stavove su iznosili i putem crkvene štampe, u početku većinom u *Srpskoj crkvi*, časopisu za crkveni život pod uredništvom dr. Pere Markićevića,³⁸ a poslije u *Bratstvu*, listu za vjersko i narodno prosvjećivanje, vlasnika *Bratstva sv. Save* u Sarajevu, pod uredništvom Mirka Maksimovića,³⁹ protojereja.⁴⁰ Izabrana je

Bosne g. Pašiću i Radikalnoj stranci. *Srpska riječ*, br. 26. Sarajevo: 26. 4. 1919.

³⁵ Dr. Savo Ljubibratić (1876-1962) stalno zaposlen u Eparhijskom upravnom odboru u Sarajevu, ali sa mnoštvom javnih funkcija (sekretar i referent Upravnog i prosvjetnog savjeta Dabrobosanske eparhije, potpredsjednik Prosvjete, predsjednik Bratstva sv. Save itd.). Poslanik u Saboru 1910, pripada grupi oko *Naroda*, osuđenik na banjalučkom veleizdajničkom procesu, u Glavnom odboru Narodnog vijeća, član Demokratske stranke, senator. Napisao: *O organizaciji Srpske Crkve i Nacrt Ustava Srpske Crkve*.

³⁶ Imamović M. 2008. 98, 99.

³⁷ Papić M. 1978. 635.

³⁸ Dr. Pero Markićević je bio profesor na Bogosloviji u Sarajevu.

³⁹ Sarajevski paroh Mirko Maksimović je pored svojih crkvenih dužnosti bio i član *Grupe sarajevskih književnika*.

⁴⁰ Pejanović Đ. 1949. 85, 103.

i posebna komisija koja će pratiti procese donošenja crkvenih zakona,⁴¹ a već u prvim raspravama oko zakona o Pravoslavnoj crkvi i crkvenom ustavu učestvuju i pravoslavni sveštenici iz BiH i daju svoje prijedloge.⁴² Težnje Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini za održanjem tradicionalnih oblika samouprave i napore da se obnovi udruženje pravoslavnih sveštenika u BiH, list Zemljoradničke stranke *Težački pokret* okarakterisao je motom “Vraču, isceli se sam!”⁴³

U novi *Zakon o srpskoj pravoslavnoj crkvi*, donesen tek prve godine šestojanuarskog režima, 8. novembra 1929. godine, unesene su i neke tekovine bosanskohercegovačkog crkvenog života. Ipak su centralizacijom crkve četiri bosanskohercegovačke eparhije izgubile upravnu i sudsku ingerenciju. Titulu mitropolita su zadržali neki episkopi, ali su ostali bez posebnih dužnosti ili prava koja bi ih izdvajala od ostalih episkopa.⁴⁴ Sva imovina, u posjedu cen-

⁴¹ U radu te Komisije su učestvovali: dr. Vaso Glušac, dr. Savo Ljubibratić, proto Dušan Kecmanović, proto Kosta Dramušić, Jovo Tuta, Isaije Mičić, Tanasije Ikonić, Vukoslav Gruberović, Jovo Vasiljević i Špiro Očkić. u: Papić M. 1978. 635.

⁴² U Beogradu je boravila deputacija “Izvršnog Odbora” crkvenih opština, koji sačinjavaju g. Jovo Tuta, Šćepan Grdić, dr. Savo Ljubibratić, dr. Stevo Miličić, Jovan Magarašević, sveštenik i Vukoslav Gruberović. Deputacija je posjetila Nj. Sv. Patrijarha, Arh. Sinod i Ministarstvo, gde je predala svoj memorandum u kome je izrazila želje: 1.) da parohijani biraju sveštenike; 2.) da se imovina bosanskohercegovačkih opština troši na versko-prosvetne potrebe srpsko-pravoslavnog sveta u Bosni i Hercegovini; 3.) da se verski prirez smanji i upotrebljava na izdržavanje paroh. sveštenstva. Prema informacijama “Politike” od 4. marta, a i “Vremena” od 3. marta, obezbediće se laički uticaj na crkvenu upravu, ali “ipak izgleda da se ne može dopustiti da parohijani biraju sebi sveštenike”. Tako su naglasili merodavni krugovi, jer se smatra da su otpali razlozi zbog kojih je taj sistem ranije u Bosni i Hercegovini uveden. (“Vreme”, br. 2584.). *Bratstvo*, list za vjersko i narodno prosvjećivanje, br. 2. Sarajevo: god. V. 1929.

⁴³ “Za naše sveštenstvo igralo je otsudnu ulogu stranačko opredeljenje vodstva Svešteničkog udruženja. Ovi fatalni ljudi u vodstvu jesu tipični predstavnici radikalne partije. Međutim, stranačka konstalacija srpskog naroda u Bosni imperativno nalaže našem sveštenstvu ili rezervisano držanje ili front protiv radikalne partije. [...] Naš uspeh biće zagaranтован istom onda ako naše bosansko srpsko pravoslavno sveštenstvo pri ovakvim odsudnim momentima bude jedinstveno. Jer se pokazalo, da se sve stvari ne mogu na jedan kalup praviti, tj. da vodstvo, koje je u Beogradu a sastavljeno iz samih beogradskih sveštenika niti može niti umije objektivno prosuditi prilike i stanje cele zemlje i sveštenstva u njoj. Stoga na posao oko reorganizacije svešteničkog udruženja. Po onoj: “Vraču isceli se sam.” *Težački pokret*, br. 41. Sarajevo: 20. januar 1923.

⁴⁴ U Patrijaršijskom savjetu iz BiH bili su: Slavko Vujasinović protojerej iz Bosanske Dubice

tralnih crkvenih institucija iz Bosne i Hercegovine prenesena je, i pored otezanja, na Patrijaršiju.⁴⁵ Kao nadoknada uveden je Veliki upravni savjet⁴⁶ u Patrijaršiji da bi se određena pitanja rješavala na tradicionalan način. Pravoslavna crkva u BiH ne pojavljuje se više kao cjelina, jer ne postoje nikakva tijela koja bi obuhvatala samo ovaj prostor, pa ni udruženje sveštenika. Sva pitanja idejna ili politička pokretana i rješavana su u središnjim organima crkve.

Srpsko pravoslavno sveštenstvo Bosne i Hercegovine tokom postojanja Kraljevine zalagalo se za očuvanje cjeline jugoslovenske države, tako da će se i godinama poslije datum ujedinjenja sa dužnom pažnjom spominjati u krugovima Srpske pravoslavne crkve. "1. decembar – dan Ujedinjenja – svakako je najznačajniji datum u najnovijoj istoriji našeg naroda. Toga istorijskog dana zvanično i svečano je proglašeno u Beogradu ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu pod slavnim dinastijom Karađorđevića.[...] A naša je sveta dužnost da to, tako skupo i krvavo stečeno dobro, očuvamo i pametnim radom sporazumno sredimo i uredimo na dobro nas sviju, pogotovu danas u ovo burno doba, nastalo usljed evropskih, pa i svjetskih zapletaja, gdje našem

za Banjalučku parohiju, dr. Tomo Popović, protojerej-stavrofor direktor Bogoslovije, Petar Jovanović, protojerej i arhijer, zamjenik iz Tuzle; za Zahumsko-hercegovačku Stevan Šiniković, protojerej i paroh u Bijelom Polju, kao i potpredsjednici eparhijskih savjeta: za Eparhiju banjalučku dr. Dimitrije Zakić, advokat iz Banje Luke, Dabro-bosansku Šćepan Grdić, Zvorničko-tuzlansku dr. Steva Milčić, advokat iz Tuzle, Zahumsko-hercegovačku Jovo Tuta, trgovac iz Mostara, te među 12 ukazom kralja svjetovnih lica i dr. Savo Ljubibratić, senator iz Sarajeva. *Novi Istočnik*, službeni list Pravoslavne eparhije dabrobosanske, br. 4-5. Sarajevo: april-maj 1934. 41-143.

⁴⁵ Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Ministarstvo vera, V. br. 6205. od 23. juna 1921. godine. Prema: Papić M. 1978. 630.

⁴⁶ Od 1905. kada je na snagu stupila *Uredba o crveno-prosvetnoj upravi pravoslavnih eparhija u BiH* učešće svjetovnjaka bilo je organizovano na sljedeći način. U poslovima uprave, nadzora i suda u spoljnim crkvenim i školskim stvarima postojali su eparhijski upravni i prosvetni savjeti. Njihov predsjednik je bio episkop, a 39 članova je birano na tri godine, sveštenika i svjetovnjaka u omjeru 1:2. Savjet se sastajao samo jedanput godišnje. Njegov je organ tzv. Uži savjet od devet članova. Oni su se sastajali svakog mjeseca i rješavali prizive protiv odluka crkveno-školskih opština, pregledali opštinske i manastirske račune, upravljali fondovima i zakladama; do 1919. godine potvrđivali su i izbor učitelja, sudili im za prestupe, birali eparhijsko-školskog referenta i dr. Kao vrhovna upravna, nadzorna i sudska vlast u autonomno-crkvenoj narodnoj upravi bio je Veliki upravni i prosvjetni savjet. On se sastajao svaka tri mjeseca u Sarajevu, a sastojao se od četiri episkopa, četiri sveštenika, četiri učitelja i šesnaest drugih svjetovnjaka. Prema: Stanojević S. 1929. 232, 334, 710-711.

narodu i njegovom mirnom životu prijete mnoge opasnosti sa raznih strana. Ali, hvala Bogu, naš je srpski narod, svjestan svega toga, spreman da ako zatreba, uloži sve svoje sile za očuvanje svoje slobode, svoje slobodne države. Ideja o jedinstvu Države, ideja koju mu je kao amanet na samrtnom času ostavio blaženopočivši Viteški Kralj Mučenik, Aleksandar Prvi, neće zamrijeti u našem narodu. Da je naš narod zapojen tih duhom, najbolje se vidjelo i dokazalo onim spontanim učestvovanjem naroda u proslavi 1. decembra u svima našim krajevima. U tome nije izostalo ni naše patriotsko Sarajevo, koje je na vidan način u raznim vidovima manifestovalo tu svoju ljubav za zajedničku Otadžbinu.”⁴⁷

Izvori i literatura

Izvori

Novine

- *Bratstvo* – Sarajevo
- *Kalendar Bošnjak* - Sarajevo
- *Narodno jedinstvo* – Sarajevo
- *Novi Istočnik* – Sarajevo
- *Srpska crkva* – Sarajevo
- *Srpska riječ* – Sarajevo
- *Težački pokret* – Sarajevo
- *Vjesnik* – Sarajevo

Literatura

- Gligorijević B. 1997. “Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje srpske patrijaršije u Jugoslaviji”. *Istorija XX veka* 2. Beograd: Institut za istoriju
- Imamović M. 2008. “Pravni položaj i organizacija Srpske pravoslavne crkve u Jugoslaviji 1918-1941. godine. u: *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Janković D., Krizman B. (priredili). 1964. *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*. Serija III – Građa. Beograd: Institut društvenih nauka
- Kapidžić H. 1963. “Rad Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.” *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine god. III knj. 3*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine

⁴⁷ *Novi istočnik*, god. VI, br. 12. Sarajevo: decembar 1939, str. 393.

- Papić M. 1978. "Pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini u vrijeme od 1918. do 1945. godine". u: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine.* (rukopis). Sarajevo: Institut za istoriju
- Pejanović Đ. 1949. *Štampa Bosne i Hercegovine 1859-1941.* Sarajevo: Svjetlost
- Radić R. 1994. "Uticaj razvoja srpske pravoslavne crkve na modernizacijske procese u Srbiji i Jugoslaviji". *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Stanojević S. 1929. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka.* Zagreb: Bibliografski zavod d.d. knj. I.

SUMMARY

THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE CREATION OF A NEW STATE (THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS) THE 1918

The Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina welcomed the establishing of The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians and its first exponent – the serbian army. In the same time it actively engaged on the union of all orthodox churches in The Kingdom. During of this activities it faced to numerous compromises.

Key words: The Serbian Orthodox Church, Bosnia and Herzegovina, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, serbian army, government, centralization, tradition

(Translated by author)

UDK: 323:316.4.052 (497.6) "19"
Izvorni naučni rad

NEKE KARAKTERISTIKE INTEGRACIJSKIH PROCESA BOSNE I HERCEGOVINE U NOVU DRŽAVU, KRALJEVINU SRBA, HRVATA I SLOVENACA /JUGOSLAVIJU

Seka Brkljača

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Kratkim naznakama informativnih, simboličkih i privrednih tačaka problema integracije Bosne i Hercegovine u kraljevsku državu ukazuje se da se radi o višedimenzionalnom procesu prepunom kvalitativnih i kvantitativnih promjena različitog tempa, kako interakcijskog tako i u okviru pojedinih komponenti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, integracija, informacija, vojska, žandarmerija, simboli, privreda.

PRELAZEĆI NEVIDLJIVU GRANICU od rata ka miru, bosanskohercegovačko društvo i privreda, rastrojena dužinom trajanja angažmana u ratnim naporima Austro-Ugarske monarhije 1914-1918. godine, bili su involvirani u to direktno ili posredno do te mjere da ni jedan njihov segment nije bio pošteđen posljedica. Zaokupljeni egzistencijalnim problemima sigurnosti, prehrane, odjeće i ogrjeva, bosanskohercegovačka sela i gradovi istovremeno su ušli, kroz anarhičnu situaciju poražene države, u stvarajuću novu, za koju čak nedjeljama pojedini njeni krajevi nisu ni znali. U diskusiji oko vrućeg problema konstituisanja nove vlasti, kompetencija i rada narodnih vijeća na

terenu u tom rovitom periodu, vrlo je karakteristična polemika na XVI sjednici Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH, održanoj 2. decembra 1918. godine. Za ocjenu situacije i sve rizičnosti tih prvih momenata konsolidovanja vlasti posebno je zanimljiva diskusija povjerenika za narodnu odbranu Narodne vlade SHS za Bosnu i Hercegovinu Vasilja Grđića: "Bio je jedan momenat, kad mi u BiH nijesmo imali nikakve vlasti, kad Vlada nije imala nikakav autoritet. To je bio momenat kad je nastupio prevrat. Ovdje u Sarajevu taj je momenat bio vrlo kratak, ali bilo je krajeva, gdje je vijest o narodnoj vlasti stigla za 8, 10 i 15 dana, a pretežan je broj takvih krajeva".¹ Skoro istovremeno izlazeći iz rata, bosanskohercegovačko društvo ulazi u novu državnu tvorevinu i novi geopolitički i ekonomski prostor i samo je borba za preživljavanje i nada koju su novi uslovi stvarali kod stanovništva, u prvo vrijeme, bacala u sjenu probleme koje je donosio ovaj dvostruki šok. Bosna i Hercegovina se probudila 1. novembra 1918. godine u novoj državi - Državi SHS. Mjesec dana kasnije to je bilo Kraljevstvo Slovenaca, Hrvata i Srba. Spoznaja ovih promjena, saznanje da se Bosna i Hercegovina uključila u novu državu odgovarao je stepenu njene informativne mreže, njenom kvalitetu, brzini i razuđenosti. Političke odluke kao glavni akteri ujedinjenja integrišu bosanskohercegovačko stanovništvo u novu državu prvo i prvenstveno putem informacija o novonastaloj situaciji.² U zemlji koja tek izlazi iz rata sa telegrafskom mrežom koja povezuje većinu bosanskohercegovačkih opština tek u tridesetim godinama 20. stoljeća, prvo se informativno integrišu gradovi, a tek nakon toga polako, vrlo neravnomjerno i postepeno sela.³ Gradovi su ne samo prvi informisani nego se oni integrišu kao poligoni i akteri političkih promjena, naravno ne svi, a naročito ne istom snagom. Tu prvenstvo imaju veliki gradovi, okružni centri: Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Bihać, Travnik i Tuzla. Ako se uzme u obzir bilo koji procenat odnosa gradskog i seoskog stanovništva, ili onaj iz 1910. godine ili onaj nakon rata iz 1921. godine, sa više od tri četvrtine seoskog življa

¹ Kapidžić H. 1963. 259.

² ABH, Fond: NKHZ, VII-259. "Proglas Narodnog vijeća u Sarajevu povodom stvaaranja Države SHS."

³ Podaci pokazuju, naprimjer, da je u Bosni i Hercegovini od 162 pošte, koliko ih je bilo 1937. godine, 19 mjesta koja su imala poštu nisu bila uključena u telegrafsku i telefonsku mrežu. (Liljak M. 1989. 145)

od ukupnog broja stanovnika,⁴ onda je jasno da su prvi integracioni procesi nakon odluka političke elite i dalje bili elitistički kada u tu kategoriju stavljamo gradsko stanovništvo u odnosu na seosko,⁵ pismene u odnosu na ogroman odnos nepismenih,⁶ ili kada se uzme u obzir važna komponenta procesa ujedinjenja, a to je socijalna struktura političkih aktera.⁷ Dok su plakati i štampa obavještavali gradsko stanovništvo o političkim i drugim promjenama,⁸ tela-
lov doboš ostaje tradicionalno sredstvo informisanja ne samo bosanskohercegovačkog sela nego i grada. Tome je presudno doprinosila nepismenost kao i zatvorenost sela, posebno u pasivnim krajevima, oblastima gdje je komunikaciona struktura bila nerazvijena. Takvo autarhično selo nije imalo potrebu da se integriše u ostali dio društva, hronično iscrpljenog ratom, gladnog hrane i zemlje.⁹ Tek ga politika sistema mjera koje sve ukupno zovemo agrarnom

⁴ Udio gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine u periodu 1910-1921. godine porastao je od 14,7% na 15,8%. (Brkljača S. 2006. 85)

⁵ "U novoj državi morali su da sarađuju političari i javni radnici formirani u nejednakim državnim i političkim uslovima, različitih shvatanja političkog i upravnog sistema, različitih prilaza etničkom fenomenu, a uz to razdvojeni verom, obrazovanjem, životnim iskustvom. Neki od njih jedva da su bili uspeli da čuju jedni za druge, jer je stvaranje zajedničke države nastupilo pre očekivanja, zahvaljujući trulosti Austro-Ugarske i nametnutom ratu centralnih sila Srbiji." (Petranović B. 1988. 37-38)

⁶ Nova vlast zatekla je u Bosni i Hercegovini stanovništvo sa ogromnim brojem nepismenih, procentualno 87,84% od ukupnog broja stanovnika. (Papić M. 1984. 15. 20)

⁷ "Obrazovanje odbora Narodnog vijeća, kako onog najvišeg, sa sjedištem u Sarajevu, tako i onih u unutrašnjosti, nije teklo demokratskom procedurom. To se najčešće obavljalo u prisustvu uglednih građana određene političke orijentacije i u prisustvu predstavnika Glavnog odbora NV za BiH." (Šehić N. 1991. 13. 41)

⁸ ABH. Fond: NVSHS-prez., 14054/1918. "Proklamacija Glavnog odbora Narodnog vijeća povodom ujedinjenja sa adresom regenta Aleksandra Karađorđevića."

ABH. Fond: GONV, X-3-bb. "Vanredni 31. broj *Narodnog jedinstva* od 3. decembra 1918. godine povodom proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca."

⁹ Prikazujući prilike u svom kotaru nakon prevrata, kotarski predstojnik iz Bosanske Gradiške ističe: "Grad se odmah organizirao i uspostavio red i mir. Ali u selima je to bilo nemoguće provesti [...] Već 2. novembra 1918. narod je razoružao sve oružničke kasarne po kotaru. I sada stradava imetak svih onih koji ga posjeduju po selima, bez obzira na vjeru i narodnost [...]". (ABH. Fond: ZVS-2, prez., 13534/1920)

reformom¹⁰ integriše u državu koja mu je to odmah obećala.¹¹ Ta integracija je poistovjećivana sa slobodom koja je za njih predstavljala pravo da se zadovolji anarhična i destruktivna glad za zemljom bez obaveza.¹² Stvarna integracija je i ostvarivana kada se na pragu seoskog doma pojavljivao poreski ovrhovitelj sa policijskom pratnjom novih oznaka države koja će njegov pravno priznati posjed uvesti u katastarske knjige Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Tako je informacija prenesena na bilo koji način ostala na nivou prostog saznanja u vakuumu koji je predstavljalo djelovanje odnosno nedjelovanje još nekonsolidovane vlasti. To saznanje materijalizuje tek represivni aparat nove države, vojska i žandarmerija koje prve u kraljevskoj državi organizaciono i teritorijalno integrišu sastavne dijelove, pa i Bosne i Hercegovine, centralizovano ka Beogradu. Uspostavljanjem subordinirajuće piramide upravne vlasti još od obrazovanja prve Zajedničke vlade Kraljevstva SHS 20. decembra 1918. godine i mjerama od 22. decembra prvog ministra unutrašnjih djela Svetozara Pribićevića,¹³ uvezana je i Bosna i Hercegovina u jedinstven državni teritorij

¹⁰ "Manifest regenta Aleksandra Karađorđevića od 6. januara 1919. godine: *Mome narodu Srbima, Hrvatima i Slovencima.*" (*Službene novine Kraljevstva SHS*, I, 2. Beograd: 28. 1. 1919. 1)

¹¹ "[...] nema sumnje da je mnogo bivših kmetova, beglučara i kolona, dobrovoljaca, kolonista itd. dobilo zemlju nakon uspostavljanja Kraljevine SHS, što je svakako djelovalo na formiranje njihovog odnosa u prvom redu prema kralju kao šefu države u kome su gledali donatora i garanta svoje novostečene imovine." (Šarac N. 1975. 28)

¹² U Naredbi Narodne vlade za BiH od 19. novembra 1918. godine upućenoj svim kotarskim odborima Narodnog vijeća navodi se: "Narodnoj Vladi javljeno je da se stanovništvo u mnogim mjestima opire poreznoj dužnosti i da progone porezne ovrhovitelje misleći da danas niko ne treba plaćati poreza. Zbog tih žalosnih pojava prinuđena je Narodna Vlada da putem kotarskih odbora uputi narod na vršenje svoje državljanske dužnosti, držeći da će uz javni apel što ga je Narodna Vlada već izdala na narod u ovome pogledu javnim oglasima, putem direktne intervencije kotarskih odbora najviše koristiti samoj stvari. Zato Narodna Vlada stavlja na srce kotarskim odborima i njegovim članovima, da u svakoj prilici direktno ili indirektno preko općinskih odbora, pismeno ili usmeno, riječi i djelom upućuju narod svoga kraja da dragovoljno i tačno udovoljava svim svojim javnim dužnostima. Krajem godine sastavit će se ovdje pregledi iz kojih će se vidjeti, koliko je koji kotar udovoljio svojoj poreskoj dužnosti i ti će pregledi biti najvjernije ogledalo rada kotarskog odbora u ovome pogledu kao i stepena poimanja građanske dužnosti u krugovima porezovnika njihovog kraja. Narodnoj Vladi će biti ugodno, ako kotarski odbori dospiju da Narodnoj Vladi podnesu izvješće o svome radu u ovome pogledu." (*Narodno jedinstvo*, I, 13. Sarajevo: 10. 12. 1918. 2)

¹³ ABH, Fond: NVBiH-prez., 14388, 1918. *Narodno jedinstvo*, I, 54. Sarajevo: 26. 12. 1918. 1.

mrežom koja će do kraja postojanja kraljevske države biti najjači i najefikasniji integrirajući faktor bez obzira na politička previranja, dugogodišnji pravni partikularizam, ekonomsko-socijalne neravnomjernosti i privid regionalizacije i teritorijalno parčanje i Bosne i Hercegovine.¹⁴ Oslonjena na potčinjene izvršne organe¹⁵ i instrumente represije, upravna vlast, sve dok je postojala do aprila 1941. godine, bila je prvo prethodnica, a onda okosnica centralizacije unitarne države. U okviru te instrumentalizovane mreže upravne vlasti odvijali su se složeni procesi od kojih neki služe da upadljivo pružaju sliku integrisane države, dok neki drugi uz sva centralistička nastojanja, unifikatorske teorije i deklaracije daju drugačije rezultate.

Već 22. decembra 1918. godine donesena je Uredba o vojno-teritorijalnoj podjeli nove zajedničke države, pri čemu su armijske oblasti bile najviše vojno-teritorijalne jedinice po članu 3. spomenute Uredbe.¹⁶ Administrativno-teritorijalna podjela i Bosne i Hercegovine nije se poklapala sa vojno-teritorijalnom organizacijom države Kraljevine SHS, koja je bila podijeljena na četiri armijske oblasti, a ove opet na divizijske. Teritorij Bosne i Hercegovine uglavnom se poklapao sa vojno-teritorijalnim resorom Druge armijske oblasti

¹⁴ "Kraljevstvo SHS i kao buržuaska država i kao zajednička država jugoslovenskih naroda održavalo se u razdoblju neposredno nakon rata u prvom redu aparatom nasilja, upotrebom fizičke sile, vojskom i žandarmerijom, koja u to vreme dobija izuzetan značaj". (Janković D, 1959. 144.)

¹⁵ Nastojeći da u svakom slučaju proces prevrata prođe što bezbolnije i sa što manje unutrašnjih trzavica, Narodna vlada, a posebno Zemaljska vlada, od 1919. godine uspostavljaju mrežu povjerljivog i efikasnog činovničkog kadra, često oslonjeni na zatečene činovnike prema kojima je generalno stanovništvo u najmanju ruku bilo nepovjerljivo. Zato slijede masovna premještanja, imenovanja, novoimenovanja sve dok to nije postao problem organizacije upravne vlasti koja se na taj način, prema mišljenju vrhovne upravne vlasti, slabo snalazi u savremenim promjenama i ne doprinosi dovoljno integraciji u novu državu. (*Narodno jedinstvo*, I, 30. Sarajevo: 2. 12. 1918. 1. *Ibidem*, 35. 6. 12. 1918.1. *Ibidem*, 42, 13. 12. 1918.1. *Ibidem*, 43, 14. 12. 1918.) Inicijativom ministra Pribićevića "da je potrebno odmah pristupiti čišćenju činovničkog kora" i "mjesto njih staviću na raspoloženje činovništvo iz Srbije za svaku struku [...] jer je i to bolje, nego da politički kompromitovane ličnosti, koje su još uz to gnjavile narod, predstavljaju pred narodom novi režim u velikoj ujedinjenoj državi", dolazi do prelijevanja činovnika iz Srbije raznih profila, stepena obrazovanja i uopšte loše informisanosti o prilikama u Bosni i Hercegovini, doprinoseći i sa svoje strane centrifugalnim tendencijama u administraciji Bosne i Hercegovine. (Isović K. 2007. 372.)

¹⁶ ABH, Fond : ZVS-2, prez., 1, 913, 1919.

sa sjedištem u Sarajevu, podijeljenim na četiri divizijske oblasti: Bosansku sa komandnim sjedištem - Štabom u Sarajevu, Jadransku u Mostaru, Vrbasku u Banjoj Luci i Zetsku divizijsku oblast sa sjedištem na Cetinju.¹⁷ Prema tome, tri glavna grada Okruga, odnosno oblasti u Bosni i Hercegovini postaju i značajna vojna središta kraljevske države preko kojih je funkcionisala vojna kontrola iz centra Đeneralštaba u Beogradu.

Uredbom od 26. februara 1919. godine formirana je i Žandarmerija kao sastavni dio Vojske stalnog kadra Kraljevine SHS, sa zadatkom da "bdi nad javnom bezbednošću, da održava red i mir i da obezbeđuje izvršenje zakona".¹⁸ Formacijski, Žandarmerija se dijelila na šest brigada, od kojih je Treća žandarmerijska brigada (čl.2.) obuhvatala Bosnu i Hercegovinu sa sjedištima u Sarajevu. Ova brigada (čl.3.) opet se formacijski dijelila na tri bataljona, čija su sjedišta bila u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci (čl.5). Isti gradovi koji dobivaju značaj kao vojna središta postaju i centri ovih policijskih snaga. Unutar Bosne i Hercegovine teritorijalna podjela žandarmerijskih komandi, odnosno raspored vodova i stanica, koje određuje ministar unutrašnjih djela po prijedlozima nadležnih državnih vlasti i komandanta Žandarmerije, nije se podudarala sa civilnom administrativno-teritorijalnom podjelom ni prije ni poslije Vidovanskog ustava od 28. juna 1921. godine.

Informacije i simboli bili su prvi opštevidljivi i karakteristični momenti političkih promjena i integracije Bosne i Hercegovine u novi državni okvir. Ulaskom u novu državnu zajednicu 1918. godine bosanskohercegovački gradovi, kao i ostala naseljena mjesta u Bosni i Hercegovini, unijeli su u kontinuitetu i prvu svoju prepoznatljivu karakteristiku, a to je ime, naziv mjesta, odnosno grada. Austrougarska administracija je prema popisu stanovništva 1910. godine napravila "Rječnik mjesta Bosne i Hercegovine",¹⁹ u koji je, pored ostalog, unijela i nazive pojedinih gradova i sela, a takav jedan napravljen je i 1895. godine kao dodatak "Popisu žiteljstva" – "Alfabetski imenik mjesta i sastavnih dijelova"²⁰ mjesta Bosne i Hercegovine." Tradicionalni nazivi gradova

¹⁷ *Godišnjak KSHS*. 1926. 37-38.

¹⁸ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1919*. Kom. XVI. Sarajevo: 8. april 1919. 37.

¹⁹ *Rječnik mjesta Bosne i Hercegovine*. 1918.

²⁰ Promjena naziva kasarni u Sarajevu. (*Narodno jedinstvo*, I, 43. Sarajevo: 14. 12. 1918. 3.) Promjena imena bolnica u Mostaru. (*Narodno jedinstvo*, I, 44. Sarajevo: 15. 12. 1918. 2)

su poštovani, u kontinuitetu su i zadržani, kao i najveći dio imena sela i kasnijih seoskih opština, uglavnom nazvanih po mjestu, sjedištu opštine.

Promjene imena mjesta u Bosni i Hercegovini koje su uslijedile po stvaranju Kraljevine SHS bile su u skladu sa politikom u kojoj je “austrijski import” bio nešto strano i neprijateljsko i čije tragove treba što prije izbrisati, a posebno prevaziđene simbole nekadašnjeg Carstva i carske kuće, i prilagoditi ih novoj državi, novoj dinastiji i zahtjevima i potrebama novog vremena.²¹ U tim nimalo originalnim potezima koji su karakteristični za promjene državnih okvira, ideologija i političkih sistema, prve vidljive promjene u bosanskohercegovačkim mjestima bile su brisanje njemačkih naziva, ili onih koji su takvim označeni, naziva mjesta, kao već i prije toga, naziva gradskih ulica, trgova, kasarni, škola, bolnica itd. Do polovine 1920. godine taj proces je u Bosni i Hercegovini bio završen pretežno dirigovanjem odozgo, što se tiče naziva mjesta koja su do tada nosila imena označena kao strana, njemačka imena, iako taj princip nije do kraja bio jedini, nego su mijenjani i neki tradicionalni nazivi koji nisu bili njemačkog porijekla. Promjene su se u tom talasu odnosile u najvećem broju na seoske opštine ili dijelove, frakcije seoskih opština. Gradska opština Vareš, koja je pod tim nazivom navedena u popisu iz 1910. godine, brisanjem imena frakcije “Vareš-Werk” postaje opština jedin-stvenog naziva, a “dosadašnje ime općine Arežin-Brijeg”²² i kotarske ispostave

²¹ Već 3. novembra 1918. godine Uredbom sa zakonskom snagom Narodno vijeće za BiH proglasilo je zvaničnim samo srpsko-hrvatski jezik, a ćirilčko pismo ravnopravnim sa latinicom. (*Narodno jedinstvo*, I, 7, Sarajevo: 9. 11. 1918. 4.)

Te odluke potvrdila je Zajednička vlada Kraljevstva SHS na sjednici od 22. decembra 1918. godine, a na sjednici od 24. decembra iste godine Vlada je donijela odluku o izjednačavanju kalendara za građanske oblasti na teritoriju cijele kraljevske države, integrišući Srbiju sa ostalim dijelovima države u vezi sa računanjem vremena. Sve ostale odluke išle su u suprotnom pravcu, kao što je bilo istovremeno proširenje odredaba pojedinih zakona Kraljevine Srbije. (*Narodno jedinstvo*, I, 52. Sarajevo: 23. 12. 1918. 1. *Ibidem*, I, 53. Sarajevo: 24. 12. 1918. 3)

²² Obavijest Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 9. juna 1920. godine Kotarskom poglavarstvu u Dubrovniku da dostavlja *Popis svih mjesta i odlomaka u Bosni i Hercegovini* od 26. maja 1920. godine: “Na službenu uporabu sa tim, da su međutim slijedeće promjene naziva nekih mjesta uslijedila i to: Seoska općina Franz-Josefsfeld u kotaru Bijeljina u Petrovo-Polje, umjesto Karlsdorf, seoska općina Vrbaška u Karađorđevo umjesto Dubrava-Königsfeld, seoska općina Cerovljani u Dubrava, seoska općina Windhorst gornji, donji i srednji u Gornje, Donje i Srednje Rovine, umjesto Alajbegovići, seoska općina Karajzovci u Petrovo Selo, sve u kotaru Bos. Gradiška, seoska općina Rudolfsthal u seoskom kotaru Banja Luka

“Grahovo” promijenjeno je u jedinstveno ime “Bosansko Grahovo” u kotaru Liječno, okružja travničkog.

Gradovi su u imenima dijelova njihove unutrašnje strukture, mreže ulica i trgova, mostova, javnih zgrada, odmah nakon prevrata 1918. godine, počeli sa izmjenama naziva, otvarajući proces promjena koje su nastavljene i kasnije.²³ Tim simboličnim činom, koji je obilježio već prve akcije gradskih vlasti u Bosni i Hercegovini, izražavao se i potvrđivao novi patriotizam, lojalnost i na zvanični, obavezno svečani način raskidalo se sa kolektivnim identitetom i baštinom dinastije i državnog okvira bivše Monarhije, kao i austrijske i mađarske istorijske tradicije. Kod gradskih uprava je preovladala želja da se utemeli osjećaj drugog državnog identiteta, prije svega, gradskih vlasti i etablira svaki grad ponaosob u okvire nove državne tvorevine. Politika preimenovanja naziva ulica trebala je da utemeli osjećaj povezanosti grada sa novom dinastijom i državom, a u tu sliku se uklapalo i nametanje slavljenja novih oblika tradicije. Vrijednosti poput junaštva, hrabrosti, žrtvovanja i smrti imale su prednost u odnosu na neke druge evolutivnije i sveobuhvatnije istorijske rezultate. I ne samo to. Simboli koji su karakterisali tada te moderne vrijednosti bili su pretežno jednostrani, prepoznajući svoje ishodište u matricama koje nisu bile bosanskohercegovačka baština. Prodor slavljenja tradicije vezane za ratove vezivao se za istoriju srpskog srednjeg vijeka, svedenu gotovo u potpunosti na “Kosovski ciklus”, glorifikovane junake, hajduke iz narodnih epskih pjesama, srpske ustanke i najnovije ratove. Iako gradske vlasti nisu bile u svakom pojedinom slučaju jedinstvene, one su ipak kao zajednička tijela i prije zvaničnih službenih sugestija pokrenule proces kolektivnog identificiranja koje će kasnije biti zvanična politika integralnog jugoslovenstva.

U Sarajevu nakon austrougarske okupacije 1878. godine, osim u centru grada, sve do 1914. godine ulice su, uglavnom, ostale pod starim nazivima, a usto je bilo više ulica koje dugo vremena nisu imale nikakva imena. Tek uoči rata i u toku rata promijenjena su iz oportunističkih razloga imena nekih važ-

u Aleksandrovac, Marija Stern, u Banjoj Luci u Marija Zvijezda; seoska općina Franz-Ferdinandshöhe” kotara Tešanja u Putnikovo Brdo, seoska općina Glogovac-Schutzberg kotara Prnjavor u Glogovac”. (ABH, Fond: ZVS-2, k. 126, s. 42/39/1, 89989/1920.)

²³ “Uklanjanje obilježja starog režima”. *Narodno jedinstvo*, I, 12. Sarajevo: 14. 11. 1918. 3. “Novi nazivi gradskih ulica”. *Narodno jedinstvo*, I, 35. Sarajevo: 6. 12. 1918. 3.

njih sarajevskih ulica.²⁴ Kako je bilo u Sarajevu, slično je bilo i u drugim gradovima u kojima su simboli Austro-Ugarske monarhije i dinastije uglavnom bili obavezni i uočljivi u centru mjesta koji je reprezentovao javni život, dok su mahale, sokaci i pokrajinske ulice zadržavale svoje tradicionalne nazive. U vrijeme kraljevske države i te dijelove gradova zahvatile su promjene koje su se svodile na potiranje, potiskivanje i mijenjanje sadržaja prošlosti i nametanje novih poželjnih društvenih vrijednosti, koje su simbolizirale vladajuću državnu ideologiju i politiku u domenu obilježavanja tradicije, kao i vizije režima. U tom periodu do punog izražaja dolazio je dvojni princip davanja imena saobraćajnicama, funkcionalno-praktični, sa osnovnim zadatkom da olakša rad administracije i bolje snalaženje u gradu, te političke instrumentalizacije i ideologizacije.

Nakon prevrata 1918. godine već na prvim sjednicama privremenog Opštinskog odbora Sarajeva 4. decembra 1918. godine i 11. januara 1919.²⁵ donose se odluke o promjenama naziva ulica. Prvo se skidaju nazivi koji asociraju i simboliziraju bivši državno-pravni okvir i kulturnu orbitu, a zatim uklanjaju spomenici koji takođe predstavljaju bivšu Monarhiju, kao što je bio spomenik Francu Ferdinandu i Sofiji.²⁶ Kasnije se postepeno mijenjaju i drugi nazivi, a ulice bez imena, takođe, dobivaju svoje nazive, koji su, sveukupno, često disharmonični sa sarajevskom i bosanskohercegovačkom sredinom i tradicijom. Nakon Sarajeva i drugi gradovi postepeno mijenjaju nazive ulica, koje često dobivaju imena živih ljudi kao u Tuzli,²⁷ Mostaru²⁸ ili Banjoj Luci,²⁹ ali u

²⁴ Kruševac T. 1960. 12. Kreševljaković H. 1991. 273.

²⁵ *Narodno jedinstvo*, I, 35. Sarajevo: 6. 12. 1918. 3. *Ibidem*, II, 11, Sarajevo: 12. 1. 1919. 2.

²⁶ *Narodno jedinstvo*, II, 58. Sarajevo: 6. 3. 1919. 3.

²⁷ Gradsko zastupstvo Tuzle, a to su radili i mnogi drugi gradovi, održalo je svečanu sjednicu povodom donošenja odluke o novoimenovanju ulica u gradu. Tako je po kralju Petru imenovana glavna ulica, dok je istovremeno vojvoda Živojin Mišić proglašen počasnim građaninom Tuzle i dobio je, takođe, svoju ulicu. *Narodno jedinstvo*, II, 17, Sarajevo: 18. 1. 1919. 3.

²⁸ *Jugoslavenski list*, XVIII, 20. Sarajevo: 24. 1. 1935. 3.

²⁹ ABH, Fond: ZVS-2, prez., k. 34, s. 10288, 1919. Zemaljska vlada je 18. augusta 1919. godine odobrila odluku Gradskog vijeća Banje Luke od 12. decembra 1918. godine da se Kolodvorska ulica preimenuje u Ulicu Nikole Pašića, a Albrehtova u Ulicu kneza Aleksandra Karađorđevića. Socijalni aspekt djelovanja Vase Pelagića nije ga, istovremeno, preporučio da prijedlog Gradskog vijeća i gradonačelnika Džinića dobije odobrenje Zemaljske vlade, na osnovu kojeg

poslijeratnoj euforiji gradskih vijeća u izražavanju lojalnosti dinastiji,³⁰ novoj vlasti, političarima, generalima, vojvodama itd. to nije bio izuzetak već nezvanično pravilo.³¹

Dok je politika integracije u novi državni okvir putem informacija, šematizma vlasti i u vanjskim oznakama efikasno sprovedena i inicirana odozgo, ali i prilično euforičnim odlukama mjesnih vlasti, privredna integracija, odnosno surova slika poslijeratne ekonomije bila je u odnosu na prve integracijske simbole sistem paralelnih svjetova.

Snabdijevanje kao osnovni cilj i motivirajući faktor privredne politike nove vlasti sudarilo se sa problemom dezintegracije naslijeđenog ekonomskog sistema i jednog privrednog prostora i nepostojanja kompozicije novoga nominalno stvorene države. Sistem ratnog snabdijevanja putem rekvizicija, koji je sveukupno pridržavao sistem represije države u ratu, bio je istrošen, oslonjen na potpuno iscrpljenu i nemotiviranu bazu, ovisan o uvozu hrane, kontrolisanoj raspodjeli i zatvorenom tržištu. Političko ujedinjenje nije pratilo ekonomsko, a pogotovu mu nije prethodilo. Na sceni su bili recidivi privrednih sistema mozaika istorijskih pokrajina koji su inercijom nastavili da djeluju i poslije rata. Separatni egoistični interesi surove poslijeratne zbilje održavali su ovaj sistem u vrijeme valutnog haosa sve masovnije i slabije krunske monete, siromašne ponude naspram sve većih konzumnih apetita, pri čemu je sistem kompenzacija predstavljao najpraktičnije rješenje kada je svako čuvao

bi Gizelina ulica bila preimenovana u Pelagićevu. Zemaljska vlada je sugerisala da Gradsko vijeće “nađe koje drugo ime naših velikih ljudi” i predložila je dr. Antu Trumbića.

³⁰ Posebno značajan i popularan vid izražavanja lojalnosti dinastiji Karađorđevića bila je inicijativa za gradnju spomenika kralju Petru I, “Oslobodiocu”, “Ujedinitelju”, i td., u svakom bosanskohercegovačkom gradu, a potekla je 1922. godine od Odbora u Sarajevu, na čijem čelu je bio Šćepan Grdić. Opšteprihvaćena inicijativa pretpostavljala je izdvajanje velikih sredstava iz budžeta svake opštine u Bosni i Hercegovini u roku od pet godina, ali vremenom sve je ostalo na povremeno oživljenoj inicijativi koja se pretopila u buduće praktičnije namjene, kao što su spomen škole ili trg u Sarajevu i sl. (ABH, Fond: PUBiH, 47/71/3, 34755/1922. ABH, Fond: KBUDB-II, k. 4, 5927, 1935)

³¹ Kao primjer zloupotrebe policijskih činovnika i stanja u bosanskohercegovačkoj provinciji, *Glas slobode* navodi primjer sreskog načelnika u Foči, nekog Spasoja Panića, jednog od uvezenih podobnih činovnika nove vlasti nakon 1918. godine, bivšeg policajca u Makedoniji, koji je natjerao Gradsko vijeće Foče da glavnu ulicu u gradu nazovu po njemu, a sporedne po kralju Petru I i vojvodi Stepi. (*Glas slobode*, XII, 28. Sarajevo:13. 7. 1922. 3)

i cijenio ono što je imao u zamjenu za ono što mu je nedostajalo.³² Zatečene rezerve hrane u Bosni i Hercegovini, koje nisu bile opljačkane ili raznesene ili upotrijebljene za što mirniji ispraćaj ostataka Austro-ugarske vojske, kao i doček, u prvo vrijeme, Srpske, nisu bile dovoljne. Prehrana zemlje bila je obezbijedena samo do polovice januara 1919. godine, a potrebe do nove žetve iznosile su oko 200 vagona žita dnevno. Nedovršen sistem vlasti uz sve napore Narodne vlade nije bio u stanju da efikasno kontroliše situaciju, otklanja teškoće i pojave koje su se mjestimično graničile sa anarhijom. Kombinacije o mogućnostima pribavljanja hrane, kojima se bavila Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu 4. novembra 1918. godine, dovele su ubrzo do Odluke od 13. novembra,³³ kojom dirigovana ekonomija putem kolektivnog upravljanja političke vlasti postupno prelazi u ruke privatne inicijative i poduzetničkog duha kome je profit bio osnovni motiv poslovanja. Odluka se odnosila samo na unutrašnje bosanskohercegovačko tržište otvarajući ga za slobodnu trgovinu iznutra i prema unutra, a zatvarajući prema vani, pri čemu se Narodna vlada za BiH priključila i drugim pokrajinskim vladama koje su težile, poticane i poratnom privrednom zbiljom, autarhičnosti i izvoznim prohibicijama. Dok se u Hrvatskoj i Slavoniji takav režim činio sasvim primjerenim zbog simbioze njenih žitorodnih i stočarskih krajeva, bosanskohercegovačka privreda takav režim nikada nije mogla da konstruiše zbog njene potpune ovisnosti o žitorodnim područjima. Postupnost je imala za cilj da okvirnim mjerama pokrajinske vlasti izbjegnu sve one negativne posljedice koje je nosila slobodna trgovina: zadržan je jedno vrijeme sistem racionisanog snabdijevanja sa garantovanim minimalnim količinama namirnica putem institucija ustanovljenih u ratnim vremenima, prije svega aprovizacionih ureda pri gradskim opštinama, propisivane i kontrolisane maksimalne cijene osnovnim živežnim namirnicama, regulisana razna ograničenja u pogledu prodaje (način i količina), uvedena evidentiranja nabavki, kontrola zaliha itd.³⁴ Regulacijom tržišta mnoge od ovih mjera i ustanova istrošile su se, da bi po izbijanju rata u Evropi

³² *Narodno jedinstvo*, I, 50. Sarajevo: 21. 12. 1918. 3. Trgovačka i obrtnička komora izvijestila je da je Narodna vlada dozvolila da se izvjesni kontingent šljivovice "izvozi u zemlje Jugoslavije i bez kompenzacija", a inače je izvoz dozvoljen samo uz naročite dozvole Narodne vlade.

³³ *Narodno jedinstvo*, I, 13. Sarajevo: 15. 11. 1918. 1.

³⁴ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1919*. Kom. XXXVI. Sarajevo: 1920. 128.

1939. godine ponovo dobile na aktuelnosti obilježavajući kao međaši početak i kraj privrednog života kraljevske države izlaskom iz jednog sistema ratne privrede i ulaskom u drugi, koji kratkotrajnim aprilskom ratom 1941. godine nije ni uspio da se razvije do pune snage ratne privrede u Kraljevini Jugoslaviji.³⁵ U međuvremenu, država se nikad nije odrekla svoga kompleksnog uticaja na privredu, stvarajući dihotomiju sa proklamovanim načelom liberalne ekonomije koja Vidovdanskim ustavom postaje i ustavna kategorija.³⁶

Probijajući administrativne i tehničke barijere, u uslovima neregulisanog, međupokrajinski zatvorenog tržišta gladnog nedostatnim robama svih vrsta, slobodna trgovina izazvala je bipolarne posljedice u društveno-ekonomskim odnosima. Oživljavajući i obogaćujući tržište s jedne strane, na drugoj je otvorila put naglom skoku cijena, špekulacijama i bogaćenju,³⁷ kao i paralelnom osiromašenju velikog dijela gradskog i seoskog svijeta, razgolićavanju i daljem produbljavanju društvenih suprotnosti i socijalnim protestima i nemirima.³⁸ U dosluhu sa političkim uticajem otvoren je put korupciji, koja će kao trajni faktor nelegalnog bogaćenja i nestabilnosti uz političko-privredni protekcio-

³⁵ Već u augustu 1939. godine, pod uticajem kritične situacije u Evropi, donesena je *Uredba o rezervama hrane u gradovima*, koje treba u pojedinim gradovima stvarati kao rezerve. (*Narodno jedinstvo*, XXII, 49. Sarajevo: 30. 8. 1939. 1). Nakon toga slijedi niz naredbi koje prevode privredu kraljevske države na ratni kolosijek: (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XXII, 107-XXXVIII. Beograd: 11. 5. 1940. 841.) *Uredba o nadzoru nad izvršenjem Uredbe o suzbijanju skupoće i nesavesne špekulacije* od 20. septembra 1939. i *Uredbe o kontroli cena* od 5. februara 1940. (*Ibidem*, 109-XXXIX, 14. 5. 1940. 864.) *Uredba o štednji životnih namirnica* (*Ibidem*, 135-XLVII, 15. 6. 1940. 1186). *Uredba o kontroli zaliha roba*. (*Ibidem*, 141-XLIX, 24. 6. 1940. 1208) *Uredba o maksimiranju cena i prinudnom otkupu pšenice i kukuruza*.

³⁶ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* od 28. juna 1921. godine, čl. 25-43. (Čaušević Dž. 2005. 286)

³⁷ Gradski vijećnik Stanivuković iznio je podatak na sjednici Opštinskog odbora od 18. decembra 1918. godine da grad Sarajevo od 50000-60000 stanovnika ima izdatih krušnih karti koje bi bile odgovarajuće gradu sa 90.000 stanovnika. Na taj način nestaje 15-18 vagona brašna i "tjera se trgovina i nepravilnosti". (*Glas slobode*, 99a. Sarajevo: 19. 12. 1918. 1)

³⁸ *Glas slobode* je u nizu natpisa, kao onaj pod naslovom *Slobodna trgovina-sloboda pljačke*, najoštrije kritikovao ovu Vladinu mjeru iznoseći niz argumenata koji su predstavljali i stav radničkih predstavnika o potrebi ukidanja slobodne trgovine koja ugrožava snabdijevanje najvećeg dijela stanovništva koje nema sredstava za kupovinu, te vraćanju na rekviziciju koju će materijalizovati Vlada iz svojih finansijskih rezervi. (*Glas slobode*, VIII, 90. Sarajevo: 16. 11.1918. 2. *Ibidem*, 90a. 18. 11. 1918. 1. *Ibidem*, 94. 30. 11. 1918. 1)

nizam obilježavati prilike u kraljevskoj državi u čitavom periodu njenog postojanja.

Bosanskohercegovačko tržište prvo se uvezalo iznutra ukidanjem administrativne zabrane o razmjeni između kotareva³⁹ u onolikoj mjeri koliko je to omogućavala ugrožena bezbjednost kao privremena, te kvantitet i kvalitet komunikacija i saobraćajnih sredstava kao trajna komponenta. To inače jedinstveno tržište uz sve smetnje daleko se brže objedinjavalo nego stvarajuće novo koje do tada nije postojalo. Centralna vlada je u više navrata, prvo krajem decembra 1918. godine, te 18. marta i 5. novembra 1919. godine⁴⁰ donosila uredbе kojima je proklamovana sloboda unutrašnje trgovine bez pokrajinskih barijera, carina, uslovljavanja. Višekratnost istih odluka potvrđuje kako su, uz sve manjkavosti autoriteta državne uprave i tehničke razloge, ovakva rješenja teško oživotvorena u praksi, zasijecajući, pored ostalog, u vrlo uspješne poslovne interese i poduhvate pojedinih pokrajina.⁴¹ Slobodno tržište ujedinjeno jedinstvenom carinskom granicom prema vani,⁴² sa centralom politič-

³⁹ *Glas slobode*, VIII, 86, Sarajevo: 2. 11. 1918. 4.

⁴⁰ Kapidžić H. 1963. 324. Đurović S. 1986. 20.

⁴¹ Suprotno Odluci Centralne vlade, koja je proglasila slobodnu trgovinu za cijelu zemlju, Pokrajinska vlada u Hrvatskoj je 5. juna 1920. godine zadržala na snazi Odluku o zabrani izvoza iz Hrvatske. Odgovor je bio da su 12. juna 1920. godine ukinute sve naredbe pokrajinskih vlada o uvozu i izvozu, i tako centralizovan sav uvoz. Ova "učtiva centralizacija na ovoj relaciji završila je ukidanjem pokrajinskih uprava". (Krivokapić-Jović G. 2002. 203)

⁴² Zaštita sopstvene nacionalne industrije putem carina bila je opšte stajalište i doktrina evropskih država tog vremena. I u Kraljevini SHS među stručnjacima je vladalo mišljenje da je carinska tarifa "osnovni privredni zakon jedne zemlje", odnosno "privredni ustav zemlje". (Đurović S. 1986. 79-80) U Kraljevini SHS je početkom 1919. godine, u korpusu unifikacije proširenjem srbijanskih zakona i propisa na teritorij čitave države, Odlukom Ministarskog savjeta proširen i *Zakon o opštoj carinskoj tarifi Kraljevine Srbije* iz 1904. godine. Sačinjen i prilagođen privrednoj strukturi i ekonomskim interesima ove države prije toliko vremena i u drugim okolnostima, nailazio je u novoj državi na nezadovoljstvo industrijalaca i vrlo negativno uticao na stanje i razvoj privrede u novim dijelovima kraljevske države. Ovaj Zakon nije uvažavao strukturu privrede ni Bosne i Hercegovine i ostavio je njenu željezarsku industriju bez ikakve carinske zaštite, i to baš u vrijeme kada je buknuo rat za osvajanje širokog, monopolističkim sporazumima neregulisanog tržišta. Izmijenjenom carinskom tarifom iz 1925. godine do kraja perioda kraljevske države uvedena je zaštita industrijskog kapitala, koja je dovela do poskupljenja osnovnih artikala za podmirenje potreba širokih masa i poljoprivrednog gospodarstva. (Gal Đ. 1977.-1979. 215. Mirković M. 1950. 105)

ko-upravne moći, organizaciono-finansijskim globalom, monetarno-bankarskim sjedištem itd. u Beogradu kao glavnom gradu centralizovane države, zarotirala su pravac kretanja i bosanskohercegovačkog društveno-privrednog života stvarajući nove uslove, koji će kao trajni faktor uticati na poziciju i dalji ekonomski razvoj. Prelazni period trajao je dugo i neravnomjerno po pojedinim segmentima kompleksnog heterogenog privrednog života države i teritorijalno-regionalnim položajem pojedinih gradova u skladu sa politikom centralizacije, koncentracije i unifikacije kao tendencijom koja Vidovdanskim ustavom dobiva osnovne konture, a detalje zakonima čija unifikacija teče vrlo sporo. Još 1925. godine Bosna i Hercegovina, kao i ostale zemlje nekadašnjeg austrougarskog državnog teritorija, nisu trošarinski integrirane u kraljevsku državu i tretiraju se kao inostranstvo.⁴³

Na osnovu Odluke Ministarstva finansija Kraljevstva SHS od 30. decembra 1918. godine Zemaljska vlada je 7. februara 1919. godine⁴⁴ obznanila napuštanje bosanskohercegovačkih carinskih ureda na granici prema Srbiji. Ukidajući unutrašnje granice, politička vlast je istovremeno i simbolično i suštinski otvorila put inkorporiranju u jedinstven teritorij nove države i novoj geopolitičkoj poziciji i Bosne i Hercegovine. Materijalizacija takvog usmjerenja ovisila je o saobraćajnim mogućnostima koje su se u Bosni i Hercegovini, sada u novoj državi, našle u prilično izolovanoj poziciji sa lošim i nedovoljnim cestovnim vezama i sredstvima.⁴⁵ Međutim, nova političko-privredna usmje-

⁴³ Privredni partikularizam bio je velika smetnja privrednim tokovima u cijeloj državi. U pojedinim svojim segmentima kao što je željeznička tarifa, ili princip naplate državnih poreza kao što je trošarina, ispoljava se kao faktor ekonomskog nazadovanja Bosne i Hercegovine i pojedinih gradova. Ovi problemi su bili u centru pažnje privrednih asocijacija, kao na Kongresu predstavnika privrede kraljevske države održanom 14. i 15. maja 1925. godine u Sarajevu. Tim povodom usvojena je Rezolucija kojom se tražilo: "[...] da se odmah pristupi izjednačavanju Zakona o državnoj trošarini za celu državu, jer je neodrživo stanje, da se sedam godina nakon Ujedinjenja jedan deo države naspram drugom delu smatra trošarinskim inozemstvom. [...] Traži, da se požuri izjednačavanje Zakona o neposrednim porezima u celoj državi". (*Izveštaj Komore za 1925. godinu*. 1926. 28-29)

⁴⁴ Obznana o napuštanju bosanskohercegovačkih carinskih ureda na granici Srbije odnosila se na carinske urede I razreda u Bosanskoj Rači, Vardištu, Rudom, Mihaljeviću i Uvcu, te Šepku i Skelanima II razreda, a Carinsko-poreski ured u Zvorniku pretvoren je u Poreski ured. (*Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1919*. Kom. IX, Sarajevo: 1920. 21)

⁴⁵ Mirković M. 1950. 120. "Bosanske željeznice, uz razliku u kolosijeku, građene su tako, da

renja prvo će djelovati upravo na gradove koji su bili ili gravitirali⁴⁶ nekadašnjoj međudržavnoj graničnoj liniji. Pogranična mjesta preko kojih je do 1914. godine išla trgovina, putnici budno je čuvala vojska i pri tome mnogo trošila i gradila. Ta mjesta naseljavalo je pogranično činovništvo i prateći ešaloni svih onih privučenih mogućnošću zarade. Potičući lokalnu trgovinu i zanate, ostala su, od tada, u dubokoj unutrašnjosti, gubeći značaj i poziciju tranzitnih mjesta koja otvaraju zemlju prema drugima. U prvo vrijeme, sve do 15. januara 1925. godine, i bez željezničke kopče sa Srbijom, bez vojnih snaga nekadašnjeg kvantiteta investicionih i konzumnih potencijala, okružena seoskim morem, opterećena posljedicama rata, bez interesa od strane države i slabo međusobno saobraćajno povezana, ova mjesta postaju autarhično sve ovisnija o svojoj neposrednoj okolini sa privredom čije mijene prate promjene u neposrednom okruženju.⁴⁷ Novi geopolitički položaj Bosne i Hercegovine doveo je

Bosna ne bude jače prometno vezana ni sa kojom drugom jugoslavenskom zemljom. [...] U Srbiji je postojao isti sistem uskotračnih pruga kao i u Bosni, ali oba sistema završavala su na granici tupim kracima, koji nisu bili povezani međusobno.“

⁴⁶ “Nove pijace, novi saobraćaji, novi trgovinski ugovori sa pojedinim državama, nove trgovačke gravitacije ka novim političkim i trgovačkim centrima doprinijeli su poremećaju dotadanje privrede, trgovine i industrije, uvoza i izvoza. Sticajem ovih prilika propale su i dvije najveće trgovačke radnje u Tuzli Jovanovića i Prcića, koje su do tada snabdjevale kolonijalnom robom sva trgovačka mjesta sjeveroistočne Bosne. Zbog izloženih promjena Tuzla je prestala biti trgovački centar za sjeveroistočnu Bosnu, a time je smanjen i trgovački saobraćaj. Iz spomenutih uzroka izvoz se smanjio za sve artikle, a za neke i prestao. Prestali su raditi: mlini za bijelo brašno; radionica za prerađu kože; radionica za izradu svijeća, ciglane i naposljetku prije četiri godine i pivara.” (Bojović V. 1937. 17-18)

⁴⁷ Pogranični krajevi su zbog posljedica neposrednih ratnih operacija učestvovali u velikom procentu u procijenjenoj ratnoj šteti u Bosni i Hercegovini. Taj procenat nije značio i adekvatnu pomoć države od reparacija ili iz finansijskih i materijalnih izvora druge vrste. Naknadnim zakonskim aktima pravo na ratnu odštetu dobili su bivši austrougarski podanici koji su bili dobrovoljci u Srpskoj vojsci, evakuirci, internirci, taoci i oni građani koji su se nalazili na teritorijama do kojih su 1914. i 1915. godine doprle Srpska i Crnogorska vojska. Prvi sudovi za procjenu ratne štete u Bosni i Hercegovini otvoreni su tek februara 1922. godine. Nešto besplatnog građevinskog materijala, uglavnom drvene građe iz obližnjih šuma, kao i obveznice ratne odštete, koje su kao vrijednosni papiri nosile 2,5% kamate godišnje na 1000 dinara, bilo je uglavnom sve što su ovi krajevi dobili kao naknadu, da bi ove obveznice ubrzo postale predmetom velikih špekulacija i zarade političkih i bankovnih krugova. Obnova je bila bazirana na privatnoj inicijativi i dovela je do privremenog prosperiteta onih zanata koji su bili vezani za građevinsku djelatnost. (Kosorić V. 1966. 92-93. Mirković M. 1958. 341. Becić I. 2003. 161-164. Stojkov T. 1969. 50)

do promjene u vrednovanju ekonomsko-geografskog položaja pojedinih njezinih dijelova, kao i nje same. Bosna i Hercegovina kao gravitacijska zona prema Jadranskom moru ili Dunavu, sa resursima u drvetu i rudama, a pri lošim saobraćajnim vezama slabe propusne moći, kao konstantom perioda kraljevske države, u tom svom elementu mogla je imati samo virtualni potencijal.⁴⁸ Između potreba bosanskohercegovačke privrede, njene strukture i usmjerenja ka vanjskom tržištu uglavnom kabastim robama rudarske i šumske privrede, i razvitka prometnih sredstava svih vrsta i kvalitativno i kvantitativno nije bilo potrebne koordinacije u kontinuitetu sve do 1941. godine.⁴⁹ Naslijeđena privredna struktura i saobraćajne veze⁵⁰ zakovale su izrazitu gravitacijsku povoljnost koja u čitavom periodu funkcioniše na željezničkim tračnicama uskog kolosijeka, povezujući ista ona mjesta na koja je ova pozicija progresivno uticala u prethodnom periodu austrougarske privredne politike.⁵¹

⁴⁸ "A povrh svega, i pre svega, u saobraćaju, osim malih izuzetaka, nije se učinilo ništa da se on prilagodi novoj ekonomskoj konstelaciji B. i H. posle oslobođenja." (Kruševac T. 1929. 339)

⁴⁹ S druge strane, "nastojanje, da od Beograda učine centralni željeznički čvor, tako da sve glavne željezničke pruge polaze neposredno iz Beograda, a u vrijeme kada je Beograd bio činovničko-trgovački grad bez razvijene industrije, imalo je učinak, da su zaboravljali spajati bogata gospodarska područja, da je Bosna ostala bez normalnih pruga, a Crna Gora bez željezničke veze uopće. Nisu išli za tim, da Bosnu spoje s ostalim sistemom normalnih pruga prema potrebama gospodarstva, nego su se i Bosna i Crna Gora imale neposredno vezati za Beograd. Ista tendencija dolazila je do izraza u velikoj diskusiji oko gradnje Jadranske pruge normalnog kolosijeka koja se vodila 6 godina (1921-1927). [...] U strahu, da se težište ekonomskog razvitka i napretka ne prenese na liniju Vojvodina-Bosna-Jadransko more, dakle na područja, koja su se dopunjavala u obilju žitarica, industrijskog bilja (Vojvodina), ugljena, ruda i drveta (Bosna) i prometnog položaja (Jadransko more), dana je prednost pruži normalnog kolosijeka Beograd-Kraljevo-Raška-Kosovska Mitrovica". (Mirković M. 1958. 398-399)

⁵⁰ Još u 1938. godini glavne bosanskohercegovačke ceste bile su gotovo neprohodne. "I pored tako slabe željezničke mreže mreža kolskih puteva je veoma mala i oskudna tako da upravo u tome treba tražiti uzroke privrednoj zaostalosti ovih krajeva". Državna cesta od Mostara do Sarajeva bila je nepodesna za promet motornim vozilima, a prevoza roba komionima gotovo da nije ni bilo. Takvo je stanje bilo i na ostalim hercegovačkim cestama kao Mostar – Split, Mostar – Ljubuški, Mostar – Stolac, Mostar – Nevesinje – Gacko. A početkom 1938. godine na cesti Sarajevo – Mostar, kod Jablanice, odronio se dio ceste. Ni poslije dvije godine ta dionica nije popravljena, pa se cestovni promet morao odvijati znatno dužim putem, preko Prozora, Bugojna i Donjeg Vakufa. "Uopšte se može reći da se održavanju puteva ne poklanja ni najosnovnija pažnja, dok o temeljnim popravcima i rekonstrukcijama skoro da se ne može ni govoriti". (*Izvjestaj Komore za 1938. godinu.* 1939. 243-257)

⁵¹ Kruševac T. 1972./1973. 134-135. "Među odseljenim strancima trgovcima bilo je i nešto aš-

Odnos prema promijenjenoj veličini tržišta potpuno se razlikovao u Srbiji i zemljama bivše Monarhije. Dok je kod prve promjena značila proširenje tržišta od 2,9 miliona stanovnika na četverostruki broj, kod drugih je značila smanjenje sa 51,5 miliona⁵² od tržišta površine 677.000 km² na 248.000 km².⁵³ Na tom novom jedinstvenom tržištu promijenila se dotadašnja ekonomska pozicija pojedinih pokrajina i prema unutra i prema vani.⁵⁴ Zagreb je postao središte ekonomske moći, odnosno središte najjače koncentracije kapitala, najveći industrijski i trgovački centar, za razliku od Beograda u kojem je bila koncentrisana sva politička i državna, zakonodavna i vojna moć. Centralni položaj Bosne i Hercegovine čini je prirodnim trgovinskim posrednikom, a “bogatstvo u rudama, drvetu i stoci očekivalo je samo jednu blagonaklonu ruku koja će ga iskoristiti za jaču industrijalizaciju zemlje, ali drugog sistema nego pod Austro-Ugarskom”.⁵⁵ U prvo vrijeme, posljedice rata, velika potražnja za bosanskim drvetom (drveni dinar)⁵⁶ i na novom unutrašnjem kao i vanjskom tržištu, kao i “lažne konjunktore na osnovu fiktivnog novca sve dotle dok nije došlo do konačnog obračunavanja i prelaza iz fiktivnosti do žalosne realnosti t.j. do konstatacije opšteg siromaštva oličenog u teškim privrednim krizama čas ovdje čas ondje”,⁵⁷ zamaglile su činjenicu da ni do 1929. godine “za deset godina privreda ovih zemalja ne samo da nije koraknula napred

kenaskih Jevreja, uglavnom onih koji se u bosanskoj sredini nisu mogli aklimatizovati. Nešto kasnije je deo preostalih Aškenaza, zajedno s jednim brojem preduzimljivih domaćih Jevreja sefarda napuštao Sarajevo i s poslovima se preseljavao u Zagreb, Beograd i druge trgovinske centre čim je postalo jasno da trgovačkom Sarajevu zbog saobraćajnih nepovoljnosti neće mnogo vredeti geografski položaj kako je s početka izgledalo”.

⁵² Kosier Lj. 1927. 263. Autor je koristio podatke njemačke statistike za 1914. godinu.

⁵³ Aleksić V. 2002. 19.

⁵⁴ Prema statistici vanjske trgovine Bosne i Hercegovine pred svjetski rat, inostranstvo je u vanjskoj trgovini Bosne i Hercegovine, izuzev jedino drvo, učestvovalo sa najviše 3%, dok je svih ostalih 97% otpadalo na Austro-Ugarsku. Kako je od izvoza drveta samo ¼ išla u Austro-Ugarsku, a ostatak u inostranstvo, a drvo je sačinjavalo najvažniji dio izvoza industrijskih proizvoda Bosne i Hercegovine, očividno je da su kudikamo najveći dio izvoza iz BiH u Monarhiju sačinjavali proizvodi poljoprivrede i stočarstva. (Krulj G. 1929. 328-329)

⁵⁵ Krulj G. 1929. 337.

⁵⁶ Stojadinović M. 1970. 168. “Prvih godina, drvo je ustvari bilo jedno od glavnih izvoznih artikala, tako da su neki, u šali, nazivali dinar ‘drvenom valutom.’”

⁵⁷ *Izvještaj o radu Komore za 1926. godinu.* Sarajevo: 1927. 6.

nego je u mnogom, a naročito u gradovima, pokazuje nazadak”.⁵⁸

Adaptacija privrede bosanskohercegovačkih gradova na nove uslove u Kraljevini SHS bila je tim teža što prvobitni optimizam gradskih poslovnih krugova, od gradskih opština do zanatlija, nije naišao na očekivani adekvatni odgovor jednog od faktora koji je u prošlom društveno-ekonomskom sistemu bio glavni pokretački motor gradske privrede i razvoja gradova, a to su mjere i politika države i državne finansije. “Vezana suviše usko uz ove, privreda gradova morala je neminovno zapasti u krizu, čim je oslabila snaga državnih finansija iz kojih se ta privreda uglavnom alimentirala”.⁵⁹ Poslovni ljudi iz Bosne i Hercegovine žalili su se početkom 1923. godine: “Bosna je sa Beogradom nezadovoljna, nezadovoljna sa nerazumijevanjem Beograda za sve gospodarske potrebe Bosne”.⁶⁰ Ocjene iz 1926. godine nisu se razlikovale od ovih, jer “još pravi polet nije otpočeo u Bosni i Hercegovini, još traje kriza kolonijalnih preduzeća, još se oseća bol što ga zadaje prilagođavanje privrede novim uslovima”.⁶¹ Ni kasnije, 1929. godine savremenici ne ocjenjuju povoljnije interese i angažman države u Bosni i Hercegovini.⁶²

Uspostavljajući organizaciono-institucionalni global, država je još od prve Centralne vlade preuzimala odgovornost vanekonomskog regulatora privrednih odnosa, pristupajući na taj način prvom stepenu intervencionizma i centralizacije u ovoj oblasti. Osnovano je nekoliko ministarstava⁶³ za privredu, a

⁵⁸ Krulj G. 1929. 337.

⁵⁹ Krulj G. 1929. 338.

⁶⁰ *Bosanski Lloyd*, 9. Sarajevo: 18. 4. 1923. (Šarac N. 1975. 101)

⁶¹ Lapčević D. 1926. 35.

⁶² “A šta prima od države? Posle oslobođenja kmetova, koje je došlo sa opštim oslobođenjem, sve što je učinila država za Bosnu i Hercegovinu sasvim je nesrazmerno. Nigde nisu škole ređe, nigde na privatnu inicijativu ostavljen toliki teret narodnog prosvjećavanja. Nepismenost najveća. [...] Finansijska politika Bosnu je najviše zapustila, a saobraćajna isto tako. I neobično će biti pogledati mapu Jugoslovenske dokle god kroz ovu središnju oblast ne samo države nego i naroda ne prolazi nijedna glavna arterija saobraćaja, koja bi vezala Panoniju i prestonicu s morem. Poslovična fraza da su Bosna i Hercegovina pasivne zemlje na teretu države pokazuje se sada već kao leteća neistina, i pored svega onoga što one daju zajednici; dok pasivnost hercegovačke oblasti dolazi usled monopola, te već tim nameće državi jednu veću obavezu.» (Slijepčević P. 1929. 12-13)

⁶³ Ministarstvo trgovine i industrije, Ministarstvo finansija, Ministarstvo šuma i ruda, Ministarstvo saobraćaja, Ministarstvo socijalne politike, Ministarstvo građevina, Ministarstvo

Ministarstvo trgovine i industrije bilo je centralni organ državne uprave Kraljevine SHS, "koji se imao starati o spoljašnjoj i unutrašnjoj trgovini, industriji i zanatstvu, o kreditu za privredne ciljeve uopšte, o osiguranju života i imanja i nastavi po svim granama trgovine, zanatstva i industrije".⁶⁴ Ustanovljenje Ministarstva finansija na osnovu Uredbe od 25. februara 1919. godine⁶⁵ bio je prvi i izuzetno značajan korak ka centralizaciji finansijske uprave postepenim oduzimanjem pokrajinskim vladama, pored ostalih, i ovih samostalnih prava i obaveza iz tog tako važnog domena državne uprave i privrede. Prvobitna povjereništva Ministarstva mijenjaju u martu 1919. godine naziv u *Delegacija ministarstva finansija* sa sjedištem u Sarajevu za Bosnu i Hercegovinu. Potpuno uvođenje finansijske uprave i kontrole na nivou cijele države regulisano je uredbama iz 1922. godine, uređenjem finansijske straže i osnivanjem oblasnih inspektorata finansijske kontrole sa sjedištem u Sarajevu (Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Novom Sadu, Skoplju i Podgorici). Složena struktura Ministarstva finansija imala je zadatak da upravlja državnim finansijama i u tom cilju da izrađuje prijedloge budžeta i finansijskih zakona, preko svojih organa i ustanova prikuplja državne prihode i da, pored ostalog, zastupa državno imanje i materijalne državne interese i vodi nadzor nad samoupravnim finansijama, da se stara o njihovom dobrom stanju i vođenju, odobrava proračune i druge odluke samoupravnih tijela za koje je po zakonima kao finansijska nadzorna vlast nadležna. U duhu odredaba Vidovdanskog ustava i državni angažman u privrednom životu zemlje prenosi se postepeno u periodu likvidacije pokrajinskih vlada na velike župane i na resorna ministarstva. Osnovni prin-

poljoprivrede i voda, Ministarstvo za obnovu i razvoj, Ministarstvo ishrane i obnove zemlje, Ministarstvo agrarne reforme. Pojedina ministarstva su mijenjala nazive, stapala se i rastakala (Ministarstvo agrarne reforme 1932. godine), ali kao konstantan problem postavilo se razgraničenje kompetencija između ministarstava koji se proteže do kraja perioda kraljevske države i "jasno pokazuju u koje organizacione katakombe je upala, i iz kojih nije mogla da se izvuče nova država u svom privrednom konstituisanju. Mešanje kompetencija je imalo kao posledicu lošu privrednu politiku, posebno se negativno odrazilo na razvoj industrije". (Đurović S. 1986. 69)

⁶⁴ *Uredba o organizaciji ministarstva trgovine i industrije od 30. aprila 1919. godine.* u: *Službene novine Kraljevine SHS*, I, 41. Beograd: 7. 5 1919.

⁶⁵ "Uredba Ministarskog Savjeta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 26. februara 1919 o provizornom uređenju povjereništva Ministarstva Finansija". (Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1919. Kom. XIII. Sarajevo: 1920. 29)

cipi centralizacije privrednog života zemlje u unitarnoj državi dobili su samo drugačije forme zakonima o banskoj upravi 1929. godine, s tom razlikom da je rotacija bosanskohercegovačkih gradova usmjerena prema drugim centrima kao transmisioj tački između centralnih organa i lokalnih zajednica.⁶⁶

U međuvremenu, i prije administrativno-teritorijalnog dijeljenja bosanskohercegovačkog prostora na oblasti, gradske opštine izgubile su finansijsko središte. "Novo političko uređenje našeg naroda donijelo je pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine novu trgovačku orijentaciju, dakle više 'ne vode svi puti' u Sarajevo, jer i sam ovaj grad mora da se orijentira danas prema našim drugim privrednim centrima".⁶⁷ Sekvestar i nacionalizacija Privilegovane zemaljske banke u Sarajevu kao centralne banke za Bosnu i Hercegovinu i osnivanje Narodne banke 1920. i Državne hipotekarne banke Kraljevine SHS 1922. godine sa sjedištem u Beogradu, ostavile su bosanskohercegovačku privredu i komunalnu ekonomiju bez centripetalne finansijske tačke oko koje se vrtjela poslovna politika i djelatnost. Odličnom poslovnom organizacijom od 1895. godine Zemaljska banka stvorila je za kratko vrijeme mrežu svojih filijala (Mostar, Tuzla, Brčko, Bijeljina, Banja Luka). Bavila se, pored ostalog, davanjem komunalnih i hipotekarnih kredita i na taj način investirala gradske ekonomije, a preuzela je i potpunu kontrolu nad veleprodajom duhanskih

⁶⁶ Pored vertikalne organizacije, privreda u kraljevskoj državi bila je organizovana i horizontalno putem trgovačkih, zanatskih i industrijskih komora. Komora u Bosni i Hercegovini nastala u austrougarskom periodu nastavila je 1918. godine da radi dosta autonomno, podšavajući aktivnosti prema novonastalim situacijama kao konsultativno, upravno i zastupničko tijelo. Nakon Zakona o radnjama iz 1931. godine komore su teritorijalno i strukturalno organizovane u skladu sa administrativno-teritorijalnim uređenjem države i principima dirigovane privrede Zakona o radnjama, što ima za posljedicu reorganizaciju i na tlu Bosne i Hercegovine. Komori u Dubrovniku pripala su prinudna udruženja trgovaca i zanatlija iz Gacka, Trebinja, Bileće, Nevesinja i Ljubinja. Komori u Splitu pridružena su udruženja iz Ljubuškog, Livna, Tomislav-Grada i Bugojna. Komori u Sarajevu pripala su udruženja trgovaca i industrijalaca iz Sarajeva, Bijeljine, Brčkog, Čajniča, Fojnice, Kladnja, Konjica, Mostara, Rogatice, Srebrenice, Travnika, Tuzle, Visokog, Višegrada, Zenice, Vlasenice, Zvornika, Žepča. U Komori u Banjoj Luci bila su udruženja iz Bihaća, Bosanskog Broda, Bosanske Dubice, Drvara, Bosanske Gradiške, Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca, Cazina, Dervente, Doboja, Gračanice, Gradačca, Glamoča, Jajca, Ključa, Kotor-Varoši, Maglaja, Mrkonjić-Grada, Odžaka, Prijedora, Prnjavora, Sanskog Mosta, Teslića, Tešnja. (*Izvjestaj Komore u 1925. godini*. 1926. 9-12. Đurović S. 1992. 121-124)

⁶⁷ Bubić Š. 1928. 10-11.

proizvoda i izvozom šljive, ograničavajući tako svoju poslovnu djelatnost isključivo na bosanskohercegovačkom teritoriju, što je, uostalom, bio slučaj i sa svim drugim bankama stranog kapitala koje su se do 1914. godine osnivale u Bosni i Hercegovini. Ova pojava da banke, čak ni prema svojim statutima, ne predviđaju osnivanje vlastitih filijala ili proširivanje poslovne djelatnosti van bosanskohercegovačkih granica jedinstven je slučaj u bankarstvu Austro-Ugarske i bio je jedan od razloga, a istovremeno i posljedica da je "gravitacija nacionalne bosanske privrede" išla na Sarajevo i od Sarajeva kao središta bankarsko-kreditne koncentracije najvećeg obima,⁶⁸ kome konfesionalno obilježeno usitnjeno domaće bankarstvo nije svojom snagom moglo značajnije parirati.⁶⁹ Period koji je slijedio doveo je do disperzije bosanskohercegovačkih gradova sa nedovoljnom ili nikakvom lokalnom snagom. Pored toga, praznina stvorena sekvestracijom do juna 1919. i nacionalizacijom 1922. godine svojom neuspješnošću nije stvorila pretpostavke novo-starog ključnog investitora putem kreditne politike, koja bi investiciono, poticala gradsku privredu i opštine.⁷⁰ Ako se uzme u obzir da savremena privreda počiva na funkciji kredita,

⁶⁸ Bankarski stručnjaci su u periodu kraljevske države kritikovali ovu bankarsku politiku prethodnog perioda sa pozicija kritike okupacione politike uopšte, a ne sa pozicija bosanskohercegovačke posebnosti čija je posredna posljedica i bila koncentracija bosanskohercegovačke privrede oko zemaljskog finansijskog središta. "Tako je zemaljska vlada imala celu novčanu pijacu B. i H. i time moćno sredstvo vladanja u svojim rukama, pijacu koja je silom zakona i političkih mera i tada i kasnije ostala samosvojna; koja se nije širila ni protezanjem svoga delokruga na druge krajeve A.-U. monarhije, ni naslanjanjem svojih periferiskih krajeva na zemlje prema kojima je prirodno gravitirala – Srbiji, prema Hrvatskoj, prema Dalmaciji, - nego prema svome ishodištu, Sarajevu, koje je i na taj način stvarano centrom svoje vrste, centrom potrebnim a.-u. ekspanziji". (Mrković M. 1938. 9-10)

⁶⁹ "Do 1906. godine u Bosni i Hercegovini osnovano je 10 novčanih ustanova u koje je bilo uloženo 9,730.000 kruna glavnice. Od ove sume Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu raspolagala je sa 8 miliona glavnice, a preostalih devet sa svega 1,730.000 kruna glavnice". (Hadžibegović I. 1980. 87) "Za svoju političku borbu, nacionalna B. i H. imala je već od starina nasleđeni moralni kapital, ali materijalni kapitali za ekonomsku borbu su joj potpuno nedostajali. [...] U borbi za ekonomsku emancipaciju, prema tome, sve da je bivša uprava ishod borbe prepustila čisto ekonomskim silama, sredstva su bila i suviše nejednaka, da bi se moglo očekivati neki veći uspeh". (Krulj G. 1929. 334)

⁷⁰ "Zemaljska Banka za Bosnu i Hercegovinu, plasirala je krajem godine 1913. na teritoriji Bosne i Hercegovine svega 105,000.000 dinara (kruna) u zlatu raznih kredita, krajem 1923. godine stanje njenih kredita iznosi svega 144,035.300 dinara ili preračunato u zlatnu monetu, prema relaciji od 1:14, 10,288.200 dinara u zlatu. – To znači da se ukazuje manjak između

da je stanje kreditnih institucija prilično pouzdan barometar za prosuđivanje privrede kojega kraja, jasan je značaj mogućnosti kreditiranja, odnosno kreditne politike uopšte.⁷¹ Nedostatak interesa državnih banaka da popune tu prazninu ostavile su u vrijeme poratne konjunktura ratom iscrpljene bosansko-hercegovačke gradske opštine bez kredita, a privatnu gradsku privredu prepustile nedovoljno snažnim privatnim bankama, koje se, pored ostalog, upuštaju u veoma sumnjive špekulacije, i dobrim dijelom doprinose dezorganizaciji gradske privrede i njenom uvlačenju u ekonomski neopravdane i dubiozne investicije.⁷² U čitavom periodu kraljevske države bosanskohercegovačka privreda, posebno gradska privreda, bila je na domaćem tlu bazirana pretežnim dijelom na sitnim asocijacijama kapitala, "koje su stvorene za potrebe uskih, bilo lokalnim, bilo staleškim i raznim drugim interesima označenih krugova".⁷³ A to je nesumnjivo bila zapreka snažnijem ekonomskom poletu, koji traži velike kredite, a ti se mogu namaknuti samo putem jakih organizacija kapitala, koje su se, što se tiče bosanskohercegovačke privrede u gradovima, nalazile prvenstveno u Beogradu kod državnih novčanih zavoda. Ovisnost gradske

visine mirnodopskih kredita i kredita krajem 1923. godine za blizu 91%, ili 94,712.000 dinara u zlatu, odnosno Din 1,325.968.000 sadanje vrednosti. Pri čemu naročito treba naglasiti **da ovaj manjak na kreditima nije ničim nadoknađen i on de facto predstavlja minus u ekonomskoj organizaciji Bosne i Hercegovine.** [...] Najstrožije ocenjeno, ako se gornjoj poziciji dodadu još hipotekarni i komunalni krediti, mi ćemo videti, da je stanje kredita u Bosni i Hercegovini spalo za dve milijarde dinara današnje vrednosti, a da nije ničim nadoknađeno. - Do te apsolutne konstatacije dolazimo, upoređenjem mirnodopske statistike sa statistikom krajem 1923. godine". (Kosier Lj. 1927. 388)

⁷¹ Nedostatak kapitala osjetio je i najveći i privredno najjači bosanskohercegovački grad, što je opet sa svoje strane bio i povod inicijativi za osnivanje Gradske štedionice Sarajeva. "Za izvršenje radova, koje diktuju izaratne prilike, potrebne su velike svote, koje će se teškom mukom na novčanom tržištu pribaviti, jer je kreditna sposobnost grada oslabila, što se vidi već i dotle što mnogi novčani zavodi, kad je opština u zadnje vrijeme tražila ne baš veliki zajam, nisu ni odgovorili". *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični kalendar-almanah Drinske banovine za budžetsku 1930/1931 godinu*, 1930. 197.

⁷² *Izveštaj Komore za 1925. godinu*. 1926. 49. Hrelja K. 1976. 85.

⁷³ *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*. 1930. 339-340. Ukupna suma svih sredstava u novčanim zavodima u Bosni i Hercegovini (vlastitih i tuđih) iznosila je 1929. godine 1.000 dinara po stanovniku. U čitavoj državi taj prosjek iznosio je 1.500 dinara, "što znači, da mi, što se tiče raspoloživih vlastitih novčanih sredstava, stojimo duboko ispod prosječnog stanja".

privrede u Bosni i Hercegovini o jakom državnom kapitalu bila je dominantna i prije sloma privatnog bankarstva 1932. godine (Prva hrvatska štedionica) zakonskim propisima o zaštiti poljoprivrednika, kao i posljedica izazvanih velikom ekonomskom krizom, kada državne organizacije i ustanove preuzimaju stvarni monopol na izvore kredita (Narodna i Hipotekarna banka, Zanatska banka od 1927. i Privilegovana agrarna banka od 1929. godine), izvozu trgovinu Zakonom iz juna 1931. godine (Prizad, 1930. godine) i veliku industriju (Jugočelik, 1938. godine).⁷⁴

Kraljevska država nije bila zainteresovani posmatrač sa strane kome je bitno samo da se sakupe porezi na osnovu kojih funkcioniše, a privreda teče pod motom *laisse faire – laisser passer* i djelovanjem ekonomskih faktora izvana i iznutra. U čitavom periodu postojanja kraljevska država ne samo da utiče na privredne uslove i ambijent, nego je i njihov aktivni elemenat kao najveći i najjači posjednik,⁷⁵ poslodavac, poduzetnik, bankar, kreditor. Pored svih oblika vanekonomskog i ekonomskog djelovanja u Bosni i Hercegovini, država je u tom dijelu zemlje u izrazito specifičnoj ulozi.⁷⁶ Od samog početka, kao vlasnik kapitalista koji nasljeđuje erarska imanja i postrojenja,⁷⁷ prilagođava

⁷⁴ Krajem 1937. godine pretežan broj privatnih banaka iskoristio je mogućnosti Uredbe o zaštiti novčanih zavoda iz 1934. godine. Od ukupno 620 banaka u državi pod zaštitom je bilo 322 i 23 štedionice od ukupno 61, što znači ukupno 345 novčanih zavoda u odnosu na 290 krajem 1935. "Dokle got se ne pronađe opšte rešenje, sve banke, sa izuzetkom nekoliko najvećih, iz Beograda i Zagreba, nalaziće se na ivici propasti.. S obzirom na neizvesnosti oko budućeg zakonodavstva, čak se i veće banke ustručavaju da uđu u inače normalne kreditne poslove". (Avramovski Ž. 1986. II. 603)

⁷⁵ ABH, Fond: ZVS-2, prez., 21, 6580, 1919. Pored šumskih, zemljišnih površina, rudarskih nalazišta u Bosni i Hercegovini, u vlasništvu države bila je i većina rudnika uglja, željezne rudače i soli: ugljenokopi Brezi, Kaknju, Zenici, Banjoj Luci, Mostaru, Suhaći, Gacku, Maslovarama, Ugljeviku, Cazinu, Duvnu, Livnu, Tesliću, Kreki, Bukinju, Majeveci, rudnici željezne rudače u Ljubiji i Varešu. Željezara u Varešu (95% akcija) i kasnije u Zenici (od 1925. godine 64% akcija), više preduzeća za eksploataciju šuma (Šipad), produkcija duhana, soli, Državna štamparija u Sarajevu, glavni željeznički i cestovni pravci, Hipotekarna banka-Filijala Sarajevo, Poštanska štedionica-filijala Sarajevo, radionice za proizvodnju vojne odjeće (Sarajevo), itd.

⁷⁶ "Kada je reč o državnoj industriji, koja je vlasništvo naše Kraljevine, nesumljivo, da se u prvom redu pomišlja na veliku državnu industriju u Bosni". (Kosier Lj. 1927. 228)

⁷⁷ ABH, Fond: PUBiH, prez., 370/85/3, 119558/1922. Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 13. januara 1921. godine, a na osnovu Rješenja Ministarstva privrede Kralje-

ih svojim postulatima privredne politike koji nisu bili strateški konzistentni, nego podređeni malim taktičkim koracima i interesima karakterističnim za državu bez jasne i ciljane dugoročne privredne vizije. Nedosljednost između liberalizma i intervencionizma ostaje trajnom karakteristikom čak i u vrijeme jačanja državnog kapitalizma u Kraljevini Jugoslaviji, posebno od 1935. godine programom Stojadinovićeve vlade.

Pokretanje inicijative za nacionalizacijom⁷⁸ svih privrednih subjekata, kod kojih je u potpunosti ili pretežno angažovan strani kapital zemalja koje su bile u suprotnom ratnom taboru, imalo je osnovu u Zakonu o postupanju sa imovinom podanika država koji su u neprijateljstvu sa Srbijom, od 17. augusta 1915. godine i Zakonu o uzimanju na znanje i odobrenju odluke *Pariske*

vine SHS od 25. decembra 1920. godine prenose se u vlasništvo države "bivši vojni i zemaljski carski i kraljevski erar i bosanskohercegovački zemaljski erar". Još 22. decembra 1920. godine Ministarstvo finansija sugerisalo je Ministarstvu privrede da se ta imovina izjednači i zajedno upiše u gruntovne knjige kao imovina Kraljevine SHS. Na taj način je razvlaštena Bosna i Hercegovina i zakonskim aktima nove države ostala je bez svoje imovine kao jednog od elemenata bosanskohercegovačke posebnosti i državnosti.

⁷⁸ Značajnija preduzeća koja su pala pod sekvestar bila su: *Eissler & Ortlieb*, bosanska šumska industrija Zavidović (Žepče), djelomično sve do 1924. godine, zbog neriješenog udjela njemačkog državljanina Ortlieba. Tek 1925. godine osniva se *Krivaja a.d.* sa djelomičnim državnim učešćem i pretežnom kontrolom; Šumsko industrijsko preduzeće *Dobrlin-Drvar a.d.*, Sarajevo. Država je tek 1922. godine postala punopravni vlasnik preduzeća (*Šipad*) sa razgranatom željezničkom mrežom, pristaništem u Šibeničkoj luci. Fabrikom celuloze u Drvaru, dijela Drvarskog preduzeća u Višegradu (*Varda*) i Pilanskog preduzeća Mitrovica-Lačarak. *Ugar, šumska industrija d.d.* Sarajevo prešla je u ruke domaćih kapitalista i zavoda 1922. godine (*Jela d.d.*, *Bosanska banka*); *Una*, Društvo za industriju drveta Bosanska Dubica sa sjedištem u Zagrebu, početkom tridesetih godina likvidirano, demontirana postrojenja i bez posla je ostalo oko 600 radnika iz Bos. Dubice i oko nje. *G. Mechtterscheimer (Varda)*, Industrija drva d.d., Višegrad; *Dioničko društvo za idustriju željeza Zenica* 1922. godine postaje vlasništvo domaćih akcionara i države; *Prva bosanska tvornica amonjačne sode d.d.* Lukavac (*Solvay*) sve do 1920. godine, "jer se držalo da je i ona dobro neprijateljskih podanika", *Bosansko d.d. za elektrinu* u Jajcu do 1921. godine, dok je nije preuzeo domaći kapital i Dinamit-Nobel iz Bratislave; *Destilacija drva d.d. Teslić*, sve do maja 1920. godine kada država preuzima dio vlasništva, kontrolu i ugovor o vraćanju punog vlasništva državi 1945. godine; *Prva bosanska fabrika za konzerviranje šljiva d.d. Brčko*, do 1920. godine kada su je preuzele Srpska centralna banka u Sarajevu (52 %) i nekoliko brčanskih trgovaca; *Fabrika sapuna, Bosanski Brod*; *Industrijsko i dioničko društvo Ukrina, Derventa*, nacionalizovano 1920. godine; *Rudnik sumpora, Fojnica*; *Prva bosanska industrija šećera i žeste Usora, Doboj*; *Dionička pivara Tuzla*, kao i niz srednjih i manjih preduzeća i radnji. (ABH, Fond: PUBiH-prez., 6222/1923 1923. Lakatoš, Despić 1924. 19-162. Begović B. 1985. 271-407)

Ekonomске konferencije od 18. oktobra 1916. godine, koji su 5. februara 1919. godine prošireni na cijeli teritorij Kraljevine SHS.⁷⁹ Godinu dana kasnije donesena je Uredba o imovini neprijateljskih podanika, u kojoj su detaljno navedene odredbe po kojima će se dobra, prava i interesi neprijateljskih podanika prijavljivati, popisivati i stavljati pod državni sekvistar⁸⁰ i prema kojima će se likvidirati (čl.1) prodajom putem javnog nadmetanja (čl.26), s pravom apsolutne prednosti države prilikom svake licitacije (čl.29).⁸¹ Pod sekvistar su došli zavodi: Filijale Austro-Ugarske banke u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci, Privilegovana zemaljska banka za BiH i preduzeća pod njenim uticajem, Bosanskohercegovački ured Poštanske štedionice, Kotarska pripomoćna zaklada, Privilegovana agrarna i komercijalna banka, Union banka.⁸² Nacionalizacija ovih novčanih zavoda izvršena je formalno utoliko što za to nije bilo dovoljno domaćeg kapitala, zatim iz raznovrsnih i prepletenih političko-ekonomskih interesa pojedinaca i grupa, kao i zbog toga što je strani vlasnik našao načina da se izmakne stvarnoj nacionalizaciji, odnosno oduzimanju imovine i prava poslovanja (Wiener Bank-Verein).⁸³ Dok su ovi propisi, pored ostaloga, dali materijalnu osnovu progonu stranaca i iz Bosne i Hercegovine i otvorenoj pljački njihove imovine, slijedio je Zakon o prelasku cjelokupne imovine bivše Austro-Ugarske u svojinu države Kraljevine SHS, po kome "sva imovina, kako pokretna tako i nepokretna, koja je bila svojina predašnje Austro-Ugarske dr-

⁷⁹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* u godini 1919. Kom. XXII. Sarajevo: 1920. 73-79.

⁸⁰ Sekvestracija nije bila izum Kraljevine SHS, propisana je i provođena na osnovu člana 249. Senžermenskog mirovnog ugovora i člana 232. Trijanonskog ugovora o miru. "Država je koristeći se ustanovama senžermenskog mirovnog ugovora njihovu imovinu sekvestrirala i onda se sprovodila nacionalizacija". Rezultati su bili posljedica načina kraljevske države na koji je taj čitav postupak izveden. "A kako se tu postupilo? Umesto, da se nastojalo, da se preduzeća zadrže u punom pogonu, da se produkcija favorizira, jer to su mahom preduzeća odličnih produktivnih vrednosti i jakog kapaciteta, da se dakle ta preduzeća održe na svojoj visini i da se racionalno eksploatišu u interesu državnom i opštem, sa njima se postupalo tako, kao da smo ih našli na ulici i kao da ne leže u našoj zemlji." (Kosier Lj. 1927. 234)

⁸¹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* u godini 1920. Kom. XXXIII. Sarajevo: 9. 8. 1920. 157-163.

⁸² ABH, Fond:ZVS-2, prez., 19, 5980, 1919.

⁸³ *Godišnjak Kraljevine SHS za 1926.* 135. Marković M. 1938. 14. Suppan A. 1988. 9. Aleksić V. 2002. 23-25.

žave, ima se smatrati kao opšta državna svojina, sa kojom ima pravo raspolaganja i raspoređivanja Vlada Kraljevine SHS”.⁸⁴ Na osnovu ovih i kasnijih zakonskih propisa, nacionalizacija imovine bivšeg zemaljskog i vojnog erara u Bosni i Hercegovini, kao i pojedinaca koji su dolazili pod udar ovih propisa, vršena je ili putem asimilacije ili putem sekvestracije, koja je podrazumijevala sudsku zabranu obavljanja poslova i stavljanje takvih preduzeća, banaka, zavoda itd. pod kontrolu Ministarstva pravde putem postavljenih činovnika, odnosno državnog komesara.⁸⁵ Na ovaj način gro bosanskohercegovačke imovine i privrednih dobara nije samo promijenio formalni titular vlasništva, nego je politikom koja je vođena prema ovoj imovini doveo tu imovinu u stanje mirovanja koje je i dalje koroziralo ratom iscrpljenu industriju, upravo u godinama poslijeratne konjunktura⁸⁶ i infantilnog prilagođavanja novim geopolitičkim i ekonomskim uslovima.⁸⁷

Na taj način je kraljevska država postigla najviši stepen prava, uticaja i vlasništva u bosanskohercegovačkoj privredi i imovini, sa specijalnim i nepriko-

7 *Službene novine Kraljevine SHS*, IV, 142. Beograd: 30. 6. 1922.

⁸⁵ ABH, Fond: ZVS-2, prez., 19, 6105, 6116, 1919.

⁸⁶ “U Bosni je za dugo ostalo nerešeno pitanje kome će pripasti poduzeća nemačkih i austrijskih državljana, te je i ta neizvesnost dugo zadržavala rad u tim preduzećima. Tako se dogodilo da bosanska drvarska industrija u prvim godinama posle rata, i pored izuzetno povoljne konjunktura na pijacama, nije radila ni sa približno punim kapacitetom. Vrlo povoljna konjunktura izazvala je osnivanje novih pilana. Od 1918. do 1925. osnovano je 6 srednjih i 37 malih pilana sa čisto domaćim kapitalom. No kapacitet svih ovih novih pilana relativno je malen u poređenju sa kapacitetom starih velikih poduzeća.” (*Izveštaj Komore za 1925. godinu. 1926. 48*)

⁸⁷ Dr. Mehmed Spaho kao sekretar Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu tvrdio je u diskusiji na Privrednom savjetu 13. oktobra 1920. godine u Beogradu da je u industriji nastupio zastoj i da je potrebno da se odmah digne sekvestar: “Kod nas mnoga preduzeća stoje i ne rade. Stranci su usled toga izgubili poverenje u našu državu, [...] U našoj Bosni industrija je mrtva, a vi morate znati, da je do sada Bosna izvozila više industrijske predmete nego agrarne.” (Đurović S. 1986. 78.) “Međutim, za kratko vreme ovakva nacionalizacija svela se na postavljanje u upravne i nadzorne odbore zavoda sa stranim kapitalom ‘nacionalnih predstavnika’, odnosno, uglednih političara, narodnih poslanika, visokih državnih činovnika ili čak generala, koji nisu imali dovoljno kvalifikacija, niti ikakvog uticaja na upravljanje i poslovanje istih. Vrlo često su dobijali samo po nekoliko simboličnih akcija kao mogućnost učestvovanja na zborovima akcionara i upravnim odborima, mada se prava nagrada sastojala od velikih tantijema i dividendi. Na tome se i završavala sva nacionalizacija takvih zavoda. [...]” (Aleksić V. 2002. 23)

snovenim zaštićenim statusom kome su tu poziciju omogućavali propisi koje je sama država donijela o sebi, odnosno njena pretežno izvršna vlast putem raznih uredbi, a manje zakonodavna putem zakona.⁸⁸ Pored vrlo kompleksnih mjera koje je preduzimala u oblasti privrede putem poreza, carina, tarifne politike, spoljno-trgovinskih ugovora itd., kao i upravno-političkih mjera koje su posredno uticale na ekonomski milje i uslove u kojima se odvijao privredni život, kraljevska država stvorila je i čitav sistem državne privrede u kome je Bosna i Hercegovina, zahvaljujući i svojoj naslijeđenoj vlasničkoj i ekonomskoj strukturi, zauzimala specifično mjesto. Takva pozicija kraljevske države, koja dužinom trajanja samo jača u skladu sa opštom tendencijom državnog intervencionizma u svijetu, omogućila je da država bude i dalje prvorazredni faktor razvoja bosanskohercegovačkih gradova. Dok je država zadržala tu poziciju, ciljevi, mjere i rezultati vanekonomske i ekonomske politike Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije u bosanskohercegovačkim gradovima nisu bili nastavak prethodnog perioda.

Državno gazdinstvo postepeno se uobličilo u prvim poslijeratnim godinama i obuhvatalo je vrlo heterogene privredne komponente vlasništva i poslovanja. Finansijskim zakonom za 1920/1921. godinu načelno su prošireni na cijelu državu monopolski zakoni koji su važili za Kraljevinu Srbiju, izuzev monopola na alkohol koji je i u Srbiji ukinut 2. jula 1920. godine, a istovremeno je proširen Finansijskom zakonom za 1921/1922. godinu Zakon o monopolu na saharin, koji je postojao u Bosni i Hercegovini. Na taj način državni monopoli su obuhvatali isključivo pravo države da proizvodi, nabavlja i prodaje: duhan, so, petrolej, šibice, cigaret-papir, monopolske formulare (taksene hartije), saharin (vještačka sladila), barut, dinamit.⁸⁹ Preko monopolskih inspektorata, od kojih je jedan bio u Sarajevu, monopolska uprava sa centralom u Beogradu imala je isključivo pravo kulture, fabrikacije i prodaje duhana, kao i vlasništvo nad 4 fabrike duhana u Bosni i Hercegovini od ukupno 8 u cijeloj državi

⁸⁸ "Carinska tarifa u Jugoslaviji donesena je 1925. godine kao Vladina odluka bez parlamenta, iako u parlamentarnom sistemu predstavlja zaštitu svekolike industrije u Jugoslaviji". (Mirko-
vić M. 1950. 105)

⁸⁹ Novim Zakonom o državnim monopolima iz 1931. godine, monopoli su prošireni i na upaljače, užegače i kremenje. Uprava monopola imala je u vlasništvu ili se nalazila u ugovornom odnosu sa oko 70.000 dućana i trafika u državi koji su distribuirali monopolske proizvode. (Kršev B. 2007. 145)

(Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Travniku).⁹⁰ Iako je duhan, kao najvažniji monopolski artikal, učestvovao sa 75% u ukupnim prihodima monopolske uprave, odnosno u visokom procentu prihoda državnog budžeta, među najkritikovanijim mjerama monopolske uprave bio je njen ukupan odnos prema ovoj kulturi i njenim proizvođačima.⁹¹ Restriktivna u sadnji i represivna u isplatama i kontroli otkupa, uz asistenciju finansijske straže, država je preko monopolske uprave u čitavom periodu takvom politikom, koja je prilikom klasifikacije preferirala duhan iz Srbije i Makedonije (Južna Srbija),⁹² uz filokserom uništenu vinovu lozu i hronični nedostatak žita za prehranu, stvorila od hercegovačkog seljaka ozlovoljenog i pothranjenog, slabog ili nikakvoga, a opet tako važnog privrednog partnera hercegovačkim gradovima.⁹³ Nakon rata obje solane u Tuzli, ona u Simin-hanu i ona u Kreki, pripale su državnom eraru Kraljevine SHS, s tim da je uprava bila pod Ministarstvom šuma i rudnika do 1932. godine, kada je prešla u nadležnost Uprave monopola, kojoj je sve vrijeme pripadala ukupna proizvedena so. Iako je imala prirodne uslove da pokriva veliki dio potreba države, uz sve preporuke privrednih udruženja, Solana nije bila u mogućnosti da proizvede i isporuči više soli, jer je bila ograničena zastarjelim instalacijama koje su tražile znatna investiciona ulaganja, istovremeno paralisana i saobraćajnim uslovima koje je, takođe, stvarala država kojoj je so bila "dosta jak uvozni artikal".⁹⁴ Sa produktima Fabrike šibica u Docu kraj Travnika bosanskohercegovački monopolizirani proizvodi učestvovali su velikim dijelom u sumi od oko 2 milijarde dinara ili ¼ svih ostalih prihoda državnog budžeta. Taj značajni i istovremeno stabilno siguran prihod državnog proračuna služio je kao garancija za tačnu isplatu anuiteta spoljnih

⁹⁰ Jovanović M. 1928. 482-483.

⁹¹ Bjelovilić D. 1958. 107.

⁹² Značaj hercegovačkog duhana za monopolske prihode od duhana svakako je uticao na odluku Centralne vlade od 10. februara 1919. godine da sve fabrike duhana, kao i duhanske režije za Bosnu i Hercegovinu, otkupni uredi, stovarišta za neprerađenu robu i ekonomati pripadnu Samostalnoj monopolskoj upravi u Beogradu. Međutim, otkupne cijene u državi bile su neujednačene i nisu odgovarale stvarnom kvalitetu duhana. Tako je 1919. godine prosječna otkupna cijena duhana za Srbiju iznosila 8,66 dinara, a za Bosnu i Hercegovinu 6,34; 1920. godine za Srbiju 12,01, a za Bosnu i Hercegovinu 6,12. (Becić I. 2002. 109-111)

⁹³ Izvještaj Komore za 1926. godinu. 1927. 113. Petrović M. 1938. 64-68. "Hercegovina gladije (bilansa prihoda i rashoda naroda u god. 1926.)" Smoljan V. 1997. 28-38.

⁹⁴ *Izvještaj Komore za 1925. godinu.* 1926. 47.

državnih zajmova. Uzaludne su bile preporuke i nadanja pojedinih bosansko-hercegovačkih gradova i privrednih asocijacija da se dio tih sredstava plasira kao investicioni kredit u razvoj i modernizaciju saobraćajnica, što se nametalo kao jedan od najvažnijih preduslova daljeg razvitka ne samo bosanskohercegovačkih gradova. Dok su bosanskohercegovački proizvođači učestvovali od 1926. godine i u otplati velikih zajmova prethodnog perioda,⁹⁵ novi zajmovi kraljevske države, tzv. Blerovi krediti⁹⁶ za građenje Jadranske pruge primljeni su i potrošeni (1922. i 1926. godine), pretvoreni u državni dug, ali pruge normalnog kolosijeka koje bi povezivale državu kroz Bosnu i Hercegovinu nisu izgrađene. Ni predratni zajmovi⁹⁷ namijenjeni modernizaciji saobraćajnica nisu bili utrošeni prema prvobitnoj namjeni, a kasnije ni prvi investicioni zajam Kraljevine SHS u kome je bosanskohercegovačko stanovništvo učestvovalo sa 9%, takođe, nije namjenski plasiran u Bosnu i Hercegovinu.⁹⁸ Već postaje

⁹⁵ Biliński L. 2004. 61. Becić I. 2003. 156-158.

⁹⁶ Bankarska kuća Blair and Co. Inc. iz New Yorka dala je 1922. godine zajam od 150 mil. dolara u zlatu kraljevskoj državi u više tranši (zajam A i B) u cilju izgradnje saobraćajnica i za podmirenje državnih potreba. (Konstatinović V. 1928. 500. Becić I. 2003. 173.178)

⁹⁷ Bosna i Hercegovina je kao pokrajina Austro-Ugarske zaključila izvjestan broj zajmova koje je otplaćivala iz svojih vlastitih sredstava, a залог je bila cjelokupna imovina pokrajine. Prema odredbama Sen-Žermenskog i Trijanonskog ugovora, ovi dugovi nisu spadali u grupu javnih dugova Monarhije, ali su bili obaveza država nasljednica. Zajmovi koji su dolazili u obzir za otplatu i koje je trebalo da reguliše unutrašnje zakonodavstvo Kraljevine SHS u odnosu na Bosnu i Hercegovinu bili su: Zemaljski zajam od 4% od 1895. godine u iznosu od 24 miliona kruna u zlatu, željeznički 4,5% zajam od 1898. u iznosu od 22 mil. kruna u zlatu, željeznički 4,5% zajam od 1902. za izgradnju Pruge Sarajevo-Sandžak u iznosu 78 mil. kruna u zlatu, 3% željeznički zajam od 1914, investicioni 5% zajam od 1914. godine u iznosu od 60 mil. kruna u zlatu i zajam za uređenje područja "Mlade". Do 1926. godine nisu isplaćivani ovi zajmovi, "što još nije raspravljano da li službu po ovim zajmovima ima da primi samo država, ili samoupravna tela, niti je utvrđena relacija u kojoj bi se imala uspostaviti služba ovih zajmova u dinarskoj valuti".(Konstatinović V. 1928. 499) I. Becić navodi D. Gnjatovića koji donosi podatke i o 4,5% duga Bosne i Hercegovine za otkupne obligacije za kmetove iz 1911. godine, navodeći da je ukupni dug Bosne i Hercegovine bio najviši u odnosu na druge pokrajine bivše Monarhije koje su ušle u sastav kraljevske države u iznosu od 257.080.179 zlatnih kruna, dok je ukupni zbir iznosio 335.965.194. Iako je dug stavljen "na led", sama obaveza isplate zajmova koji nisu namjenski potrošeni u dogleđno vrijeme nailazila je na oštre kritike u Ministarstvu finansija. Njihov ukupni iznos služio je posredno i kao dobar izgovor prilikom plasmana investicionih zajmova kraljevske države. (Becić I. 2003. 156-159)

⁹⁸ ABH, Fond: MTI, k.2, 1404, 1921.

tradicionalno da se uzimaju zajmovi, a da bosanskohercegovački gradovi i dalje ostaju bez saobraćajnica, a zemlja bez javnih radova većeg obima, koji bi angažovali dio radno sposobne nezaposlene populacije.⁹⁹ To je sa svoje strane doprinijelo da gradovi ostaju autarhično zatvoreni u male čaršije skupa sa svojim agrarnim okruženjem, slabo ili još slabije povezani sa spoljnim svijetom.

Bosanskohercegovački gradovi dijelili su i dalje onu privredno-regionalnu neravnomjernost kakvu je uspostavio koncept i interesi privrednog razvoja prethodnog perioda, pri čemu je 1918. godine u 18% srezova bilo koncentrisano oko 70% svih industrijskih preduzeća. Kako u Bosni i Hercegovini u kraljevskoj državi uglavnom nisu građene nove željezničke pruge, to su se i nova industrijska preduzeća morala naslanjati na odranije zacrtane željezničke pravce. Zbog ovoga je neravnomjernost razvitka pojedinih područja i bosanskohercegovačkih gradova, koju je inaugurirala austrougarska uprava pravcima željezničkih pruga, politikom razmještaja industrije uz sirovinsku bazu, te orijentacijom na ekstraktivnu i drvenu industriju, u kasnijem periodu kraljevske države još više produbljena. Pred Drugi svjetski rat i dalje je prisutna tradicionalna slika da je najveći broj industrijskih preduzeća bio koncentrisan na području centralne Bosne, odnosno na pravcu uskotračne Željezničke pruge Brod – Sarajevo - Mostar, zatim Lašva - Jajce, Banja Luka - Sunja, Doboj - Tuzla i Brčko – Gunja - Vinkovci, a 40 od ukupno 54 sreza Bosne i Hercegovine praktično nisu imali industrijskih preduzeća.¹⁰⁰

⁹⁹ Od 1918. do 1936. godine u Bosni i Hercegovini izgrađena je željeznička spona sa Srbijom kod Višegrada (Vardište), djelomično poboljšana Pruga Sarajevo-Mostar (Ivan-planina), proširene tračnice Pruge Bosanska Rača-Ugljevik, izgrađen krak Uvac-Priboj, Trebinje-Bileća, sve uzani kolosijek, i Pruga normalnog kolosijeka Bosanska Krupa-Bihać. (Orović I. 1938. 328-354) U periodu 1935-1937. godine započela je izgradnja pruga prema Uredbi o velikim javnim radovima iz kredita od jedne milijarde dinara u cilju oživljavanja privrede, suzbijanja nezaposlenosti i unapređenja turizma. Ovaj veliki posao Stojadinovićeve vlada preduzela je da bi obezbijedila novi polet privrede i povezivanje pojedinih krajeva unutrašnjosti sa morem, kao i poboljšanje stranog tranzitnog saobraćaja. Zaključno sa junom 1937. godine bili su završeni detaljni projekti za pruge normalnog kolosijeka, u koje je spadala i Pruga Banja Luka-Doboj, Valjevo-Drina, jedan dio Pruge Tuzla-Drina. Do kraja 1938. godine od toga je završena Pruga Bileća-Nikšić i Pruga Ustiprača-Foča. U građenju željeznica u Bosni i Hercegovini te godine bilo je zaposleno 8.556 radnika od ukupno 39.077 radnika na prugama Jugoslavije. (Đurović S. 1986. 206)

¹⁰⁰ Bolje rečeno, industriju ovih srezova čini po jedan mali motorni mlin, mala pilana, kamenolom, ciglana, pecara rakije, etivaža šljiva i sl., a nešto preko 20 srezova (Trebinje, Stolac,

Država je u Bosni i Hercegovini bila vlasnik najvećeg dijela šumskog fonda, ili tačnije rečeno 1.900.336 hektara od 2.513.475 ukupno, odnosno 76%, kao i najveći vlasnik drvne industrije (Šipad) u ovoj pokrajini sa najšumovitim kompleksima zemljišta u cijeloj zemlji. Pored ostaloga, država je u ovoj pokrajini bila u posjedu zemljišnog fonda, rudnih polja, dominantnog broja rudnika, bazične industrije, vojnih objekata, fabrika i radionica (Sarajevo, Zenica itd.), željeznice, poštansko-telefonske i telegrafске službe.¹⁰¹ Ona se afirmisala i kao najveći kupac, jer je pravila velike nabavke posla mnogim industrijama, pri čemu su vojne nabavke u Bosni i Hercegovini, posebno stoke i stočarskih sekundarnih proizvoda, bile vrlo važna privredna transakcija za bosanskohercegovačko selo i trgovačke posrednike-liferante u gradovima.¹⁰² Država je imala i najveći broj prodavnica svojih preduzeća, pa je bila i najveći trgovac u zemlji po velikim količinama proizvoda koje je razmjenjivala sa raznim komercijalizovanim i privilegovanim društvima. Kao regulator prometa i organizator unutrašnje i spoljne trgovine djelovala je svestrano, ne samo posredno nego i neposredno u najvažnijim proizvodima zemlje: poljoprivrednim, šumarskim, drvnim, rudarskim i industrijskim. Preko svojih državnih i privilegovanih novčanih ustanova koje su zgrtale milijarde dinara bila je i najveći akumulator kapitala u zemlji, a ujedno najveći finansijer preko državnih novčanih ustanova koje su imale mogućnosti davanja kredita koji su se u ukupnoj sumi kretali do 8 milijardi dinara.¹⁰³

Prihodi državne privrede slijevali su se u državni budžet, čiji su rashodi pokrivali heterogene funkcije i namještenike državnih institucija svih vrsta i

Nevesinje, Ljubinja, Gacko, Bileća, Duvno, Prozor, Ljubuški, Kotor-Varoš, Maglaj, Gračanica, Mrkonjić Grad, Glamoč, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Cazin, Kladanj, Srebrenica, Vlase-nica i Zvornik) nisu imali ni jednog značajnijeg industrijskog preduzeća. (ABH, Fond: MTI, k. 26, 12a, 30a, 1922) "Industrijska preduzeća u Bosni i Hercegovini u 1922. godini". (ABH, Fond: PU-prez., 6222, 1923) Hrelja K. 1966. 132. Prema statistici Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, elastičnih kriterijuma kojima je neki pogon karakterisan industrij-skim ni krajem 1929. godine pojedini gradovi nisu imali niti jedno industrijsko preduzeće: Trebinje, Nevesinje, Bileća, Gacko, Prozor, Ljubuški, Cazin. (*Izveštaj Komore za 1929. godinu*. 1930. Prilog.)

¹⁰¹ Država je takođe posjedovala i dva hotela, i to oba u Bosni i Hercegovini-hotel *Metohiju* u Gacku i *Grand hotel* u Jajcu. (Kršev B. 2007. 149)

¹⁰² ABH, Fond: KBUDB-II, k. 7, 7459, 1932, Ibidem, k. 4, 5587, 1933.

¹⁰³ Đurović S. 1986. 286.

oblika, planirano za svaku godinu finansijskim zakonima i uredbama koje su predviđale plasman državnih sredstava i kapitala, kao i državne investicije, pored ostalih i u državnoj privredi Bosne i Hercegovine. Osim sredstava za izdržavanje i plate državnih funkcija, institucija i namještenika,¹⁰⁴ sredstava u 1927. godini i 1928. za uvođenje u život administracije i pojedinih predatih zavoda i postrojenja oblasnim odborima, kasnije banskim upravama, bosanskohercegovački gradovi nisu u čitavom periodu kraljevske države finansirani iz fondova državnog budžeta, u čijim su prihodima značajno učestvovali. Iscrpljena velikim ratom i takve privredne strukture koja je ovisila o velikom investicionom kapitalu, bosanskohercegovačka privreda, kako državna tako i privatna, isto kao i privreda u gradovima i gradske opštine u zadatim funkcijama vpile su za potpuno nedostajućim kapitalom. Ekonomija ove pokrajine nije mogla bez inicijativnih injekcija sa strane da oživi i pokrene privredu, industriju i saobraćaj pored slabe akumulacije u privatnoj industriji, trgovini i zanatstvu, ili još manje na selu, gdje je ukupna agrarna produkcija do 1928. godine u odnosu na 1910. povećana samo za 2%.¹⁰⁵ Ovaj dio zemlje južno i jugoistočno od rijeke Save odgovarao je koncepcijama zvanične agrarne politike koja se u čitavom periodu kraljevske države svodila na tretiranje ovih područja kao pasivnih, i to nepromjenjivih kao takvih, jer ne proizvode dovoljno žitarica za prehranu stanovništva.¹⁰⁶ Osnovna koncepcija te politike bazirala se na socijalnim, a ne ekonomskim pretpostavkama. To potvrđuje i finansijska politika prema poljoprivredi u Bosni i Hercegovini, koja je u čitavom periodu Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije bila izrazito nepovoljna i nedovoljna.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Procentualno u periodu od 1919. do 1923. godine državni budžet izdvojio je 70,24% sredstava za finansiranje Ministarstva vojnog, Ministarstva finansija, Vrhovne državne uprave i Ministarstva saobraćaja, što umnogome izražava listu prioriteta kraljevske države. (Becić I. 2007. 56)

¹⁰⁵ "Propadanje privrede u Bosni i Hercegovini". Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, redovni saziv za 1927/1928, knj. IV, 55. Jugoslavenski Lloyd, 21. 27. 1. 1928. Šarac N. 1975. 56.

¹⁰⁶ U ukupnim žetvenim prinosima Kraljevine SHS u 1923. godini Bosna i Hercegovina je proizvela svega 8,56%. (Madžar, B. 2006. 141)

¹⁰⁷ Od 73 miliona dinara ukupnih rashoda Drinske banovine za 1937/38. godinu predviđeno je bilo za poljoprivredu samo 6,8 miliona dinara ili 9,6%. Od tog otpada na lične izdatke poljoprivrednog odjeljenja preko jedan milion, zatim 3,548 miliona za održavanje banskih voćnih rasadnika i nižih poljoprivrednih škola i stanica. Ostaje za cjelokupno ulaganje u po-

Jedna od mjera ekonomske politike države, čije su posljedice, takođe, trebale da vode suzbijanju posljedica ekonomske krize na selu, bilo je i donošenje Zakona o unapređenju poljoprivrede od 21. septembra 1929. godine¹⁰⁸ i Zakona o unapređenju stočarstva od 31. decembra 1929. godine.¹⁰⁹ Najveća slabost ovih zakona bila je ta što su za njihove idealne ciljeve bila potrebna znatna, a nedostatna investiciona sredstva, dobra organizacija i daleko viši nivo stručne spremlje samih poljoprivrednika. Sve ove pretpostavke u tadašnjim bosansko-hercegovačkim uslovima, pa i jugoslavenskim, bile su nedostižan ideal.¹¹⁰

Dok je privreda u gradovima bila ovisna o kreditima Narodne banke, a gradske opštine o Državnoj hipotekarnoj banci, dotok kapitala u Bosnu i Hercegovinu dokazivao je svojim komparativnim ciframa da je Bosna i Hercegovina duboka pozadina u interesu plasmana državnog investicionog kapitala, kao i kreditne politike državnih novčanih zavoda.¹¹¹ Kada su odobreni krediti Narodne banke 1922. godine dosegli maksimum od 1 milijarde i 866 miliona dinara, Sarajevo je imalo odobreno svega 85 miliona i 589 hiljada, dok je u isto vrijeme Osijek dobio 94 miliona i 250 hiljada, Maribor 70 miliona i 500 hiljada, Niš blizu 64 miliona, Ljubljana blizu 197 miliona, Zagreb 450 miliona i 500 hiljada, a Beograd više od 583 miliona i 500 hiljada.¹¹² Relativno naj-

ljoprivredu Banovine oko 2 miliona dinara, što je prema procjenama savremenika stručnjaka bila smiješno mala svota. (Krstić Đ. 1938. 122)

¹⁰⁸ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XI, 221-LXXXVIII. Beograd: 21. 9. 1929. 1604-1611.

¹⁰⁹ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XI, 307-CXXXI. Beograd: 31. 12.1929. 2579-2585.

¹¹⁰ Hrelja K. 1994. 130.

¹¹¹ U periodu 1925-1934. godine država je investirala u javne radove, koji su trebali da riješe problem nezaposlenosti pored ekonomskog podizanja pojedinih krajeva, u ukupnom iznosu: 63,3% u Srbiji, 10% u Bosni i Hercegovini, 9% u Hrvatskoj, 6,1% u Crnoj Gori, 4% u Vojvodini, 3,9% u Sloveniji i 3,7% u Dalmaciji. Prema ovim podacima, koje navodi i R. Bičanić (*Ekonomska osnova hrvatskog pitanja*), procenti za Srbiju uzeti su zajedno sa procentima za Kosovo, Metohiju i Makedoniju. (Đurović S. 1986. 180) "O podizanju domaće željezne industrije u Bosni vladala su razna mišljenja. Većina je smatrala da je ovaj kraj zapostavljen potpuno u toku prve decenije razvoja nove države i da je to apsurdno s obzirom na njegovo veliko privredno bogatstvo". (Ibidem. 223)

¹¹² Jedini gradovi koji su dobili kredite Narodne banke preko milion dinara ukupno za period 1920-1923. godine bili su: Brčko sa 8.730.000, Sarajevo 133.834.000, Tuzla 5.942.000, Mostar 36.431.000, Banja Luka 7.451.000 i Prijedor sa 3.229.000 dinara. Pored gradova čija privreda nije dobila ni dinar kredita u 1920. godini, kao što su npr.: Stolac, Glamoč, Bosanski Šamac,

slabije učestvovanje Bosne i Hercegovine bilo je 1921. godine sa jedva 4,3% odobrenih kredita u odnosu na ukupnu kreditnu masu, a najviše 1922. godine i 1923. kada se održalo na visini od 6,4%. Prosječna participacija Narodne banke kreditima bosanskohercegovačkim privrednicima uglavnom smještenim u gradovima u periodu od 1920. do 1925. godine iznosila je svega 5,83%.¹¹³ Iz toga izlazi da su državni krediti realizovani u Bosni i Hercegovini tokom 20-ih godina bili mnogo manji nego za austrougarske uprave, preciznije za čitavih 66,2% u odnosu na 1913. godinu, odnosno bosanskohercegovačka privreda participirala je na cjelokupnom kreditnom portfelju Narodne banke sa sedamnaestim dijelom, iako je obuhvatala petinu teritorije i 15% populacije u državi.¹¹⁴ S druge strane, raspored i ono malo kredita koje su dobijali privrednici u bosanskohercegovačkim gradovima bili su predmet stalnih prigovora nezadovoljnika koji te kredite nisu dobili.¹¹⁵ Spočitavani protekcionizam pojedinaca i grupa zaoštavao je na razini političkih polemika, natpisima u

Bugojno, Livno, Visoko, Vareš, Modriča, Maglaj i Prnjavor, a Bijeljina ga nije dobila ni 1922. ni 1923. godine. U nekim gradovima odobrena visina kredita tolika je (npr. u Sanskom Mostu, Bosanskom Novom 20-25.000 dinara) da nije mogla da zadovolji ni jednu veću radnju. Tako je npr. čitav kredit Bosanskog Broda u 1923. godini iznosio 250.000 dinara, Bosanskog Šamca, Foče, Trebinja, Bosanske Dubice manje od pola miliona dinara u vrijeme inflacije novca, poslije ratne konjunktura i velikih potreba ratom oštećenih gradova. (Kosier Lj. 1927. 382-383)

¹¹³ Podaci dobiveni na osnovu publikovanih cifara Narodne banke koja je od 1925. godine prestala da objavljuje podatke o raspodjeli kredita u unutrašnjosti "verovatno zato da se ne vidi, koliko je privreda u unutrašnjosti zemlje zapuštena i zanemarena u kreditiranju emisio-
ne ustanove". Slovenija koja ratom nije ništa postradala, a po površini tek jedna trećina Bosne i Hercegovine sa upola manjom populacijom imala je od 1920-1925. godine 2,5-3 puta više kredita dobivenih od Narodne banke. (Ibidem. 384)

¹¹⁴ Predsjednik TOK-a za BiH, Nikola Berković podvukao je na sastanku sa guvernerom Narodne banke Ignjatom Bajlonijem, koji je održan 22. juna 1929. godine u Sarajevu, "da je Bosna i Hercegovina prema njenom broju stanovništva i prema njenoj privrednoj snazi do sada u najmanjem opsegu učestvovala u redovnim kreditima kod Narodne banke". (*Izveštaj Komore za 1929. godinu*. 1930. 26)

¹¹⁵ *Novi glasnik*, I, 3. Sarajevo: 28. 7. 1925. 2. "Istup narodnog poslanika Atifa Hadžikadića u Narodnoj skupštini ispred stranke JMO 24. jula 1925. godine povodom debate o deklaraciji R-R vlade". Hadžikadić je tom prilikom iznio niz argumentovanih podataka o malverzacijama sa kreditima Narodne banke, koja je preko filijala u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci plasirala 65 miliona dinara kredita privrednicima u bosanskohercegovačkim gradovima koji su 95% radikali, pri čemu su neki dobili namjenske kredite a da nisu u isto vrijeme bili i privrednici (Vojislav Šola u Mostaru sa 900.000 din).

štampi, interpolacijama u Narodnoj skupštini i inače kompleksnu društveno-političku situaciju u gradovima Bosne i Hercegovine.

Oskudica lokalnih finansijskih sredstava¹¹⁶ samo je djelomično nadoknađivana prilivom kapitala sa strane iz drugih dijelova kraljevske države. Inostrani kapital bio je destimulisan niskom stopom opšte razvijenosti ovoga područja, a prije svega činjenicom da strani kapital nema interesa u maloj privredi, interesujući se prvenstveno i isključivo za veliku industriju i za privredu velikog opsega.¹¹⁷ Ekonomski potencijali tog kvaliteta i kvantiteta u Bosni i Hercegovini bili su potpuno ili velikim dijelom zarobljeni državnim poduzetništvom, te se inostrani kapital dvadesetih godina tradicionalno angažovao u onoj industriji u kojoj je i u prošlom periodu imao uticaja, te u simbiozi sa državnim i djelomično privatnim kapitalom, kao u *Krivaji a.d.* Zavidovići, *Solvayu* u Lukavcu, *Bosansko d.d.* u Jajcu, *Destilacija d.d.* Teslić, *Tvornici šećera* u Usori, *Deoničkoj pivari* u Sarajevu, *Tvornici šibica* u Docu itd.¹¹⁸

Na ukupnu privrednu situaciju u Bosni i Hercegovini, a posebno na društveno-ekonomski život gradova, država kao poduzetnik djelovala je putem poslovne politike čija je regulativna osnova bio Zakon o državnom računovodstvu Kraljevine Srbije od 6. marta 1910. godine, proširen sa izmjenama i dopunama na cijelu državu u više navrata 1922. godine.¹¹⁹ Državna privreda, prema ovim propisima, imala je čisto administrativni način upravljanja preko postavljenih direktora koji su bili predstavnici države, odnosno resornih ministarstava koja su odobravala proizvodne planove, budžete preduzeća, vršila kontrolu itd. Ovakva preduzeća, prema važećoj regulativi, nisu poslovala na komercijalnoj bazi, nego su, prema zacrtanim planovima prihoda državnog proračuna, bila obavezna da ukalkuliraju rashode u koje su spadale i investicije, kao i godišnje prihode uravnotežene sa rashodima. To je imalo za posljedicu da su se vrlo brzo ispoljile sve negativnosti ovakve paradoksalne koncepcije

¹¹⁶ "Broj novčanih zavoda u doba inflacije novca 1923. godine prema predratnim (54) skoro se udvojio (101), ali njihov kapital (sopstvena i tuđa sredstva) nije dostigao ni polovinu predratnog iznosa. Prosperitet, dakle, nije doneo pojačanje kapitala, nego samo njegovu ubranu cirkulaciju i visok rentabilitet". (Marković M. 1938. 15)

¹¹⁷ Kosier Lj. 1927. 441.

¹¹⁸ Dimitrijević S. 1958. 49-106.

¹¹⁹ *Službene novine Kraljevine SHS*, III, 265. Beograd: 25. 11. 1921. *Ibidem*, IV, 41. Beograd: 23. 2. 1922. 5.

poslovne politike u državnim preduzećima, od neefikasne i skupe uprave opterećene birokratizmom, korupcijom i nepotizmom, pasive i deficita mnogih državnih preduzeća,¹²⁰ do prebacivanja odgovornosti za neuspjeha na izvršno osoblje, odnosno na broj zaposlenih radnika, njihove nadnice i radno vrijeme, što je dovodilo do štrajkova i radničkih nemira. Očigledno loši rezultati sa svoje strane inicirali su Finansijskim zakonom za 1922/1923. godinu obrazovanje Parlamentarnog odbora koji “ima da prouči, na koji način mogu da se grane državne privrede racionalno eksploatišu i da postanu što rentabilnije s tim, da iznese predloge o izmenama zakonskih propisa i organizacije tih ustanova”.¹²¹ Od inicijative se nije dalje odmaklo¹²² i u vezi s tim nije učinjeno ništa novo sve do kraja tridesetih godina kursom “nove ekonomske politike”.¹²³ Državna uprava se čvrsto držala lažne sigurnosti planiranih državnih prihoda¹²⁴

¹²⁰ U proračunskoj godini 1922/1923. zapaža se čitav niz takvih preduzeća koja su poslovnu godinu završila sa deficitom - Rudnik Ugljevik sa 2,5 miliona dinara, Rudnik u Mostaru sa 1,5 miliona dinara, a Željezara u Varešu je u istoj proračunskoj godini kod prihoda od 48.338.000 dinara iskazala rashod od 48.059.000, što znači da joj je zarada iznosila nešto više od pola procenta. (Izveštaj Komore za 1926. godinu. 1927. 18-20. *Pregled*, I, 31. Sarajevo: 7.8. 1927. 2. Kosier Lj. 1927. 229)

¹²¹ Kosier Lj. 1927. 229-230.

¹²² Lapčević D. 1926. 16. “Kad je toliko zlatnih dinara investirano samo, a mnogi rudnici, koji bi mogli donositi mnoge stotine miliona suvog zlata čistog prihoda, ipak donose deficite, zapitajmo se: da li je država sposobna voditi privredna preduzeća? Nije! To je naš odgovor. Prije svega, nije poziv države da se pojavljuje kao konkurent svojim državljanima, niti se ona u toj ulozi može održati. Zatim, nije birokratija za privredna preduzeća, neće ona tražiti pijace, niti iznalaziti kupce. [...] Uz to, dolazi još zakon o državnom računovodstvu, koji savršeno onemogućava državu da se bavi privrednim preduzećima”.

¹²³ *Pregled*, I, 16. Sarajevo: 24. 4. 1927. 2. “Od 1927. do 1941. učinjeno je nekoliko pokusa tzv. komercijalizacije državnih željeznica, t.j. odvajanja željezničkog poduzeća od državnog budžeta i željezničkih nabavki od propisa Zakona o državnom računovodstvu. Nijedan od tih pokusa (javnih konferencija, rada komisija, diskusija, članaka) nije dovršen do kraja, i nikakav zakon o tome nije donesen. Sa stanovišta rukovođenja željezničkim finansijama, amortizacijom, građenjem, obnovom, tehničkim usavršavanjem morali su postojati zaključni računi i bilance, ali sve se svodilo na račune prihoda i rashoda u jednoj budžetskoj godini”. (Mirković M. 1958. 401)

¹²⁴ *Glas slobode* je zbog značaja državnih preuzeća u Bosni i Hercegovini i u njima velikog dijela zaposlenog radništva kontinuirano u dužem vremenskom periodu objavljivao niz natpisa o ovoj problematici, koja 1927. godine po lošim poslovnim rezultatima dolazi u fokus javnog interesa. Navodeći da rudnici i željeznice životare i propadaju, *Glas* apostrofira da su nespo-

i na osnovu istog principa uravnoteženih prihoda i rashoda donijela je 1929. godine novu regulativu o državnim nepokretnim dobrima.¹²⁵ U 1939. godini donosi se niz uredaba kojima se predviđa osnivanje komercijalizovanih preduzeća s pretežnim učešćem državnog kapitala. Među najvažnija preduzeća u Bosni i Hercegovini spadaju *Jugoslovenski čelik*, Vojna industrija *Vistad* i segmenti *Jugoslavenske celuloze*.¹²⁶

Ekonomске posljedice djelovanja kraljevske države kao poslodavca, odnosno etatizirane privrede na privredni život Bosne i Hercegovine reflektovale su se kompleksno i vrlo uticajno, da bi u krajnjem ishodištu bosanskohercegovački gradovi zadržali privrednu strukturu baziranu na maloj, srednjoj ili nikakvoj industriji, a prvenstveno na trgovini i zanatstvu i maloj gradskoj poljoprivredi. Držeći sve poluge u svojim rukama od carinske, tarifne i poreske politike, do upravljačkih regula i vlada u gradskim opštinama, kao i gro ekonomskih potencijala i kapitala, državna ekonomija bila je bez i van konkurencije u privrednom životu Bosne i Hercegovine. Državna privreda i institucije bile su oslobođene od svih vrsta poreza, prema tome i gradskih poreza, te gradska opština nije prikupljala nikakve direktne prihode od državnih postrojenja na teritoriju gradskog atara. Svaka gradska opština morala je propisano

sobni birokratizam i Zakon o državnom računovodstvu uništili ogroman dio ovih preduzeća i doveli zemlju pred alternativu: propasti ili uvesti promjene. U javnost su se pojavile dvije koncepcije sanacije ovih preduzeća, administrativna komercijalizacija koja potječe od države i deetatizacija, tj. prodaja ili iznajmljivanje preduzeća koju iniciraju industrijski krugovi «da bi ih kao lešinari sada jeftino kupili». Protiveći se ovoj koncepciji, list je zastupao stanovište o administrativnoj komercijalizaciji na najširoj osnovi nasuprot najgore varijante militarizacije državnih preduzeća. (*Glas slobode*, XVIII, 20. Sarajevo: 19. 5. 1927. 1)

¹²⁵ U budžetskoj godini 1932/1933. tokom prvog kvartala (april, maj, juni) prihodi državnih preduzeća u Kraljevini Jugoslaviji iznosili su 866 miliona dinara, ali su i svi izdaci dostizali skoro isti iznos. (Pribićević S. 1952. 218)

¹²⁶ Ove zakašnjele mjere države u uslovima novog rata u Evropi bile su usmjeravane u skladu sa dominirajućim interesom njemačke privredne politike, koja je prema koncepciji *dopunskog privrednog područja* infiltrirajući se u jugoslavensku privredu ovu usmjeravala na način koji je bio u skladu sa njemačkim interesima, te vrlo heterogeno uticao da se jugoslavenska država ne industrijalizira, osim u onim segmentima koji su komplementarni i odgovarajući njemačkoj visoko industrijalizovanoj privredi. (Brkljača S. 2006. 65-79.)

“Interesantno je pitanje u čijim rukama je bila Zenica, to jeste ‘Jugočelik’, kojem je Krupp davao velike kredite. Formalno, ona je bila čisto domaće preduzeće, pošto je zakon to izričito predviđao, a u stvari iza njega je stajao nemački kapital». (Živković N. 1980. 118)

unijeti u svoj pravilnik i cjenovnik opštinskih daća, posebnu stavku kojom potvrđuje da su sve pošiljke i prihodi državne privrede i državnih institucija, kao i vojne nabavke oslobođene od gradskih poreza.¹²⁷ Porezi su bili rezervisani za stanovnike grada, seljake koji prodaju i kupuju na gradskoj tržnici, privatnu industriju, trgovinu i zanate, kao i rentijere.¹²⁸ Međutim, gradovi su imali velike posredne koristi od državne industrije i njenog razvoja i uspješnog poslovanja, odnosno državna privreda je uz sva ograničenja bila značajni faktor razvoja grada, a to je, prije svega, bio stepen zaposlenosti radne snage i nivo njenih nadnica.¹²⁹ Nivo zaposlenosti uticao je na povećanje konzumnih moći i gradskog stanovništva i njegove okoline i na viši stepen potrošnje koja je poticala industriju, trgovinu i zanatstvo, kao i prihode gradskih opština i njihove investicije u gradovima. Poslovna politika u državnom poduzetništvu, tržišne konjunktura i konzumne agencije vezane za ova preduzeća i institucije

¹²⁷ *Narodno jedinstvo*, XVII, 86. Sarajevo: 7. 11. 1934. 4. Na osnovu § 4 Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o neposrednim porezima iz 1932. godine sva ona državna zemljišta i zgrade koje se privredno iskorištavaju bile su u principu obavezne na plaćanje poreza zemljarine, odnosno kućarine. Ti porezi bili su osnova na koju su se razrezivali opštinski prirezi po odlukama opštinskih vlasti, a izvršni po odobrenju nadzorne finansijske vlasti. Bez obzira na zakonsku osnovu i napore opštinskih vlasti, tu obavezu država nije ispunjavala. Već Finansijskim zakonom za 1931/1932. godinu država predviđa rashodovanje neposrednih poreza koji su razrezani na državna zemljišta do kraja 1930. godine. (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIII, 72-XXI. Beograd: 31. 3. 1931. 346). Ni sa ove strane gradovi nisu imali direktne koristi, odnosno novčane dobiti u gradskom budžetu od erarske imovine u svom ataru.

¹²⁸ Vrhunac povlaštenog položaja državnog industrijskog preduzeća dobio je Uredbom Vlade Kraljevine Jugoslavije, a na prijedlog ministra finansija Vojina Đuričića, *Jugoslovenski čelik* oslobođen je svih državnih i samoupravnih taksa i dažbina, skupnog poreza na poslovni promet i uvoznih carina, kako na postrojenja, tako i na sirovine. (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XXI, 136-XLVI. Beograd: 20. 6. 1939)

¹²⁹ Prema podacima Radničke komore za Bosnu i Hercegovinu, 1. juna 1922. godine u Bosni i Hercegovini u šumskoj industriji bilo je zaposleno 20.458 radnika, u rudarstvu 7.068, na željeznicama 12.002, u ostalim industrijama i zanatstvu 25.185, ukupno 64.713 radnika. (Lakatoš, Despić 1924. 6-7) U 1939. godini, prema strukturi, u Bosni i Hercegovini bilo je zaposleno: 20.691 šumsko-pilanski radnik, 14.100 građevinskih, 2.839 metalskih, u saobraćaju 3.272 radnika, 3.640 kao kućna posluga, opštinskih radnika 3.682, tekstilaca i šivača 3.198, hemijskih i papirnih 2.390, duhansko-tvorničkih 1.579 i zaposlenih u rudarskim i topioničarskim preduzećima 20.691 radnik. Kroz cijeli period kraljevske države u Bosni i Hercegovini postoje radnički centri u kojima je okupljen veliki broj radnika. Takvi su npr. Sarajevo, sa oko 20.000 radnika, Tuzla sa okolinom sa oko 6.000, Mostar sa oko 2.500, Zavidovići sa 3.000, Banja Luka sa 3.500, Zenica sa 6.000, Travnik sa 3.000 itd. (Hadžirović A. 1978. 62-66)

bili su oni faktori koji su uticali na to do koje mjere će ova funkcija etatizirane privrede biti razvojna ili retrogradna u privrednom životu grada. Privilegovane nabavlačke i potrošačke zadruge namještenika državnih preduzeća i činovnika,¹³⁰ kao i radnički konzumi pri industrijskim i rudarskim pogonima predstavljali su direktnu nelojalnu konkurenciju gradskoj trgovini i zanatstvu u stalnoj borbi sa gradskim opštinama koje su pokušavale da od njih naplate propisane gradske poreze.¹³¹

U tom krugu uticaja, bez jakog investicionog poticaja prilivom hronično nedostajućeg kapitala,¹³² agrarna većina bosanskohercegovačkog sela svojim potrošačkim mogućnostima i mentalitetom, već tradicionalno opterećena svim elementima zaostalosti sela prepuštenog samome sebi, snažno je uticala na zakone ponude i potražnje, a samim tim i sa svoje strane na pravce i nivo strukturalnog razvoja privrede u cjelini, kao i one u bosanskohercegovačkim gradovima.¹³³ Gradovi su u kraljevskoj državi izgubili onaj poticaj i snagu sa strane koja je bez obzira na ciljeve i metode bila razvojna politika bosansko-

¹³⁰ *Narodno jedinstvo*, XIV, 106. Sarajevo: 23. 12. 1931. Službeni dio. *Zakon o zadrugama državnih službenika*. (Bajkić B. 1928. 558.) Zakon je potvrdio uredbe od 5. decembra 1920, 12. maja 1928. i Finansijskog zakona 1928/1929. godine.

¹³¹ ABH, Fond: KBUDB-II, k. 10, 29590, 1934. Gradske opštine u Sarajevu, Tuzli i Banjoj Luci izgubile su spor kod Državnog savjeta oko naplate kaldrmijske potrošačkim zadrugama državnih službenika.

¹³² U junskom broju *Industrijskog pregleda* 1934. godine ugledni privredni novinar Svetislav Savković podržavao je ideju osnivanja privilegovane industrijske banke koja bi morala prvenstveno da dobije dio od Emisione banke Kraljevine Jugoslavije. "Nema proizvodnje bez kapitala, nema kapitala bez kredita. Da bi kapital postojao on mora biti jeftin i mora biti velik. Jugoslavija nema ni jedan od ovih uslova. Za razliku od perioda kada se nedostatak kapitala nadomješćavao na stranim tržištima kapitala zaduživanjem, sada bi trebalo 'uzdati se i u svoje kljuse.'" (Đurović S. 1986. 143)

¹³³ Agrarna kriza koja je seljake raskućila, proleterizovala i primorala da idu u gradove tražeći zaposlenje, kriza u industrijama koje su zapošljavale gro seljaka-radnika sezonaca, kao nekvalifikovana ili priučena radna snaga bila je svojom ponudom i niskim nadnicama jaka konkurencija radništvu u gradovima. Na taj način je agrarna kriza dobrim dijelom bila odgovorna za snižavanje produktivnosti rada i za opadanje kupovne moći radnika, koja će zajedno sa niskom kupovnom moći seljaka biti jedan od glavnih uzroka zaoštavanja krize u oblasti industrije, zanatstva, trgovine i drugih grana varoških poslova, posebno 1933. godine kada je kriza doživjela svoj vrhunac. (Vučo N. 1968. 229-230)

hercegovačkih gradova.¹³⁴ U periodu između dva svjetska rata bosanskohercegovački gradovi, šokantno vraćeni samo svojim mogućnostima, oslonjeni uglavnom na vlastite snage, preživljavaju kao dio heterogenog privrednog organizma države. Prisutne su sve mijene u privrednom životu grada, u neposrednom okruženju, države, svjetske pijace, dominantno se javljaju kao objekt, a ne subjekt longitudinalnih privrednih konjunktura.

Izvori i literatura

A. Izvori

a) Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

Fondovi:

- Napretkova kulturno-historijska zbirka (NKHZ)
- Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (NVSHS)
- Glavni odbor SHS za Bosnu i Hercegovinu (GONV)
- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVS-2)
- Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu (PU)
- Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine SHS-Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (MTI)
- Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Upravno odjeljenje (KBUDB-II)

b) Objavljena građa (novine, časopisi i ostala periodika)

- Godišnjak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd: 1926.
- Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo: 1919.-1922.
- Službene novine Kraljevine SHS/Jugoslavije. Beograd: 1919.-1940.
- Avramovski Ž. 1986. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. I-II*. Beograd : Arhiv Jugoslavije Globus.

¹³⁴ Podatak da su čisti prihodi stanovnika Sarajeva od nekretnina, preduzeća i zanimanja 1938. godine iznosili oko 120 miliona dinara, kao i 1914. godine, iako se broj stanovnika grada skoro duplirao u tom periodu, sa 51.919 1910. godine na 78.173 1931. godine, a da je Poreska uprava oporezovala poslovni promet Sarajlija u 1923. godini sa 1,010.229.000 dinara, a 1928. godine sa samo 565.348.000 dinara, najbolje ilustruje smanjivanje ekonomske snage najvećeg grada u Bosni i Hercegovini. (Hrelja K. 1976. 104. 106)

- Čaušević Dž. 2005. *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentara*. Sarajevo: Magistrat.
- *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*. 2004. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Rječnik mjesta Bosne i Hercegovine prema popisu stanovništva 1910. godine. 1918. Sarajevo: Statistički ured za Bosnu i Hercegovinu.
- Izvještaji o privrednim prilikama i radu Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu 1925.-1932. (*Izvještaj Komore*)
- Izvještaji o privrednim prilikama i radu Trgovačke i industrijske komore u Sarajevu 1933.-1938. (*Izvještaj Komore*)
- *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični kalendar-almanah Drinske banovine za budžetsku 1930/1931 i 1931.godinu*. Sarajevo: Kraljevska banska uprava Drinske banovine.
- *Narodno jedinstvo 1918.-1940*.
- *Glas slobode 1918.-1929*.
- *Jugoslavenski list 1918.-1940*.
- *Novi glasnik 1925*.
- *Pregled 1928.-1938*.

B. Literatura

- Aleksić V. 2002. *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Jugoslavenkog bankarskog društva A.D. 1928-1945*. Beograd: Stubovi kulture.
- Bajkić B. 1928. "Naša trgovina". *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1. XII 1918-1928*. Beograd: Matica živih i mrtvih SHS.
- Becić I. 2003. *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*. Beograd: Stubovi kulture.
- Begović B. 1985. *Šumska privreda Bosne i Hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Bjelovilić D. 1958. "Duhan u Hercegovini". *Geografski pregled II*. Sarajevo: Geografsko društvo Bosne i Hercegovine.
- Bojović V. 1937. *Tuzla i njena okolina*. Tuzla: Štamparija Riste Sekuća.
- Brkljača S. 2006. "Stanovnici bosanskohercegovačkih gradova (1918-1941. godine)". *Prilozi 35*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Brkljača S. 2006. "Dekonstrukcija 'dopunskog privrednog područja' Trećeg Reicha u Bosni i Hercegovini, kao jedan od segmenata strategije NOP-a". *Tito i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini.

- Bubić Š. "Savremeno stanje trgovine grada Sarajeva". *Pregled II* 49/50. Sarajevo: 27. 3. 1928. 10-11.
- Dimitrijević S. 1958. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd: Nolit.
- Đurović S. 1986. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije(1918-1941)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Đurović S. 1992. "Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918-1941?". *Istorija 20. veka 1-2*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Gal Đ. 1977.-1979. "Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXVIII-XXX*. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Hadžibegović I. 1980. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Hadžirović A. 1978. *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941*. Beograd: Rad.
- Hrelja K. 1966. "Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929-1941. godine". *Prilozi II* 2. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta.
- Hrelja K. 1976. "Pregled društveno-ekonomskih prilika u Sarajevu između dva rata", *Sarajevo u revoluciji*. Tom 1. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo.
- Hrelja K. 1994. *Kako je živio narod*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Išović K. 2007. "Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1924. godine (Prilog proučavanju istorije vlasti u Bosni i Hercegovini u periodu između dva rata)". *Sabrani radovi*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.
- Janković D, 1959. "Društveno politički odnosi u Kraljevstvu SHS uoči stvaranja SRPJ(k)", *Istorija XX veka sv. I*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jovanović M. 1928. "Državni monopoli". *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1. XII 1918-1928*. Beograd: Matica živih i mrtvih SHS.
- Kapidžić H. 1963. "Rad Narodnog Vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918". *Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine (GADABiH) God. III-Knj. III*. Sarajevo: Arhivske ustanove i Društvo arhivista Bosne i Hercegovine.
- Konstatinović V. 1928. "Državni dugovi". *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1. XII 1918-1928*. Beograd: Matica živih i mrtvih SHS.

- Kosier Lj. 1927. *Bosna i Hercegovina ekonomski fragmenti i konture*. Beograd: Biblioteka Bankarstva.
- Kosorić V. 1966. "Rogatica između dva svjetska rata". *Rogatica*, Sarajevo: Svjetlost.
- Kreševljaković H. 1991. "Sarajevo za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)". *Izabrana djela IV- Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Krivokapić-Jović G. 2002. *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca(1918-1929)*. Beograd: INIS.
- Krstić Đ. 1938. "Agrarna politika Bosne i Hercegovine". *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*. Sarajevo: A. Koen, E. Džikovski, A. Sunarić.
- Kršev B. 2007. *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*. Novi Sad: Prometej.
- Krulj G. 1929. "Gradska privreda". *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*. Sarajevo: Oblasni odbor Narodne odbrane.
- Kruševac T. 1960. *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Lakatoš, Despić 1924. *Industrija Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd.
- Lapčević D. 1926. *Iz bosanske privrede*. Sarajevo: Radnička komora Bosne i Hercegovine.
- Liljak M. 1989. *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini III*. Sarajevo: SOUR Svjetlost GRO SarS SOUR PTT saobraćaja SRBiH.
- Madžar B. 2006. *Privredne komore u Bosni i Hercegovini. Monografija o njihovom osnovanju i rad 1909.-1945*. Sarajevo: Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine.
- Marković M. 1938. *Bankarstvo Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Izdanje piščevo.
- Mirković M. 1950. *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Mirković M. 1958. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Ekonomski pregled.
- Orović I. 1938. "Željezničke pruge u Bosni i Hercegovini". *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*. Sarajevo: A. Koen, E. Džikovski, A. Sunarić.
- Papić M. 1984. *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Petranović B. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*. Beograd: Nolit.

- Petrović M. 1938. "Hercegovački duhan". *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo: A. Koen, E. Džikovski, A. Sunarić.
- Pribićević S. 1952. *Diktatura kralja Aleksandra*. Beograd: Prosveta.
- Slijepčević P. 1929. "Predgovor". *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*. Sarajevo: Oblasni odbor Narodne odbrane.
- Smoljan V. 1997. *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*. II. Mostar: Gospodarska komora Herceg-Bosne.
- Stojadinovi M. 1970. *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Stojkov T. 1969. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd: Prosveta.
- Suppan A. 1988. "Jugoslavija i Austrija od 1919. do 1938. Susjedstvo između kooperacije i konfrontacije". *Časopis za suvremenu povijest XX 3*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.
- Šarac N. 1975. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925. privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Vučo N. 1968. *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*. Beograd: Prosveta.
- Živković N. 1980. "Pozicija nemačkog kapitala uoči drugog svetskog rata". *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 7*. Zagreb: Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije.

SUMMARY

SOME CHARACTERISTICS OF THE INTEGRATION PROCESSES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA INTO A NEW STATE – THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS / YUGOSLAVIA

Information and symbols were the first visible and characteristic signs of political changes and integration of Bosnia and Herzegovina into a new state, i.e. the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. While the policy of integration into the new state by way of dissemination of information, the schematism of rule and external signs, was conducted efficiently and in the top-down manner, as well as through rather euphoric decisions that were taken by local authorities, economic integration, i.e. the bleak picture of the post-war economy was, relative to the former two integrational symbols, a system of parallel worlds. The goods' supply as the basic goal and motivating factor of economic policy undertaken by the new government collided with the problem of disintegration of inherited economic system and economic space and the absence of a solid, new state that was created only nominally. Political unification was not followed by economic unification, let alone preceded by it. Adaptation of the economy of Bosnia and Herzegovina to these new conditions in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians was even more difficult given that the original optimism of business circles was not met by the expected response from one of the factors that had been, in the previous socio-political system, the key driving forces of urban economy, i.e. the measures and policies taken by the state and by the state finances. In addition to these forms of non-economic and economic activities, the SHS Kingdom played an exceptionally specific role in Bosnia and Herzegovina. From the very beginning, it was the capitalist owner that inherited the state-owned property and industrial facilities, adapting them to its postulates of economic policy that were not strategically consistent, but rather subjected to minor tactical steps and interests characteristic for the states without a clear and targeted long-term economic vision. With such a circle of influence and devoid of strong investment incentives, the agrarian majority that lived in the rural areas of Bosnia and Herzegovina - with its consumer potentials and mentality, had already been traditionally burdened by all the elements of out-datedness and left to their own devices – had a strong influence on the supply and demand laws and, consequently, on the course of structural development of the

country's economy. In the period between the two World Wars, the towns of Bosnia and Herzegovina, shockingly left to their own devices and capacities, became predominantly the objects, rather than the subjects of longitudinal economic forces.

Key words: Bosnia and Herzegovina, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, integration, information, military, gendarmerie, symbols, economy.

UDK: 323:328.34 (497.6) "1918/1919"
Izvorni naučni rad

ELEMENTI REPRESIJE U RADU NARODNOG VIJEĆA SLOVENACA, HRVATA I SRBA ZA BOSNU I HERCEGOVINU I NARODNE VLADE ZA BOSNU I HERCEGOVINU¹

Enes S. Omerović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U periodu od kraja oktobra 1918. do kraja januara 1919. godine na tlu Bosne i Hercegovine djelovalo je Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu, prvo kao organi Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. U ovom kratkom vremenskom periodu navedeni organi vlasti donosili su zakone, uredbe, naredbe, te provodili druge mjere s ciljem zaštite novouspostavljenog državnog i društvenog poretka, ali je većina navedenih mjera imala represivnu ulogu. U ovom radu se na osnovu objavljene i neobjavljene izvorne građe, onovremene štampe, te dostupne literature analizira i rekonstruira represivna funkcija Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodne vlade za BiH, te njima potčinjenih organa vlasti.

Ključne riječi: Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba za BiH, Narodna vlada za BiH, represija, represivni aparat, represivno zakonodavstvo, policijski nadzor, cenzura, verbalni delikt, zloupotreba, ograničavanje ličnih i političkih sloboda.

¹ Ovaj članak je rezultat dosadašnjih istraživanja na projektu *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini 1918-1921*. koji se realizira u Institutu za istoriju u Sarajevu.

NASILJE, TEROR, REPRESIJA – pojmovi su koji u manjoj ili većoj mjeri prate svako društvo bez obzira na vrijeme u kojem je to društvo nastalo i na stupanj njegove organiziranosti i uređenosti, a ovi pojmovi obilježja su i modernih država. Svakako da ni Bosna i Hercegovina nije izuzetak od ovog pravila, samo su se kroz vrijeme mijenjali intenzitet, oblici, stupanj organiziranosti, objekti, institucije i instrumenti nasilja.

Posebno interesantan period za proučavanje fenomena nasilja predstavlja period između dva svjetska rata kada je Bosna i Hercegovina bila u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije. To je vrijeme u kojem se sistematski izgrađivao represivni aparat, a nasilje je bilo jedna od rijetkih konstanti od nastanka države 1918. godine pa do njene propasti 1941. godine. Intenzitet nasilja se polahko pojačavao tokom 20-ih godina XX stoljeća, a svoju kulminaciju doživio je u doba šestojanuarske diktature. Istu krivulju na zamišljenom dijagramu možemo primijeniti i na stupanj organiziranosti, jer kako se država konsolidirala i organizirala, tako se konsolidirao i organizirao jedan represivni aparat, koji i pored brojnih nedostataka svoj vrhunac doživljava u doba šestojanuarske diktature. Instrumenti nasilja su, kao i u svakom drugom represivnom sistemu, policija, žandarmerija, sudstvo i kazneni zavodi, ali su često korištena i brojna stranačka i druga udruženja i organizacije. Među objekte nasilja možemo svrstati pripadnike svih društvenih slojeva, jer se u svakom od njih moglo pronaći protivnika režima. Različitim oblicima nasilja bili su izloženi kako vodeći političari, protivnici režima, tako i članovi i simpatizeri opozicionih stranaka, zatim radnici, seljaci, ali su represivnim mjerama često bili izloženi i državni službenici, učitelji, sudije i drugi od kojih se očekivalo da bezuvjetno podržavaju vladajući režim.

Upravo u vrijeme nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), odnosno krajem 1918. godine, možemo primijetiti elemente represije u samom procesu ujedinjenja, izgradnji državnog aparata, te u njegovom djelovanju. To važi i za prostor Bosne i Hercegovine, gdje je krajem 1918. i početkom 1919. godine djelovalo Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) za BiH i Narodna Vlada za BiH prvo kao organi Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Spomenuti novi organi vlasti djelovali su relativno kratko, Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH dva, a Narodna vlada za BiH tri mjeseca, ali su tokom svog kratkotrajnog djelovanja donosili zakone, naredbe, uredbe, te provodili druge mjere sa dosta autonomije u svom

radu. Te mjere su imale za cilj uspostavljanje narušenog reda i mira, te očuvanje novouspostavljenog društvenog i državnog poretka. One su donošene da bi se zaštitila država i njeno stanovništvo. Međutim, mnoge od tih mjera dovele su i do ograničavanja ličnih i političkih sloboda stanovništva Bosne i Hercegovine, te se kao takve mogu i moraju smatrati represivnim. Stoga, ovaj period od 1. 11. 1918. do 31. 1. 1919. godine možemo posmatrati i kao period u kome su udareni temelji jednom represivnom sistemu koji će se sistematski izgrađivati tokom dvadesetih godina XX stoljeća, a svoju kulminaciju će doživjeti u vrijeme diktature. Ovaj proces možemo pratiti kroz djelovanje aparata uprave i izgradnju zaštitnog ili aparata sile – policija, žandarmerija, vojska, sudovi, te kroz zakonodavnu aktivnost Narodne vlade za BiH i njoj nadređenih organa kojima su se ograničavale lične i političke slobode stanovnika Bosne i Hercegovine.

Institucije i instrumenti represije

Dešavanja na ratištima u septembru 1918. godine govorila su u prilog činjenici da je raspad Austro-Ugarske monarhije sasvim izvjestan i da je samo pitanje dana kada će se to desiti. Zbog toga je rad na ujedinjavanju južnoslavenskih pokrajina u sastavu Austro-Ugarske monarhije tokom oktobra intenziviran osnivanjem Narodnih vijeća, kao legitimnih predstavnika Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj monarhiji, a ovaj proces nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu, koja je preko svojih predstavnika bila zastupljena u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu i tako aktivno sudjelovala u stvaranju Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Rad Narodnog vijeća SHS za BiH možemo pratiti od 20. oktobra 1918. godine kada je u Sarajevu formiran njegov Glavni odbor, a koji je bio inicijator formiranja kotarskih, mjesnih i seoskih odbora Narodnih vijeća na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine. Narodna vijeća su naročito intenzivirala svoj rad nakon 1. novembra 1918. godine, kada su predstavnici Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH preuzeli vlast od generala Sarkotića. Dva dana nakon ovoga, 3. novembra, na dužnost je stupila Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu, koju je na prijedlog Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH imenovalo Narodno vijeće SHS u Zagrebu.²

² O uspostavljanju i radu Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodne vlade za BiH pisali su: Isović K. 1962. Krizman B. 1968. Šehić N. 1982. Kapidžić H. 1968. Šehić N. 1991. i drugi.

Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodna vlada za BiH su se nakon preuzimanja vlasti našli u izuzetno teškoj situaciji. Naime, preko Bosne i Hercegovine su se u neredu povlačile jedinice austrougarske vojske, koje su predstavljale stalnu opasnost za stanovništvo onih područja kroz koja su prolazili. Pogranični krajevi sa Crnom Gorom bili su izloženi upadima komita, širom Bosne i Hercegovine javljaju se agrarni nemiri, tako da je veliki broj stanovnika bio izložen pljački i različitim oblicima nasilja. Ukratko, u Bosni i Hercegovini je vladala anarhija, a novi organi vlasti trebali su je spriječiti, uvesti red i mir i istovremeno onemogućiti dalje i dublje društvene promjene. Da bi to ostvarili, Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodna vlada za BiH trebali su imati adekvatan aparat pomoću kojeg bi bili u stanju zvesti red i mir, te spriječiti dalje društvene promjene. Tako su od početka novembra 1918. godine uporedo provedene aktivnosti na uspostavi mreže kotarskih, mjesnih i seoskih odbora Narodnih vijeća, te na očuvanju postojećeg činovničkog aparata u okruzima, kotarima i kotarskim ispostavama. Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH pri tome je planirao da odbori Narodnih vijeća imaju samo savjetodavnu ulogu, dok bi pravo izvršne i administrativne vlasti ostalo u rukama postojećih organa vlasti.³

Evidentno je da Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodna vlada za BiH nastoje zadržati postojeći činovnički kadar u organima uprave, pa

³ Telegram upućen upravnim vlastima i kotarskim, mjesnim i seoskim odborima Narodnog vijeća: *Do dalje naredbe, kojom će se potanko utvrditi odnos Narodnih vijeća s jedne i redovnih upravnih vlasti s druge strane, vrijediće kao glavni princip sporazuman rad. Redovne upravne vlasti, sudovi, poštanski i brzojavni ured, organi željeznica, oružništva, redarstva, šumarske i rudarske uprave, kao u opće svi javni organi zadržavaju u interesu pravilnog razvijanja javne uprave potpunu svoju dosadašnju nadležnost, a kotarski mjesni i seoski odbori pozvani su samo, da savjetom i sporazumno saradnjom pomažu rad javnih organa. Tim pododborima glavnog odbora nije za sada zadatak, da se direktno upliću u redovne i stalne agende spomenutih vlasti, nego im je naprotiv svrha, da sporazumno sa tim vlastima svojim organizacionim radom i ugleđom u narodu što svojskije porade oko normalnog vršenja uprave, naročito u pitanju mira, reda i prehrane, čuvanja javnih i privatnih dobara i da ih u tom pravcu najizdašnije podupiru. Naročito nije zadatak pododbora da izvršuju disciplinarnu vlast nad državnim namještanima. U pitanju namještanja, premještanja i otpuštanja činovnika i ostalih službenika odlučuje jedino Narodna vlada, koja imade ovlaštenje Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, da vrši upravu u zemlji, i koja u svim pitanjima nastupa u sporazumu sa Glavnim odborom N. V. Ako dođe do nesporazuma između upravnih vlasti i pojedinih odbora, treba tražiti odluku Glavnog odbora Narodnog vijeća. Potanja će uputstva stići i odborima i vlastima.* Citirano prema: Kapidžić H. 1963, str. 174, bilješka 48.

čak i one činovnike koji su se ozbiljno kompromitirali u prethodnom periodu, jer tada nisu imali snage za radikalnije promjene, niti su imali na raspolaganju adekvatne zamjene za eventualno smijenjene činovnike. Tek će u narednom periodu doći do većih promjena u organima uprave zahvaljujući, prije svega, dovođenju činovnika iz Srbije.

Odnos odbora Narodnih vijeća i postojećih organa uprave ipak je bio znatno drugačiji od onog kako je to bilo predviđeno. Naime, kompromitirani činovnički aparat u mnogim se mjestima nije uspio suprotstaviti nastojanjima odbora Narodnih vijeća da se afirmišu u jedine organe vlasti. Pri tome su ti isti odbori često zloupotrebljavali prigrabljenu vlast, te sprovodili hapšenja, prerese, smjenjivali i internirali činovnike itd. Na udaru se najčešće nalaze kotarski predstojnici, ali i drugi činovnici koji su se u prethodnom periodu svojim djelovanjem kompromitirali. Tako je Narodno vijeće u Bosanskoj Dubici prvo pritvorilo, a zatim i interniralo u Banju Luku kotarskog predstojnika Fasta⁴, a ista stvar se desila i u Sanskom Mostu.⁵ U Varcar-Vakufu je kotarski predstojnik Gottesman stavljen u kućni pritvor, a ista sudbina je uskoro zadesila i vojničkog oficijala Viplinga, koji je u istom mjestu bio postavljen na mjesto kotarskog predstojnika.⁶

Sličnih slučajeva bilo je i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, ali je najviše problema Glavnom odboru Narodnog vijeća SHS za BiH pravio odbor Narodnog vijeća u Banjoj Luci, koji je odbijao da se povinuje odlukama Glavnog odbora, te je na području koji je pokrивao smjenjivao činovnike, miješao se u rad sudova, provodio nezakonite premetačine, hapšenja, interniranja i slično.⁷ Zbog ovakvog razvoja situacije Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH je na sjednici održanoj 11. 12. 1918. godine čak razmatrao mogućnost upotrebe vojne sile kako bi uspostavio svoj autoritet na području Banje Luke.⁸

Kako bi uspostavili red i mir, te stvorili autoritet potreban za sprovođenje svojih naloga i instrukcija, Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodna vlada za BiH poduzimali su različite mjere. Na samom početku te mjere više nose pečat improvizacije, a manje ozbiljne organizacije, ali su i one

⁴ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 29/1919.

⁵ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 2685/1919.

⁶ ABiH. Fond ZVBiH, sign. 1334/1919.

⁷ Šehić N. 1991, 28.

⁸ Kapidžić H. 1963. 286-298; ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 14233/1919.

davale određene rezultate. Tako je izvjesni Svetozar Zrnić 5.11.1918. godine od Narodnog vijeća SHS u Zagrebu dobio ovlaštenje da ode u kotare Jajce, Varcar-Vakuf i Ključ, te da tamo uspostavi red i mir. Naknadno, 15. 11. 1918. godine, ista ovlaštenja dobio je i od Narodne vlade za BiH. Sa dosta širokim ovlaštenjima povjerenik Zrnić je vrlo brzo u Varcar-Vakufu uspostavio red i mir hapseći, zatvarajući i internirajući pljačkaše. Zatim, zabranio je svako sastajanje na ulicama i u zgradama, zatvorio kafane i zabranio točenje alkohola, zabranio kretanje nakon sedam sati navečer i proglasio smrtnu kaznu za prijestupnike. Ovakve mjere su po njemu bile neophodne i djelotvorne, jer je nakon petnaest dana uspostavljen red i mir.⁹ Da li je ovakvih povjerenika sa širokim ovlaštenjima bilo i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine nije mi poznato, ali u svakom slučaju oni su mogli biti samo prijelazno rješenje.

Zbog rada na uspostavi reda i mira i stvaranja autoriteta novi organi vlasti vrlo rano su se počeli baviti pitanjima organizacije aparata sile – policije, žandarmerije i vojske. Naslijedeni aparat – policija i oružništvo (kako se tada nazivala žandarmerija) – od samog je početka bio gotovo neupotrebljiv, jer je veliki broj policajaca i oružnika u doba prevrata napustio posao dovodeći ove službe na rub rasula.¹⁰ S druge strane, kako je narod u policiji i oružništvu vidio eksponente starog režima, oni su u potpunosti izgubili autoritet i gotovo na svakom koraku bili izloženi napadima i poniženjima. Primjere koji potvrđuju ovu konstataciju možemo pronaći u izvještaju koji je 7. 11. 1918. godine Oružnički zbor dostavio Narodnoj vladi za BiH. Oružnici u Janji (kotar Bijeljina) i Balatoru (kotar Zvornik) bili su napadnuti od strane komita, a zatim i odvedeni u Srbiju. U Brezovom Polju (kotar Brčko) nakon napada na oružničku postaju komite su njenog zapovjednika osudile na smrt. Pojedine oružničke postaje razoružane su od odbora Narodnih vijeća, kao npr. u Kozluku (kotar Brčko), te Krivaji i Vozuđoj (u kotaru Kladanj).¹¹ Česti su bili slučajevi da je narod napadao na oružnike i kidao im činove¹². Zbog ovakvih i sličnih ispada u nekim dijelovima oružništvo nije ni korišteno za vanjsku službu zbog straha od napada naroda i komita.¹³

⁹ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 1334/1919.

¹⁰ Šehić N. 1991. 17.

¹¹ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13550/1918.

¹² ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13759/1918.

¹³ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13725/1918.

Kako bi spriječili dalje napade, Oružnički zbor predlagao je Narodnoj vladi za BiH da u *Narodnom jedinstvu* objavi proglas u kome će se jasno kazati da je Oružnički zbor organ Narodne vlade za BiH zadužen za održavanje reda i mira, te da će se uvrede i smetnje njihovom radu i slično najstrožije kazniti.¹⁴

Autoritet policije je također bio teško narušen, a policajci izloženi napadima, o čemu svjedoči objava u *Narodnom jedinstvu* od 12. 11. 1918. godine, u kojoj se kaže da je straža sigurnosti (policija) u službi Narodnog vijeća, te se upozorava građanstvo da se mora pokoravati zapovijedima policijskih organa.¹⁵

Ovakvi i slični apeli nisu donosili previše uspjeha, niti su promijenili odnos stanovništva prema oružništvu, odnosno žandarmeriji. Čak i krajem januara 1919. godine imamo primjere slabe organizacije i narušenog autoriteta oružništva. U svom obraćanju Narodnoj vladi za BiH 21. 1. 1919. godine kotarski predstojnik u Rogatici kaže: *Oružničke postaje svoju službu ne vrše kao prije te zapravo institucija oružništva u jednom dijelu kotara postoji samo nominalno, jer se oružnici ne usuđuju vršiti vanjsku službu [...]*¹⁶ U sličnom tonu je i izvještaj Kotarskog ureda u Sarajevu Okružnoj oblasti u Sarajevu od 22. 1. 1919. godine, u kojem se kaže: *Oružničke postaje postavljene su i vrše službu ali veoma malim uspjehom jer je autoritet oružnika sasvim pao te je usljed toga upliv isti(h) na stanovništvo neznatan a strožije mjere nemogu upotrijebiti jer nemaju nikakvog oslona a narod ih slabo potpomaže.*¹⁷

Shvatajući značaj aparata sile, Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodna vlada za BiH radili su na tome da policiju, a posebno oružništvo reorganiziraju i učine efikasnijom. Već 7. 11. 1918. godine uklonjeni su kompromitirani oficiri iz oružništva, a primanje novih trebalo je vratiti poljuljani ugled ove institucije.¹⁸ Planirano je da se broj oružnika, odnosno žandara poveća sa 2304 na 5000, i to primanjem u službu bivših austrougarskih vojnika i podmlatka, a razmatrala se i mogućnost uvođenja nove teritorijalne organizacije žandarmerije koja bi odgovarala izmijenjenim prilikama.¹⁹ Čitava re-

¹⁴ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13759/1918.

¹⁵ "Policija u službi Narodnog vijeća." *Narodno jedinstvo*, god. 1, br. 10. Sarajevo: 12. 11. 1918. 2.

¹⁶ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 413/1919 kao prilog aktu 1100/1919.

¹⁷ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 1101/1919.

¹⁸ Kapidžić H. 1963, 215, bilješka 106.

¹⁹ Šehić N. 1991. 19; Kapidžić H. 1963, 215.

organizacija oružništva uskoro se našla pod komandom Srpske vojske, jer je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH na sjednici održanoj 25. 11. 1918. godine donio odluku po kojoj *u pogledu reda i discipline potpadaju oružnici pod komandanta srpske komande u onom mjestu, gdje ovih ima, a gdje ih još nema, pod komandu kotarskog predstojnika.*²⁰ Krupan korak u reorganizaciji žandarmerije u cijeloj Kraljevini SHS učinjen je 19. 2. 1919. godine kada je donesena Uredba o formaciji, dužnostima i nastavi žandarmerije.²¹

Kako se početkom novembra 1918. godine Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH nije mogao osloniti na dezorganiziranu policiju i oružništvo, uporedo sa obrazovanjem odbora Narodnih vijeća pristupilo se i formiranju jedinica Narodne garde. Ova poluvojna formacija trebala je osigurati zavođenje reda i mira i razoružavati austrougarsku vojsku koja se povlačila preko Bosne i Hercegovine. Narodna vlada za BiH naložila je svim potčinjenim upravnim organima da pristupe formiranju jedinica Narodne garde, te se čak nalagalo da se mjesna policija i žandarmerija stave na raspolaganje zapovjedniku garde i da s njim sporazumno djeluju.²² Međutim, odziv u Narodnu gardu nije bio zadovoljavajući, pa su vlasti bile prinuđene da upućuju naknadne pozive kako bi se popunile ove jedinice.²³ Zbog slabog odziva i nedovoljno definiranih kriterija za prijem, dešavalo se da su u gardu primani maloljetnici i ljudi sumnjivih moralnih kvaliteta, koji su svoj položaj često koristili za ostvarivanje ličnih interesa, prije svega, za pljačku i osvetu, što će Narodnu gardu vrlo brzo diskvalificirati kao sigurnosnu službu.²⁴

²⁰ "Izveštaj o radu Narodnog vijeća". *Glas slobode*, god. 8, br. 94. Sarajevo: 30. 11. 1918. 1-2.

²¹ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1919, *Uredba o formaciji, opremi, nadležnostima, dužnostima i nastavi žandarmerije*. 37-46.

²² Narodna vlada BiH je povodom osnivanja Narodne garde upravnim vlastima prosljedila narađenje koje glasi: *Pozivate se da odmah u sporazumu sa odborima Narodnog vijeća osnivate narodne garde. Ako tamo nije odbor osnovan to se pozivate da u sporazumu sa tamošnjim svjesnim građanima osnujete narodnu gardu i odmah izaberete komandanta garde. Članovi garde moraju slušati naloge svoga komandanta. Dužnost je garde da održi mir i red u mjestu i okolici [...] Žandarmerija i mjesna policija treba da se potpuno stavi na raspolaganje zapovjedniku garde i da s njime potpuno u sporazumu postupa.* Citirano prema: Kapidžić H. 1968. 268-269.

²³ "O oružju, municiji i obrazovanju narodne garde". *Glas slobode*, god. 8, br. 87. Sarajevo: 6.11.1918. 3.; Šehić N. 1991. 18.

²⁴ Šehić N. 1991. 18.

Činilo se da mjere koje su početkom novembra poduzimane na organizaciji aparata sile nisu bile dovoljne za uspostavljanje reda i mira i osiguranje autoriteta novim organima vlasti. Zbog toga je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH odlučio da pozove Srpsku vojsku da uđe u Bosnu i Hercegovinu. Nakon što su predstavnici Glavnog odbora u Vardištu kod Višegrada 4.11.1918. godine zvanično uputili poziv, u Sarajevo dva dana kasnije stiže prva jedinica Srpske vojske, a u narednom periodu stižu i u druge dijelove Bosne i Hercegovine. Ovakav razvoj situacije nije naišao na odobravanje u Zagrebu, jer je tamošnje Narodno vijeće SHS pokušavalo da organizuje vlastitu vojsku. S tim ciljem je u Sarajevo 9. 11. 1918. godine stigla grupa oficira, ali su se vrlo brzo vratili neobavljena posla, a samo nekoliko ih je ostalo u Sarajevu sa zadatkom da u saradnji sa komandantom Srpske vojske organiziraju žandarmeriju.²⁵ Srpska vojska trebala je uspostaviti red i mir koji su narušavali austrougarski vojnici u povlačenju preko Bosne i Hercegovine i komite, trebala je zaštititi vojne magazine i skladišta itd.²⁶ Također, pod komandom Srpske vojske trebala je biti reorganizirana žandarmerija, a povjereno im je i razoružavanje Narodne garde u onim mjestima gdje bi došli.

Narodna vlada je već 8. 11. 1918. godine zahtijevala od komandanta Sarajevskog odreda da u Bosnu i Hercegovinu uvede veći broj trupa, tj. jednu diviziju, kako bi se osigurale željeznice, industrija, pojedini centri, te državna i privatna imovina. Konkretno, željeli su osigurati jugoistočnu Hercegovinu, koja je bila izložena napadima komita, zatim, preporučili su zaposjedanje Vlasenice radi osiguranja željeznica na prostoru sjeveroistočne Bosne, prije svega prugu Sarajevo – Višegrad i telefonsko-telegrafsku liniju Sarajevo – Rogatica – Višegrad, jer su na tom prostoru rastrojene austrougarske trupe pravile nered.²⁷

Činilo se da tempo dolaska Srpske vojske nije bio zadovoljavajući. Narodnoj vladi se stalno obraćaju potčinjeni organi koji traže da se na njihovo područje upute jedinice Srpske vojske, jer se nadaju da će upravo vojska moći uspostaviti red i mir, spriječiti pljačke i sl.²⁸

²⁵ Šehić N. 1991. 21; Kapidžić H. 1968. 269-270.

²⁶ Šehić N. 1991. 22

²⁷ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13556/1918.

²⁸ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13801/1918, 14270/1918, 29/1919, 260/1919, 448/1919; Fond:

Manji odredi Srpske vojske u ovom periodu zaposjedali su mjesto po mjesto u Bosni i Hercegovini, a prilikom dolaska priređivani su svečani dočeci kojima su prisustvovali predstavnici lokalnih vlasti i veliki broj građana.²⁹ Dolazak Srpske vojske na određena područja obično su pratili i izvještaji da je tu uspostavljen red i mir. Međutim, vrlo brzo su izvještaje o svečanim dočecima Srpskoj vojsci i pohvalama počeli zamjenjivati izvještaji Narodnoj vladi za BiH i napisi u novinama u kojima se govori o nasiljima koja su sprovodili srpski vojnici.

Ovaj aparat sile koji su sačinjavali policija, žandarmerija, Narodna garda i Srpska vojska trebao je osigurati uspostavljanje već uveliko narušenog reda i mira, te osigurati provođenje mjera Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodne vlade za BiH. U tu svrhu i u skladu sa važećim propisima uglavnom su i upotrebljavane ove institucije. Međutim, u ovom periodu počinju se javljati i slučajevi da se kao počinioci različitih krivičnih djela pojavljuju i pripadnici policije, žandarmerije, Narodne garde i Srpske vojske. Uskoro su vijesti o tome počele prodirati i u štampu. Veliki dio ovih žalbi došao je do Narodne vlade posrednim putem, preko novina, reisul-uleme, što dovoljno govori o nepovjerenju dijela stanovništva prema organima vlasti.

U većini slučajeva radilo se o tome da su pripadnici neke od navedenih sigurnosnih službi zloupotrijebili položaj i ovlasti. Naime, jedna od mjera koje su trebale osigurati red i mir bilo je i opće razoružanje stanovništva. Međutim, kako ni nakon nekoliko poziva da se preda nelegalno naoružanje rezultati nisu bili zadovoljavajući, Narodna vlada je odlučila formirati jednu komisiju koja bi uz asistenciju Srpske vojske, žandarmerije ili *pouzdatih mjesnih momaka* oduzimala oružje od naroda.³⁰ Ovu činjenicu često su zloupotrebljavali neodgovorni pojedinci koji su pod izgovorom da traže oružje upadali u kuće, najčešće noću, pretresali ih, pljačkali i zlostavljali ukućane, a često su se deša-

ZVBiH, sign. 921/1919. [...]

²⁹ "Dolazak srpskih četa u Trebinje". *Narodno jedinstvo*, god. 1, br. 12. Sarajevo: 14. 11.1918, 3. "Srpska vojska u Tuzli". *Narodno jedinstvo*, god. 1, br. 13. Sarajevo: 15. 11. 1918, 3. "Banket muslimana grada Sarajeva srpskoj vojsci". *Narodno jedinstvo*, god. 1, br. 14. Sarajevo: 16.11.1918, 2. "Doček srpske vojske u Mostaru". *Narodno jedinstvo*, god. 1, br. 21. Sarajevo, 23. 11. 1918, 3. "Dolazak srpske vojske u Glamoč". *Narodno jedinstvo*, god. 1, br. 55. Sarajevo, 27. 12. 1918, 2. [...]

³⁰ "Naređenje poverenika za Narodnu odbranu za opšte razoružanje". *Narodno jedinstvo*, god. 1, br.59. Sarajevo: 31. 12. 1918. 3.

vali i smrtni slučajevi. Vinovnici ovakvih postupaka najčešće su bili gardisti i srpski vojnici, a žrtve najčešće muslimani. Kako muslimani uglavnom nisu imali povjerenja u organe vlasti, oni su svoje žalbe upućivali reisul-ulemi, a onda ih je on prosljeđivao Narodnoj Vladi za BiH. Tako se reisul-ulema 8. 12. 1918. godine obraća Narodnoj vladi za BiH i kaže da razne naoružane grupe provode nasilja nad muslimanima pod izgovorom da traže oružje, te da to nekada provode gardisti. Ove pojave najviše su bile izražene u Vlaseničkom i Rogatičkom kotaru.³¹ O neosnovanim hapšenjima, prebijanjima, ubistvima, pretresanjima kuća, oduzimanju oružja i drugim nasiljima nad muslimanima reisul-ulema je obavještavao Narodnu vladu za BiH i komandanta II armije i u januaru 1919. godine³², što svakako dosta govori o spremnosti ili mogućnosti organa vlasti da zaštite vlastito stanovništvo.

U dosta slučajeva učesnici ovih nezakonitih i nasilnih akcija bili su srpski vojnici. Tako je 26. 11. 1918. godine grupa naoružanih seljaka u pratnji dva srpska vojnika upala u kuću Ibrahima Dedića u selu Miljevići (kotar Kladanj), te ga opljačkali, a zatim njega, braću i oca zlostavljali.³³ Navedena grupa je i narednih dana poduzimala slične akcije na tom prostoru. Dana 4. 1. 1919. godine seljak Hašim Kadrić iz Golubovića (općina Sočica) prijavio je da su mu dan ranije u kuću upala dva vojnika u srpskim uniformama i jedan u austrougarskoj uniformi, te da su kuću pretresli, a oca, sestru i ženu zlostavljali. Ovaj slučaj je karakterističan po tome što možemo vidjeti kako su funkcionirale vlasti u ovakvim slučajevima, te dijelom objašnjava nepovjerenje stanovništva prema organima vlasti. Naime, nakon provedene istrage utvrđeno je da su ovu pljačku izvršili srpski vojnici Bogić Jovandrić, Vitomir Đurđić i Obren Kaplarević, te da su slične pljačke izvršili i u selima Vragolovi, Karačići i Golubovići u periodu od 15.12. 1918. do 3. 1. 1919. godine. I pored toga što su počinioci otkriveni, *Vojnici su ostavljeni na slobodnoj nozi*.³⁴ Tri srpska vojnika su 16. 1. 1919. godine u selu Zečići kod Pala pod izgovorom da žele pretražiti kuće radi oružja i vojničkih stvari opljačkali nekoliko mještana muslimana.³⁵

³¹ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 413/1919 kao prilog aktu 1100/1919.

³² Purivatra A. 1999. 35.

³³ "Lice i naličje". *Vrijeme, god. 1, br.1*. Sarajevo: 8. 1. 1919. 3-4; ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 413/1919 kao prilog aktu 1100/1919.

³⁴ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 1058/1919.

³⁵ "Lice i naličje". *Vrijeme, god. 1, br.5*. Sarajevo: 25.1.1919. 3.

Organi vlasti su zbog stalnih žalbi preduzimali neke mjere, ali je reakcija ipak bila blaga i izgleda da nije donijela veće promjene na terenu. Tako je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH na sjednici održanoj 2. 12. 1918. godine donio zaključak da se cirkularnom naredbom kotarskim odborima Narodnih vijeća i svim oblastima naloži da se kućne premetačine ne vrše noću bez naloга suda.³⁶ Čini se da ovakve mjere nisu donosile previše uspjeha, pa i dva i po mjeseca nakon ovoga Policijska direkcija u *Narodnom jedinstvu* od 15. 2. 1919. godine upozorava narod da od lica koja žele pretresati kuće zatraže legitimacije i nalog, odnosno naređenje za pretres, te da one koji nemaju propisanu legitimaciju i naređenje prijave najbližoj karauli ili policijskoj direkciji.³⁷

Dio primjera nasilnog ponašanja organa sigurnosti odnosi se na prekoracjenje ovlasti i pretjeranu upotrebu sile, pri čemu se često završe smrtnim ishodom. Slučaj Mehmeda Pavice u Rogatici interesantan je zbog dvije činjenice. Prvo, jer su navedenog nakon kafanske tuče srpski vojnici i gardisti zatvorili, a zatim i tukli sve dok nije podlegao. Druga zanimljiva činjenica iz ovog slučaja je da su zajedno sa Pavicom tada zatvoreni i muslimani gardisti koji su također u zatvoru pretučeni.³⁸

U ovu grupu možemo svrstati i brojne žalbe na koje nailazimo u štampi, prije svega u *Glasu slobode*, a koji se najčešće tiču nasilja koje su garda i policija provodile protiv radnika. Npr., u *Glasu slobode* od 7. 12. 1918. godine žale se da se u Bijeljini ljudi hapse, zatvaraju i zlostavljaju samo zbog govora o republici, a 6. 2. 1919. godine reaguju na hapšenja ljudi koji se vraćaju iz Rusije pod optužbom da su boljševici.³⁹

Zloupotrebe se najviše vežu uz gardiste koji su pokušavali da rade i ono što im nije bilo u opisu posla. Mnogo problema pravili su na željeznicama pretresajući putnike, zaustavljajući saobraćaj i sl. Tako su sredinom novembra 1918. godine gardisti na stanici u Lješevu u kotaru Visoko seljake podijelili po

³⁶ "Saopštenja o XX sjed. Glavnog odbora Nar. Vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu od 2. decembra 1918.". *Narodno jedinstvo*, god. 1, br. 45. Sarajevo: 16. 12. 1918. 1.

³⁷ "Premetačine". *Narodno jedinstvo*, god. 2, br. 42. Sarajevo: 15. 2. 1919. 3.

³⁸ "Lice i naličje". *Vrijeme*, god. 1, br. 3. Sarajevo: 18. 1. 1919.

³⁹ "Apšenje naših drugova u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu". *Glas slobode*, god. 9, br. 29. Sarajevo: 6. 2. 1919. 1.

vjerama i tražili oružje, a istu noć su opljačkali i istukli nekoliko mještana.⁴⁰ Zbog ovakvog djelovanja gardista, posebno na pruži Bosanski Brod – Zenica, Narodna vlada za BiH je tražila da gardisti isprazne kasarne pratilaca vozova, koje su bili zauzeli, da se ne miješaju u rad željeznica, te da se za prатnju vozova uvedu straže srpskih vojnika.⁴¹

Ogroman je broj sličnih slučajeva u kojima su gardisti ili srpski vojnici upadali u muslimanske kuće, pretresali ih, otimali novac ili pokretnu imovinu, zlostavljali ukućane, a sve se to znalo završiti i smrtnim slučajevima. Zanimljivo je da se veoma mali broj ovakvih nasilnih akcija veže za policiju i žandarmeriju u ovom periodu. Zamjerke na njihov rad uglavnom se odnose na inertnost i nepreduzimanje nikakvih akcija koje bi spriječile ove i slične napade ili uhvatili krivce.

Sudovi i tužilaštvo su također bili dio državnog aparata koji je svojom djelatnošću, privođenjem i kažnjavanjem prekršioca zakona trebao doprinijeti uspostavljanju reda i mira i zaštiti novouspostavljenog poretka. Dokaze o stanju u sudstvu i tužilaštvu ovog perioda možemo pronaći u nekoliko izvještaja koje su podređene vlasti slale Narodnoj vladi za BiH, te u štampi.

Kao i u drugim dijelovima državnog aparata koji je naslijeđen od pretходnog režima u sudstvu i tužilaštvu se od samog početka pojavio problem nedostatka kadra zbog odlaska jednog dijela sudija i sudskih činovnika iz Bosne i Hercegovine, te zbog činjenice da je veliki broj onih koji su ostali bio nepopularan među narodom. Naravno da su ove stvari utjecale na rad sudova i tužilaštva. Kratak i jasan primjer stanja u sudstvu na tlu Bosne i Hercegovine nakon prevrata imamo u izvještaju koji je Narodnoj vladi za BiH napisao Svetozar Zrnić, povjerenik za kotare Jajce, Varcar-Vakuf i Ključ. On u svom dosta opširnom izvještaju o poduzetim mjerama u Varcar-Vakufu navodi, između ostalog, da je stanje u sudstvu po njegovom dolasku (9. 11. 1918) bilo loše i najviše prouzrokovano odlaskom jednog sudije. Zatim tvrdi da je u trenutku pisanja izvještaja (1. 1. 1919) stanje mnogo bolje, da sud obavlja svoj posao, te da se očekuje dolazak još jednog suca.⁴² Pored navedenih problema sa nedo-

⁴⁰ "Lice i naličje". *Vrijeme, god. 1, br.1*. Sarajevo: 8. 1. 1919.

⁴¹ ABiH. Fond: NVBiH, kutija 5, Zapisnik sa sjednice Narodne vlade za BiH, održane 26. 11. 1918.

⁴² ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 1334/1919.

statkom kadra, sudstvo i tužilaštvo su u ovom periodu imali i dosta problema zbog postojećeg zakonodavstva, jer važeći zakoni često nisu bili u skladu sa novim uvjetima na terenu, a to se posebno odnosi na zakone koji štite državu i njen poredak, jer su postojeći štitili Austro-Ugarsku monarhiju i njen poredak.

Kao jednu od glavnih mjera kojom se željela boriti protiv konstantnog narušavanja reda i mira na nekim područjima, Narodna vlada za BiH uvodila je prijeko sudove. Na sjednicama Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH bilo je prijedloga da se prijeki sud uvede na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, ali to nije usvojeno.⁴³ Ipak, na onim prostorima gdje su se javljali agrarni nemiri, pljačkanja, upadi komita i drugi oblici nasilja dolazilo je do uvođenja prijekih sudova. Prijeki sudovi su uvedeni 6. 11. 1918. u Brčkom, a 7. 11. 1918. godine u Derventi i Banjoj Luci.⁴⁴ Iako se u literaturi ne spominje, izgleda da su prijeki sudovi uvođeni i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, prema potrebi, tj. zbog pogoršane sigurnosne situacije. Na sjednici Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH koja je održana 4. 11. 1918. godine Atanasije Šola na jednom mjestu spominje da prijeki sudovi već postoje za različite zločine, i pri tome da su ukinuti za zločine veleizdaje i smetnje javnog reda i mira, ali da se zadržavaju za palež, krađu, umorstvo i bunu.⁴⁵

Nekoliko činjenica potvrđuje da su prijeki sudovi postojali i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, posebno u Hercegovini koja je i bila najnemirnija. Tako odbor Narodnog vijeća iz Mostara 12. 11. 1918. godine traži da se prijeki sud koji je proglašen za pogranične kotareve hercegovačke protegne na cijelu Hercegovinu.⁴⁶ Nesređena situacija na ovim prostorima doprinijela je, izgleda, tome da se prijeki sudovi na ovim prostorima zadrže i tokom januara 1919. godine. Sredinom januara 1919. godine Narodna vlada za BiH obraćala se predsjedniku Vlade u Beogradu Protiću, i zbog nesređenih prilika u zemlji predložila nekoliko mjera, a među njima i uvođenje prijekih sudova u Rogatičkom, Bijeljinskom i Derventskom kotaru, te da se Narodnoj vladi za BiH da odobrenje da može po potrebi proglasiti prijeko sudove i u Nevesinjskom,

⁴³ Kapidžić H. 1963, 161-163.

⁴⁴ Kapidžić H. 1963, 161-163.

⁴⁵ Kapidžić H. 1963, 163.

⁴⁶ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13619/1918.

Gatačkom, Stolačkom, Trebinjskom i Ljubuškom kotaru.⁴⁷ Jedan izvještaj o stanju sigurnosti u Mostarskom okrugu, koji je pisan 23. 1. 1919. godine potvrđuje nam uvođenje prijekih sudova u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje i u nekim općinama kotara Stolac,⁴⁸ ali tačan podatak kada su proglašeni imam samo za Stolac, gdje je prijek i sud proglašen 17. 1. 1919. godine.⁴⁹

Inače, na prostorima gdje je proglašen prijek i sud je sudio za zločine ustanka, pobune, javnog nasilja, umorstva, paleža, razbojništva, pružanja pomoći u spomenutim zločinima, te za zločine krađe ako je izvršena *osobito drzovito, nasilno ili lukavo*, a za sve ove zločine bila je predviđena kazna smrću. Pravo djelovanje ovih sudova nisam uspio još uvijek rasvijetliti. Moguće je da su ovi sudovi psihološki djelovali tako da se smire nemiri. Nije mi poznato ni da li je i jedan od ovih sudova donio i jednu smrtnu presudu u ovom periodu. Ono što mogu tvrditi je da se u nekim područjima, kao što je Hercegovina, rad prijekih sudova nije osjetio, jer jednostavno nije ni radio onaj posao koji je bio predviđen.

Zakonodavna djelatnost novih organa vlasti

Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodna vlada za BiH od prethodnog su režima pored gotovo neupotrebljivog aparata sile i rastrojenog činovničkog aparata naslijedili i zakonodavstvo koje najvećim dijelom više nije odgovaralo novostvorenim okolnostima. Većina njegovih odredbi bila je u suprotnosti sa stanjem na terenu, pa zbog toga često dolazi do frustracija kako u Narodnoj vladi za BiH tako i u njoj potčinjenim organima uprave. Zbog toga je rad prije svega Narodne vlade za BiH u ovom kratkom periodu bio usmjeren na izmjenu kaznenog zakonodavstva, jer su samo tako država i njeni organi mogli djelovati na vlastitoj zaštiti a da to ostane u zakonskim okvirima.

Na samom početku svog djelovanja Narodna vlada za BiH nastojala je svojim mjerama napraviti otklon od starog režima, te zbog toga donosi niz zakona, naredbi i instrukcija koje su trebale bar djelimično poništiti djelovanje restriktivnih zakona i mjera iz prethodnog perioda. Riječ je, prije svega,

⁴⁷ Isović K. 1967, 419.

⁴⁸ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 921/1919.

⁴⁹ "Prijek i sud". *Narodno jedinstvo*, god. 2, br. 23. Sarajevo: 24.1.1919. 3.

o odredbama koje su ograničavale lične i političke slobode stanovnika Bosne i Hercegovine, a koje su posebno pooštrene u vrijeme Prvog svjetskog rata. Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH je već 3. 11. 1918. godine na svojoj sjednici donio zakon kojim se ukida ekspatrisanje, uvedeno naredbom od 13. 10. 1914. godine, a kojom se dopunjuje čl.15 Naredbe o iseljavanju od 21. 7. 1907. godine.⁵⁰ Također, na istoj sjednici je donesen i zakon kojim se ukidaju zapčenja i konfiskacije, tj. ukida se Naredba od 24. 10. 1917. godine o odgovaranju za štetu od izdajničkih djela i konfiskacije izrečene po Zakonu od 7. 10. 1914. godine.⁵¹

S istim ciljem ukidanja represivnih mjera, Narodna vlada je 5. 11. 1918. godine uputila jednu naredbu *Svim okružnim oblastima, kotarski uredima, kotarskim ispostavama, redarstvenom ravnateljstvu za BiH, vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo, financijskom ravnateljstvu u Sarajevu i oružničkom zbornom zapovjedništvu u Sarajevu*

*Narodna vlada stavlja ovime izvan krijeposti sve naredbe izdane u pogledu državne redarstvene službe, te će prema potrebi od slučaja do slučaja nove naredbe izdati. Naročito ukidaju se svi propisi odnoseći se na poštansku cenzuru, sve zabrane glede prometa pisama, novca, časopisa i brzojava, dalje svi propisi i naredbe glede vojničkih bjegunaca, uopće sve zaplijene imetka, sve potrage u pogledu državno-redarstvene službe i sve ostale u državno-redarstvenoj službi izdane zabrane i naredbe. Riješenje u tom pogledu dosada izdanih otpisa imade se obustaviti. U krijeposti ostaju jedino one naredbe i propisi, koji se tiču uzdržavanja javnog reda i mira, sigurnosti života, zdravlja i imetka.*⁵²

Naredni korak učinjen je već 10. 11. 1918. godine kada je Narodna vlada za BiH izdala Naredbu kojom se ukidaju ograničenja za štampu, odnosno ukinuta je Naredba Zemaljske vlade za BiH od 26. 7. 1914. godine, kojom je pooštren postojeći Zakon o štampi.⁵³ Istog dana je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH donio Zakon kojim se ukidaju dijelovi članova 9. i 10, te

⁵⁰ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1918, *Zakon kojim se ukidaju ekspatrisanja*, 397.

⁵¹ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1918, *Zakon kojim se ukidaju zapčenja i konfiskacije*, 398.

⁵² ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13412/1918.

⁵³ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13549/1918; Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1918, *Naredba kojom se ukidaju ograničavanja na štampu*, 399.

članovi 11–14. Zakona o štampi iz 1907. godine, čime je ukinuto plaćanje kancije za periodične štampane spise.⁵⁴ Ovim postupcima u BiH gotovo je ukinuta cenzura, iako u sarajevskim listovima već od početka novembra nema zaplijenjenih tekstova.⁵⁵ Sutradan, 11. 11. 1918. godine Narodna vlada za BiH donijela je i Naredbu kojom se ukidaju postojeća ograničenja vezana za organizaciju društava.⁵⁶

Ovaj dosta liberalan stav Narodne vlade za BiH možemo vidjeti i u njenom postupku kada je na sjednici održanoj 21. 11. 1918. godine usvojila prijedlog da se dopusti slobodno putovanje u granicama Bosne i Hercegovine, naravno uz obavezu nošenja identifikacijskih dokumenata.⁵⁷ Sve ove mjere naišle su na dobar prijem, posebno u štampi koja će početi da uživa u iznenada stečenoj slobodi izražavanja.

Većinu ovih liberalnih mjera Narodna vlada za BiH je u narednom periodu poništila donošenjem drugih zakona i naredaba, te provođenjem instrukcija centralnih organa koje su trebale zaštititi državu, njene institucije, predstavnike vlasti i vladajuću dinastiju, ali su istovremeno dovele do ponovnog uvođenja cenzure, sprovođenja policijskog nadzora na sumnjivim elementima, ograničavanja slobode govora, sakupljanja i sl., čime su narušavane lične i političke slobode stanovnika Bosne i Hercegovine.

Neke od ovih zakonodavnih aktivnosti Narodne vlade za BiH i centralnih organa nisu se odvijale željenim tempom, a predstavnici vlasti su ih smatrali izuzetno važnim. Narodna vlada za BiH tokom svog postojanja nije uspjela riješiti problem koji je frustrirao kako nju tako i njoj podređene organe. Riječ je o kaznenom zakonodavstvu, odnosno o dijelu koji se odnosi na politički delikt. Postojeće kazneno zakonodavstvo štitilo je upravni, ustavni i teritorijalni integritet Austro-Ugarske monarhije i carsko i kraljevsko apostolsko Veličan-

⁵⁴ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13547/1918 i Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1918, *Zakon kojim se ukidaju propisi zakona o štampi za Bosnu i Hercegovinu o jamčevini za periodične štampane spise*, 399.

⁵⁵ U *Glasi slobode* od 2. 11. 1918. godine izašla je vijest da je 30. 10. 1918. izvršena zadnja zapljena *Glasi slobode*. *Glas slobode*, god. 8, br.86. Sarajevo: 2. 11. 1918. 4.

⁵⁶ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1918, *Naredba kojom se ukidaju ograničavanja za društva i opoziva raspuštanje društava i zemljoradničkih zadruga*, 400.

⁵⁷ ABiH. Fond: NVBiH, kutija 5, Zapisnik sa sjednice Narodne vlade za BiH, održane 21. 11. 1918.

stvo, odnosno vladare iz habsburško-lotarinške dinastije, te se kao takvo nije moglo primijeniti u novostvorenim okolnostima u BiH. Primjer koji najbolje pokazuje apsurdnost situacije odnosi se na verbalni delikt koji je na prostoru BiH bio veoma rasprostranjen sve vrijeme postojanja Kraljevine SHS. Dešavalo se da obični ljudi svoje nezadovoljstvo uspostavljenim poretkom ili nekom od mjera organa vlasti izražavaju psovka i uvredama na račun kralja Petra, regenta Aleksandra, dinastije Karađorđevića, Srpske vojske itd. Također, u međusobnim svađama i posebno u pijanom stanju ljudi su činili verbalni delikt bez želje za slanjem političke poruke. Naravno, bilo je i slučajeva da su pojedinci, želeći ostvariti lične interese, potkazivali i iznosili lažne optužbe da je određena ličnost počinila verbalni delikt.

U svim navedenim slučajevima primjena starog zakonodavstva nije dolazila u obzir jer je ono štitilo *Njegovo Carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo*. Upravo sa tim objašnjenjem je Državno odvjetništvo u decembru 1918. godine odbacilo više prijava protiv lica koja su vrijeđala kralja Petra i vratila njihove slučajeve Policijskoj direkciji na dalji postupak.⁵⁸ Kako slučajevi verbalnog delikta ne bi ostali nekažnjeni, Narodna vlada za BiH je 15. 1. 1920. godine uputila telegrafsko naređenje potčinjenim organima koje glasi: *Sve osobe, koje kliču proti Srbiji ili dinastiji s mjesta dajte predvesti i kaznite ih najvećom policajnom kaznom zatvora*.⁵⁹ Konkretno, to je značilo da se počinio verbalnog delikta mogu kazniti sa dvadeset dana zatvora, što policijski direktor u jednom obraćanju Narodnoj vladi za BiH smatra smiješnim, pa čak i poticajnim za buduće izgreznike.⁶⁰

Druga stvar koja je posebno frustrirala organe vlasti bilo je sve češće i otvorenije agitovanje za republiku i federalno uređenje države. Kako lokalni organi vlasti nisu znali kako da se ponašaju u ovakvim situacijama, koje su im smetale, Narodna Vlada za BiH je 21. 1. 1919. godine uputila potčinjenim organima uputu slijedeće sadržine: *Budući će se ustavna i građanska prava, koja postoje u Srbiji protegnuti skoro na čitav teritorij države SHS a postoji na snazi i danas pravo na slobodni izražaj mnijenja u granicama zakona, to se poklici za republiku mogu zabraniti i policajno kazniti tek onda, kad se izražavanje za ovu državnu formu kosi sa općim policijskim propisima, koji se tiču uzdržavanja*

⁵⁸ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 14280/1918.

⁵⁹ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 279/1919 kao prilog aktu 11541/1920.

⁶⁰ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 13960/1918 kao prilog aktu 14280/1918.

*javnog mira i reda. Zadaća je svakako političkih vlasti da se brine, da ne dođe do izgreda, pri čemu se ima uzeti obzir na opće raspoloženje u dotičnom mjestu i na tamošnje prilike kao i na način manifestacija. Organi sigurnosne službe moraju na to paziti te imaju pravo i dužnost, da u danom slučaju opomenu pučanstvo odnosno burne elemente na red. Ako se izgređnici uzprkos opomene ne bi pokoravali zapovjedi, neka ih policijska vlast radi neposlušnosti kazni.*⁶¹

Da bi se prevazišli problemi koji su proizlazili iz zastarjelog zakonodavstva, Narodna vlada za BiH izradila je jedan Nacrt Zakona u kojem predlaže konkretne promjene onih dijelova kaznenog zakona koji se tiču političkog delikta. Ovaj Nacrt je sastavljen 13. 1. 1919. godine, a zatim predložen ministru pravde i ministru unutrašnjih djela koji su trebali da ga podnesu regentu Aleksandru na sankcionisanje. Čak je predložen i način na koji se ove izmjene mogu sankcionirati, pa je predloženo da se iskoristi član 49. Bosanskog ustava iz 1910. godine, po kojem je moguće u vanrednim slučajevima putem vladareve naredbe izdati odredbe sa zakonskom moći.⁶² Ipak, spomenuta problematika neće biti riješena za vrijeme rada Narodne vlade za BiH. Predloženi Nacrt Zakona nije sankcioniran nego je problem političkog delikta riješen 22. 2. 1919. godine protezanjem zakonske snage glava IX i X Srpskog krivičnog zakona na cijelu teritoriju Kraljevine SHS, a time i na Bosnu i Hercegovinu. Međutim, kako je ovaj ukaz Ministarskog savjeta stupio na snagu tek 10. 4. 1919. godine, kada je objavljen u Službenim novinama Kraljevstva SHS, sve do tog datuma trajala je i frustracija organa vlasti u Bosni i Hercegovini jer slučajeve političkog delikta morali kažnjavati, po njima, blagim kaznama.⁶³

Zakonodavna aktivnost Narodne vlade za BiH nastavljena je sve do posljednjeg dana njenog rada. Dana 22. 1. 1919. godine donijela je odluku o uvođenju preventivne cenzure u Bosni i Hercegovini, a osam dana kasnije je tu odluku djelomično izmijenila. O ovim zakonima bit će više govora kasnije.

⁶¹ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 98/1919

⁶² ABiH. Fond: NVBiH, sign. 69/1919

⁶³ Sudski dnevničar u Derventi Augustin Mursal je 7. 3. 1919. godine osuđen pred Kotarskim sudom u Derventi na 14 dana zatvora i izgon iz Derventskog kotara, jer je 4. 3. 1919. godine na zabavi podružnice Napretka, navodno, odbio učestvovati u igrokazu dok se ne skine slika kralja Petra sa pozornice. Iako se ovaj slučaj desio u martu 1919. godine, još uvijek su sudovi izricali kazne na osnovu Naredbe Narodne vlade za BiH br. 279/1919 prez. od 15. 1. 1919. godine i na temelju Policijskog statuta iz 1916. godine. ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 11541/1920

Ograničavanje ličnih i političkih sloboda

Prioriteti novih organa vlasti vremenom se počinju mijenjati. Početna nastojanja da se osigura red i mir, spriječi divljanje austrougarskih vojnika u povlačenju, smire agrarni nemiri itd. zamijenjena su nastojanjima da se vlastiti građani stave pod kontrolu. Kraljevina SHS i Bosna i Hercegovina kao njen dio nakon ujedinjenja poduzimale su akcije koje su trebale zaštititi novostvorenu državu i društveni poredak, te spriječiti dublje društvene promjene. Zbog spoljnopolitičke i unutrašnjopolitičke situacije država se osjećala ranjivom, te je na svakom koraku vidjela neprijatelje. Kao protivnike država je prepoznavala sve one koji nisu aktivno podržavali režim i postojeći poredak ili su aktivno radili protiv njega. Tako su u potencijalno opasne elemente bili ubrajani svi oni od kojih je država očekivala da po prirodi svog poziva budu odani državi, bolje reći režimu, a tu svoju dužnost nisu obavljali dovoljno aktivno. Tu možemo ubrojiti činovnike, učitelje, policajce, svećenike itd., od kojih je država očekivala da podržavaju režim na svakom koraku i bez pogovora, pa će svaka kritika ili zastupanje stava suprotnog režimskom za sobom povlačiti posljedice. Primjer za ovo možemo pronaći u jednom dopisu koji je ministar unutrašnjih djela Pribičević uputio Atanasiju Šoli, a povodom jednog izvještaja koji je primio od kotarskog upravitelja u Banjoj Luci. U izvještaju prvo možemo vidjeti šta to država očekuje od javnih radnika i državnih službenika. *Ti državni, samoupravni i u opšte javni časnici i službenici pozvati su svojim pozivom i dužnošću svojom, da služe narodu i državnim interesima, a ne da ga separatističkim agitacijama, izazivanjima i napadima na druge narodne delove bune, zavode i razjedinjavaju. Njih treba tretirati kao ostatke nesavjesne i nenarodne austrougarske uprave, kao tuđinske agente, štetne za javni mir i poredak, za narodne interese i državnu ideju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.*⁶⁴ Nepokazivanje oduševljenja za novo stanje, spominjanje republike i federalnog uređenja bilo je, izgleda, dovoljno da se neko proglasi antidržavnim agitatorom, protivnikom državnog i narodnog jedinstva. Zbog takvih djelovanja Pribičević moli Šolu da se preduzmu mjere *“da se strogo postupa sa pravim krivcima, sa onima koji narod zavode i bune, a to su: nesavesni sveštenici, učitelji, činovnici i drugi*

⁶⁴ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 377/1919.

*časnici i službenici napred naimenovani.*⁶⁵ Očigledno je smatrao da je njihova dužnost služiti državnim interesima bez pogovora i zalagati se za ideje koje propagiraju oni na vlasti, a drugačije djelovanje ocjenjivano je kao separatistička agitacija, izazivanje napada na druge dijelove naroda, zavađanje i razjedinjavanje. Pri tome Pribičević narod smatra neukim i zavedenim, te predlaže da se prema narodu postupa tolerantno, a da ove ostatke austrijske uprave i tuđinske agente treba strogo kazniti po zakonu. Ovo obraćanje završava: “*Na taj način, obaveštavanjem naroda (misli na obavješćavanje putem štampe i živom riječju, istaknuo E. O.), a s druge strane primenjivanjem strogih zakonskih mera protiv nesavesnih javnih funkcionera, nadam se da će se ubrzo otkloniti pojave izložene u pomenutim izvještajima.*”⁶⁶ S ciljem borbe protiv svih onih koji ne podržavaju postojeće stanje, ministar unutrašnjih djela Pribičević tražio je od Narodne vlade za BiH da provjeri pouzdanost činovnika i njihov odnos prema novostvorenom stanju, te da sastavi prijedloge za penzionisanje i uklanjanje iz službe svih činovnika koji su se kompromitovali u narodu ili su bili nepouzđani u pogledu odnosa prema novouspostavljenom stanju.⁶⁷

Pored *neprijatelja* u vlastitim redovima država je vrlo rano počela da dektirati i druge neprijatelje ili protivnike postojećeg stanja. Zbog želje da potencijalno opasne elemente stavi pod kontrolu i neutrališe njihovu djelatnost, novi organi vlasti su vrlo rano počeli nadzirati vlastito građanstvo i pratiti njegovo raspoloženje, aktivnosti i sl. Čak i u vrijeme kada Narodna vlada i Narodno vijeće donose liberalne odluke koje vraćaju lične i političke slobode građanima, organi vlasti počinju polahko izgrađivati jedan sistem koji je trebao opipavati puls naroda. Tako je već 15. 11. 1918. godine u *Narodnom jedinstvu* objavljeno da sve javne skupštine treba prijavljivati policiji, uz obrazloženje da to nije urađeno kako bi policija na skupštine slala svoje povjerenike da paze na njen rad i poslovanje, nego su to pravdali oprežnošću kako bi na vrijeme mogli spriječiti eventualne nemire, požare i slično.⁶⁸ Ipak, uskoro će doći do izvjesnih promjena, pa će policijski izaslanici na tim skupštinama

⁶⁵ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 377/1919.

⁶⁶ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 377/1919.

⁶⁷ Iović K. 1967, 414.

⁶⁸ “Javne skupštine treba prijavljivati policiji”. *Narodno jedinstvo*, god. 1, br.13. Sarajevo: 15. 11. 1918. 3.

moći, a to su po potrebi i činili, prekidati i raspuštati rad skupština ako ocijene da rade protiv državnih interesa.⁶⁹

U ovom periodu uporedo sa izgradnjom državnog aparata, koji će istovremeno biti i represivni, razvijala se i paranoja kod nosilaca vlasti. Svaki odlazak u Dalmaciju mogao se protumačiti špijunažom. Svaki povratnik iz Rusije bio je potencijalni boljševički agitator. Trgovci, muslimani i katolici, koji su putovali u Dalmaciju bili su potencijalni talijanski špijuni i o tome se često pronose glasine na graničnim područjima sa Dalmacijom. Ove glasine su i provjeravane, ali nikad nije bilo dovoljno dokaza da ih potvrde. Međutim, i bez dokaza o tome dešavalo se da lokalni organi vlasti, kao što je bio slučaj sa kotarskim predstojnikom u Livnu, počnu ograničavati kretanje putnika u Dalmaciju na najnužnije slučajeve.⁷⁰

Ipak, čini se da se najviše pažnje obraćalo na povratnike iz Rusije, kao potencijalne agitatore boljševičkih ideja. Već sredinom decembra 1918. godine Narodna vlada za BiH šalje svim kotarima obavijest slijedeće sadržine: *Iz Rusije se vraćaju bivši austro-ugarski vojnici boljševički raspoloženi. Ovima, koji će se vratiti u naše područje, budite na ruci, ako trebaju kakve pomoći, no pazite budno, da ne truju naroda svojim nazorima. Ako opazite što takvog, izolirajte dotičnika i izvjestite o svemu prvom poštom, gdje uztreba telefonski.*⁷¹ Ovo početno nadgledanje u narednom periodu dobit će organizovanije oblike, a sve s ciljem da se povratnici iz Italije, a posebno iz Rusije, što efikasnije stave pod nadzor kako bi se spriječilo širenje boljševičkih ideja. O aktivnostima Narodne vlade za BiH u vezi s ovim pitanjem lijepo govori nekoliko dokumenata iz Arhiva Bosne i Hercegovine, tj. međusobna prijepiska Narodne vlade i štaba II armije, iz kojih možemo vidjeti taj odnos prema povratnicima-zarobljenicima.

⁶⁹ Narodna vlada je 18. 1. 1919. godine uputila Štabu Druge armije dokument u kome se, između ostalog, kaže: *Dosadašnja praksa radi sazivanja i održavanja skupština biće ukinuta te će se odmah odrediti, da se skupštine tek nakon prethodne prijave policijskoj vlasti smiju održavati. Osim toga će se zakonsko naređenje da se u skupštine jedan izaslanik policijske vlasti ima u buduće stalno delegirati tačno izvršavati. Ovom izaslaniku spada u dužnost da se brine za red i mir u skupštini i da sve govore i manifestacije naperene protiv države i njenih interesa osujeti a po potrebi i skupštinu raspusti.* Citirano prema: Išović K. 1967, 417.

⁷⁰ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 1490/1919.

⁷¹ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 14329/1918.

Komandant II armije Stepa Stepanović je 19. 12. 1918. godine uputio Narodnoj vladi prijepis izvještaja koji je on dobio od komandanta srpskih trupa u Bosanskom Brodu, a u kojem se konstatuje da kroz Bosanski Brod u manjim grupama prolaze povratnici iz Rusije. Pošto svog oficira nije smatrao kompetentnim da ocjenjuje kakvo je raspoloženje povratnika, vojvoda moli Narodnu vladu da u Bosanski Brod pošalje nekoliko pouzdanih ljudi *koji bi saznali pravo raspoloženje zarobljenika, koji se vraćaju iz Rusije*,⁷² jer ocjenu svog oficira da povratnici nisu oduševljeni stanjem i boljševizmom u Rusiji nije smatrao potpuno sigurnom. Narodna Vlada za BiH je na sjednici koja je održana 2. 1. 1919. godine zaključila da policijsku direkciju uputi da u Bosanski Brod pošalje određen broj pouzdanih ljudi koji bi *finim načinom saznali mentalitet i raspoloženje svih zarobljenika koji se vraćaju u BiH*. Na predloženu uputu policijska direkcija je u Bosanski Brod uputila oficira Urtića, koji u Bosanski Brod stiže 4. 1. 1919. godine. Za to vrijeme na tzv. zarobljeničkom pitanju, tj. na evidentiranju i ispitivanju pristiglih zarobljenika radio je dr. Predrag Kašiković, koji i šalje izvještaj o svom radu za period od 30. 12. 1918. do 8. 1. 1919. godine, kada taj posao preuzima navedeni Urtić. O preduzetim aktivnostima Narodna vlada za BiH je 21. 1. 1919. godine obavijestila ministra unutrašnjih djela i kazala da je u Bosanski Brod poslala činovnika i izvjestan broj pouzdanih ljudi koji su trebali *da uplivišu povoljno na mentalitet i raspoloženje svih zarobljenika, koji se vraćaju u Bosnu i Hercegovinu i da im pruže pomoći*. Navedeni činovnik je javio da se po pričanju povratnika mnogo Bosanaca i Hercegovaca nakon dolaska u Suboticu razilaze po Srijemu, Banatu i Bačkoj, te da relativno mali broj stiže do Bosanskog Broda. Zbog toga Narodna vlada za BiH smatra kako bi bilo dobro da se nadležne vlasti u Subotici i drugim pograničnim mjestima upozore na ovu pojavu, te da im se skrene pažnja da ove povratnike popišu i upute u Bosanski Brod kako bi se mogla voditi kontrola nad njima.⁷³ Ovim je Narodna vlada za BiH nastojala eventualne nosioce boljševičkih ideja registrovati odmah na ulazu u zemlju i na taj način otupiti oštricu njihovog djelovanja.

⁷² ABiH. Fond: NVBiH, sign. 348/1919.

⁷³ ABiH. Fond: NVBiH, sign. 348/1919; ABiH. Fond: NVBiH, kutija 5, Zapisnik sa sjednice Narodne vlade za BiH održane 2.1.1919.

Nadzor nad povratnicima nastavio se ne samo na mjestima na kojima su oni ulazili u Bosnu i Hercegovinu nego i u unutrašnjosti. Od lokalnih organa s vremena na vrijeme stižu izvještaji o dolasku pojedinih lica koja su smatrana opasnim za državne interese. Tako je Gradski kotarski ured iz Banje Luke 26. 12. 1918. godine obavijestio Narodnu vladu za BiH o skorom dolasku u zemlju dr. Vukašina Markovića, kojeg opisuju kao veoma opasnog boljševičkog agitatora, te o kretanju još nekih lica sličnih sklonosti. Narodna vlada je reagovala šaljući prijepis ovog izvještaja 4. 1. 1919. godine svim okružnim oblastima, kotarskim uredima i kotarskim ispostavama sa dodatkom koji glasi: [...] *na znanje s nalogom, da se spomenuti boljševički agitatori, kad budu došli u naše zemlje, imadu zaustaviti i pod strogim nadzorom držati. Dolazak javite brzo-javno ovamo.*⁷⁴

Sličnih vijesti o dolasku ili spremanju dolaska pojedinaca ili grupa na teritoriju Kraljevstva SHS i Bosne i Hercegovine bilo je tokom decembra 1918. i januara 1919. godine sve više. Pojavljuju se informacije o spremanju atentata na regenta Aleksandra u Sarajevu na njegovom proputovanju za Pariz⁷⁵, zatim o dolasku dvadeset boljševika koji su iz Moskve poslani da šire boljševičke ideje⁷⁶, o spremanju boljševičke literature koja treba da se rastura po Kraljevini SHS⁷⁷ i za svaku od ovih informacija ministar Pribičević je tražio provjere na terenu i hapšenje navedenih. Njegovi nalozi su izvršavani i često se pokazivalo da su navedene informacije bile netačne i neozbiljne. Naravno, bilo je ljudi koji su svojim idejama i radom davali povoda vlastima da ih svrstavaju u boljševike, ali organi vlasti su i tada bili nemoćni. Tako policijski direktor u Sarajevu Ljeskovac kaže: *Boljševika ima ovdje, ali nisu hapšeni, jer ne znam na temelju čega da ih hapsim. Do sada nisu ništa preduzeli, pa da bih mogao protiv njih postupati.*⁷⁸

Veliku pažnju posvećivali su i djelovanju Socijaldemokratske stranke u Bosni i Hercegovini, koja je prema njima razvijala živu agitaciju za republikansku formu državnog uređenja i ostvarivala velike uspjehe među radnici-

⁷⁴ Citirano prema: Isović K. 1967, 408-409; ABiH. Fond: NVBiH, sign. 100/1919.

⁷⁵ Isović K. 1967, 412.

⁷⁶ Isović K. 1967, 412.

⁷⁷ Isović K. 1967, 414-415.

⁷⁸ Citirano prema: Isović K. 1967, 412-413.

ma, a posebno željezničarima.⁷⁹ Zbog toga vlasti sve više pažnje posvećuju radu ove stranke i pokušavaju što više neutralizirati njen utjecaj. Prati se rad njenih skupština, a nakon jedne takve, održane vjerovatno 17. 1. 1919. godine, Narodna vlada za BiH je Filipa Filipovića, jednog od govornika na toj skupštini, odlučila predati državnom odvjetništvu zbog govora u kojem navedeni navodno poziva na pobunu. Pored ovoga, i Sreten Jakšić je pozvan kod šefa pravosuđa, koji mu je saopćio da se slične protivdržavne demonstracije neće trpjeti i da će se protiv krivaca najstrožije postupati. Ipak, Narodna vlada priznala je da djelatnost socijaldemokrata nije nasilna i da se uglavnom radi o propagandnim i skupštinskim manifestacijama, te da su njihove aktivnosti usmjerene na poboljšanje materijalnog položaja radnika. Ali i pored toga, Vlada je smatrala da je *prevrat u boljševističkom smislu jedini i pravi ideal ovih ljudi. Stoga će Narodna vlada sve struje i kretanja u stranci i u buduće budnim okom motriti i težiti, da njihovim destruktivnim nastojanjima blagovremeno i s punim uspjehom na put stane, pa makar se morala upotrebiti i brachialna sila, računajući naravno na prvom mjestu na Vašu pomoć.*⁸⁰

Vjerovatno najbolji primjer represivnog djelovanja novih organa vlasti predstavlja cenzura, bilo da se radi o cenzurisanju pisama, telegrama, telefonskih razgovora ili štampe i drugih štampanih spisa. Na primjeru cenzure možemo vidjeti kako se izgrađivao i kako je djelovao represivni aparat, ali istovremeno i vidjeti da taj aparat često i nije funkcionirao baš najbolje, jer se dešavalo da se ono što je već objavljeno u Zagrebu ili Beogradu cenzuriše u Sarajevu i slično.

Vrlo brzo nakon ukidanja nekih odredbi Zakona o štampi iz 1907. i njegovih pooštrenja iz 1914. godine u Narodnoj vladi za BiH i Centralnoj vladi u Beogradu počeli su razmišljati o ponovnom uvođenju cenzure. Već 20. 12. 1918. godine štab Druge armije uputio je Narodnoj vladi za BiH dopis Vrhovne komande u kome je vidljivo nastojanje da se štampa, odnosno njeno pisanje usmjeri u željenom smjeru.⁸¹ Narodna vlada za BiH željela je da se što prije uvede cenzura štampe, o čemu svjedoči i jedan od zaključaka koji je donesen na njenoj sjednici 13. 1. 1919. godine, u kojem se govori da će od Ministar-

⁷⁹ Isović K. 1967, 414.

⁸⁰ Citirano prema: Isović K. 1967, 417-418.

⁸¹ Tadić K. 1970/1971. 398.

stva (unutrašnjih djela, vjerovatno) tražiti ovlaštenje za uvođenje preventivne cenzure *pošto se štampa razuzdala*.⁸² Već 15. 1. 1919. godine Atanasije Šola u telegramu ministru Pribičeviću govori da je zahtjev Vrhovne komande za uvođenje cenzure sasvim opravdan iz vojničkih i političkih razloga, te da su upravo novinari, a posebno oni u BiH, najodgovorniji za teško stanje u zemlji.⁸³ Ministar Pribičević je odgovorio 19. 1. 1919. godine i saopćio da se u Bosni i Hercegovini može uvesti preventivna cenzura.⁸⁴ Konkretna akcija preduzeta je 22. 1. 1919. godine, kada je Narodna vlada za BiH, na osnovu ovlaštenja Ministarskog savjeta Kraljevine SHS, donijela Naredbu o uvođenju preventivne cenzure u Bosni i Hercegovini, odnosno 24. 1. 1919. godine kada je ta Naredba stupila na snagu objavljivanjem u Zborniku zakona i naredaba BiH.⁸⁵

Uvođenje preventivne cenzure pravdano je vojnim i političkim razlozima kako se štampom ne bi potkopavala ideja državnog jedinstva niti raspirivala vjerska mržnja i *suvernjivost* među pojedinim dijelovima jedinstvenog naroda. Cenzuru su trebali obavljati oficir Srpske vojske, državni odvjetnik i jedan policijski činovnik. Sve dnevne novine morale su se dva sata prije rasturanja podnijeti na cenzuru, a ostali štampani spisi osam dana prije izdavanja. Sva cenzurisana mjesta trebala su se popuniti drugim sadržajima kako se ne bi vidjele praznine cenzurisanih tekstova. Kršenje Naredbe o preventivnoj cenzuri kažnjavalo se novčanom kaznom do 2000 kruna ili zatvorom do šest mjeseci.⁸⁶

Uvođenje preventivne cenzure negativno je odjeknulo u domaćoj štampi, a najglasniji u negodovanju bili su oni koji su najviše bili pogođeni ovakvom Vladinom mjerom. Prije svega, to se odnosi na *Glas slobode*, iako cenzura neće zaobilaziti ni drugu štampu u Bosni i Hercegovini. U članku *Preventivna cenzura* objavljenom u *Glasu slobode* već 25. 1. 1919. godine oštro se protestuje protiv uvođenja cenzure, te se zahtijeva da se ona ukine ili bar da se novine

⁸² ABiH. Fond: NVBiH, kutija 5, Zapisnik sa sjednice Narodne vlade za BiH, održane 13. 1. 1918.

⁸³ Tadić K. 1970/1971. 398.

⁸⁴ Tadić K. 1970/1971. 398.

⁸⁵ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1919, *Naredba o uvođenju preventivne cenzure u Bosni i Hercegovini*, 4; ABiH. Fond: NVBiH, sign. 150/1919.

⁸⁶ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1919, *Naredba o uvođenju preventivne cenzure u Bosni i Hercegovini*, 4.

ne zadržavaju dva sata na cenzuri. Ono što je dodatno pogadało novinare jeste činjenica da je preventivnu cenzuru vršio isti državni odvjetnik kao i u austro-ugarskom periodu.⁸⁷ Velike poteškoće stvarao je i član 5. ove Naredbe, jer je on predviđao da se cenzurisana mjesta ne smiju ostavljati nepopunjena, što je stvaralo velike tehničke probleme. Nakon što su novinari protestovali protiv ove odredbe i tražili da se bar ona ukine, ako već ne može cenzura, Naredba o uvođenju preventivne cenzure preinačena je 31. 1. 1919. godine kada je ukinut član 5, kojim se zabranjivalo da se cenzurisana mjesta izdaju nepopunjena ili popunjena da je to očigledno.⁸⁸ Novinari *Glasa slobode* nisu mogli da i ovu odluku Vlade ne izvrgnu ruglu, pa članak u kojem obavještavaju javnost o ukidanju člana 5. završavaju riječima: *Blago nama!*⁸⁹

Novine tog perioda tada se počinju puniti različitim oglasima koji su trebali popuniti cenzurisana mjesta, a nakon ukidanja te odredbe ponovo se javljaju karakteristične bjeline koje su govorile o revnosti cenzora. Neke novine (kao *Vrijeme*) željele su svojim čitaocima skrenuti pažnju na cenzurisana mjesta na taj način što su u svojoj redovnoj rubrici *Lice i naličje*, u kojem su pisali o nasiljima nad muslimanima, priloge označavali brojevima, tako da je čitalac na taj način mogao vidjeti da li je neki prilog cenzurisani. A da su cenzori nekada bili i revnosniji nego što bi to trebalo, govore i podaci da su u Sarajevu bili cenzurisani članci koji su prethodno objavljivani u Beogradu ili Zagrebu.⁹⁰ Istovremeno to govori i o samim cenzorima koji su često vidjeli opasnost i u bezazlenim natpisima, ali i o slaboj koordinaciji dijelova represivnog aparata koja će se nastaviti i u godinama koje slijede.

Kako je većina novinara već od ranije imala iskustva sa cenzorima i cenzurom, nije trebalo dugo da se kod njih počne razvijati i autocenzura, pa novinar lista *Vrijeme* jedan članak završava riječima: *Da prostite, bojimo se mavi olovke! [...]*⁹¹

⁸⁷ "Preventivna cenzura". *Glas slobode*, god. 9, br. 19. Sarajevo: 25. 1.1919. 1.

⁸⁸ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1919, *Naredba kojom se preinačuje naredba o uvođenju preventivne cenzure u Bosni i Hercegovini*, 7.

⁸⁹ "Cenzura". *Glas slobode*, god. 9, br. 25, Sarajevo: 1.2. 1919. 2.

⁹⁰ "Protiv cenzure i progona". *Glas slobode*, god. 9, br. 39. Sarajevo: 18. 2. 1919. 1.

⁹¹ "Bilješke: Baš bi bilo dobro." *Vrijeme*, god. 1, br. 10. Sarajevo: 6.2.1919. 3.

I prije donošenja ove Naredbe Vlada je znala iskoristiti i postojeće odredbe Zakona o štampi iz 1907. godine, posebno njegov član 18, kojim je Vlada u nekim slučajevima zabranjivala rasturanje štampe iz inostranstva. Ministar Pribičević je zabranio rasturanje lista *Libre serbie* i naredio da se isti oduzima i uništava, a one koji ga rasturaju trebalo je kazniti po postojećim zakonima, koristeći upravo ovaj član Zakona o štampi.⁹²

Pored cenzure štampe postojala je i cenzura pisama, telegrama i telefonskih razgovora. Iako je Narodna vlada za BiH svojom Naredbom br. 13412/ prez još 5. 11. 1918. godine naložila, između ostalog, da se ukidaju svi propisi koji se tiču ograničavanja pisama, telegrama i telefonskih razgovora, iz nekih dokumenata je vidljivo da je ovaj oblik cenzure postojao u posmatranom periodu. Iz prijepiske između Zemaljske vlade za BiH i Okružne oblasti u Travniku u februaru 1919. godine vidljivo je da je još 16. 1. 1919. godine Narodna vlada za BiH naredila uvođenje cenzure pisama i telegrama.⁹³ Drugi dokument potvrđuje postojanje cenzure i u njemu se navodi da je tu cenzuru vršio Kotarski ured, ali i da je vojna vlast slala pojedine građane da u njeno ime pregledaju poštu.⁹⁴ O cenzuri pošte i telegrafa pisala je i štampa. *Glas slobode* od 11. 2. 1919. godine u članku *Zar i cenzura pisama* navodi da je ponovo uvedena cenzura pisama i telegrama, te da je čak strožija nego prije.⁹⁵

* * *

Iz naprijed izloženog vidljivo je da su Narodno vijeće SHS za BiH i Narodna vlada za BiH tokom svog kratkotrajnog djelovanja u izuzetno teškim uvjetima djelovali potpuno autonomno, te da su poduzimali različite mjere s ciljem očuvanja reda i mira, te očuvanja novouspostavljenog društvenog i državnog poretka. Mjere koje su poduzimane išle su za tim da osiguraju očuvanje novouspostavljenog društvenog i državnog poretka, na šta svaka država i ima pravo, ali donošenje i provođenje mnogih od tih mjera neminovno je značilo i ograničavanje ličnih i političkih sloboda stanovnika BiH, te se kao takve mogu i moraju smatrati represivnim.

⁹² ABiH. Fond: NVBiH, sign. 346/1919.

⁹³ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 1203/1919.

⁹⁴ ABiH. Fond: ZVBiH, sign. 2803/1919.

⁹⁵ "Zar i cenzura pisama". *Glas slobode*, god. 9, br. 33. Sarajevo: 11. 2. 1919. 1.

S druge strane, imamo bezbroj primjera da represivne mjere nisu bile posljedica planske i organizovane akcije organa uprave, nego su posljedica samovolje i zloupotrebe položaja i ovlasti nosilaca vlasti, te domaćeg mentaliteta.

Treba naglasiti da nasilje i represija nisu nastali sa ovim novim organima vlasti niti su sa njima nestali, jer su jednostavno dio folklora na ovim prostorima. Oni predstavljaju samo jednu kratku fazu u izgradnji i djelovanju jednog represivnog sistema koji je svoju kulminaciju doživio u doba diktature.

Izvori i literatura:

Izvori:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

- Narodna vlada Bosne i Hercegovine (NVBiH)
- Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH (GONV)
- Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine (ZVBiH)

Objavljena građa:

- Isović K. 1967. "Odjeci i uticaji Oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917-1921)". *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine* 7. Sarajevo. 283-570.
- Kapidžić H. 1963. "Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918. godine". *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine* 3. Sarajevo. 147-328.
- Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1918. i 1919.

Novine:

- *Narodno jedinstvo*
- *Glas slobode*
- *Vrijeme*

Literatura:

- Isović K. 1962. "Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1924. godine". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 2. Sarajevo: Društvo arhivista BiH. 13-69.

- Kapidžić H. 1968. "Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine". *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Svjetlost. 262-282.
- Krizman B. 1968. "Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini". *Prilozi 4*. Sarajevo: Institut za istoriju, 89-123.
- Purivatra A. 1999. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Šehić N. 1982. " Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar – decembar 1918)". *Prilozi 19*. Institut za istoriju. Sarajevo, 163-202.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Tadić K. 1970/1971. "Prilog pitanju cenzure u Bosni i Hercegovini 1919-1920. godine". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 10/11*. Sarajevo: Društvo arhivista BiH, 397-409.

SUMMARY

ELEMENTS OF REPRESSION IN THE FUNCTIONING OF THE PEOPLE'S COUNCIL OF SLOVENIANS, CROATS AND SERBS FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE PEOPLE'S GOVERNMENT FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA

By the end of October and the beginning of November 1918, the Peoples' Council of Slovenians, Croats and Serbs and the People's Government for Bosnia and Herzegovina became operational. During their short tenure, these new bodies of governance undertook various measures aimed at establishing law and order and maintenance of the newly established state and its social order. These measures included re-organisation of the country's repressive apparatus – i.e. police and gendarmerie, the National Guard, military, courts, and prosecutorial offices – in order to ensure the respect of law and the authority of state. Numerous laws, decrees and orders, adjusted to the newly established circumstances, in order to enable the state and its bodies to protect themselves within the framework of law. Such an activity of the People's Council of SHS for BiH and the People's Government for BiH led to the re-introduction of censorship of press, letters, telegrams and telephone communications, as well as the introduction of police surveillance over all the suspicious

elements, their arrests and detentions as well as the sanctioning of political delicts – in a nutshell, these measures were taken by the governmental bodies in order to impose restrictions on individual and political freedoms of the population, all with the pretext of protection of the state and its newly established order. In addition to this planned and organised repressive actions, there were numberless instances which indicate that these repressive measures were the consequence of local mentality and arbitrariness and abuse of official position and powers by the representatives of Government, primarily executed by the members of police, gendarmerie, the National Guard and military. In this brief period one detects the elements of repressive actions in the functioning of the People's Council of SHS for BiH and the People's Government for BiH, while the repressive system, for which foundations were laid in this period, continued to be built only to reach its culmination in the era of dictatorship.

Key words: People's Council of Slovenians, Croats and Serbs for BiH, People's Government for BiH, repression, repressive apparatus, repressive legislation, police surveillance, censorship, verbal delict, abuse, restriction of individual and political freedoms

UDK: 364.06 (497.6 Sanski Most) "1918"
Izvorni naučni rad

SPEKULACIJE SA RASPODJELOM HRANE U SANSKOM MOSTU

Mina Kujović

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Posljednje godine Prvog svjetskog rata zapamćene su u Bosni i Hercegovini po velikoj nestašici hrane i gladi koja je bila prisutna u selima i gradovima. Životne namirnice su krijumčarene, te su na crno prodavane, a bila je i česta pojava sakrivanja hrane koju je Vlada osiguravala i distribuirala putem Ureda za promet životnim namirnicama. Stanovništvo je umiralo od gladi ili bolesti zbog neuhranjenosti i iscrpljenosti. Prilog se odnosi na nepravilnosti u raspodjeli hrane koje su činili kotarski predstojnik i službenici u Uredu za promet namirnica u Sanskom Mostu od 3. februara do 1. maja 1918. godine, povezujući se sa trgovcima i bezobzirno spekulirajući životnim namirnicama dok je stanovništvo gladovalo i umiralo od iscrpljenosti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sanski Most, Prvi svjetski rat, Ured za promet životnim namirnicama, glad, spekulacije.

Uvod

ZBIJANJEM PRVOG SVJETSKOG RATA 1914. godine austrougarske vlasti su se suočile sa izraženim problemom snabdijevanja vojske i civilnog stanovništva životnim namirnicama, a naročito žitaricama. Zbog mobilizacije muškog dijela radne snage, osjetno su smanjeni žetveni prinosi u cijeloj Monarhiji, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Kako bi se ostvarilo ravnomjerno snabdijevanje civilnog i vojnog stanovništva hranom, vlasti u Bosni i Hercegovini osnovale su određene administrativne urede, zavode i komisije, koji su imali za zadatak

organizirano snabdijevanje i nadzor nad raspodjelom hrane i druge deficitarne robe. Međutim, rad ovih zavoda nije bio koordiniran, a kaos i zloupotrebe koje su se javljale u njihovom radu i međusobnoj komunikaciji imale su za posljedicu otežano snabdijevanje stanovništva.

U Bosni i Hercegovini ni u mirnodopskim razdobljima nije bilo dovoljno hrane i žitarica, te je potrošnja bila pokrivena uvozom koji se morao nastaviti i u ratnom periodu ako se željela osigurati minimalna ishrana stanovništva. Kako je uvoz bio znatno smanjen, nestašica žitarica, mlinskih proizvoda, morske soli, ulja, južnog povrća i drugih namirnica vrlo brzo se osjetila na tržištu. Već prvih godina rata strah od gladi pojavio se u selima i gradovima. Rekvizicija koju su uvele vojne vlasti za podmirenje vlastitih potreba i mobilizacija Bosanaca i Hercegovaca u vojne jedinice dovodili su do stvaranja nezadovoljstva, te su pružali pogodnu situaciju za razne vrste spekulacija deficitarnim proizvodima. Oskudica hranom bila je izražena tijekom cijelog ratnog perioda, a posebno 1917. i u proljeće 1918. godine.

Iako su vlasti provodile aprovizaciju - racionalnu raspodjelu osnovnim životnim namirnicama (brašnom, kruhom, žitaricama), ostao je problem snabdijevanja ostalim deficitarnim proizvodima, kao što su: morska so, šećer, ulje, riža, krompir, grahorice, kafa, čaj, petrolej i drugi proizvodi. Nestašica osnovnih namirnica omogućila je spekulaciju i crnu burzu skoro u svim bosansko-hercegovačkim naseljima, a broj gladnih ljudi se povećavao, jer ih najveći dio stanovništva nije mogao nabaviti zbog visokih cijena.

Mada daleko od velikih bojišta, u Bosni i Hercegovini su se snažno osjećale posljedice svjetskog rata, prije svega u vidu masovne gladi, naročito 1917. i 1918. godine.

Formiranje Zajedničkog odbora kao koordinacionog centra za pitanje ishrane

Ubrzo nakon izbijanja Prvog svjetskog rata austrougarske vlasti su se suočile sa izraženim problemom snabdijevanja vojske i civilnog stanovništva životnim namirnicama, a naročito žitaricama. Već u julu 1914. godine intenzivirane su vojne pripreme za rat i započela je opća mobilizacija, koja je nastavljena i tokom narednih mjeseci, što je imalo za posljedicu povlačenje muške radne snage iz poljoprivrede i djelimičnog propadanja nepokupljene ljetine. Osim toga, prinosi žitarica, kao i krompira i grahorica, osjetno se smanjio

u odnosu na ranije godine. Ovim problemom bila je obuhvaćena cijela Monarhija, a naročito je bila pogođena ugarska polovina države. Austro-Ugarska monarhija, za razliku od drugih zaraćenih država, nije imala izvanevropskih kolonija, a time ujedno i mogućnost dopremanja agrarnih proizvoda, osim iz kasnije osvojenih područja: Srbije, Crne Gore, Rumunije i Ukrajine. Jedini izlaz iz teške situacije nalazio se u pronalažanju najpovoljnije organizacije u snabdijevanju vojske i civilnog stanovništva životnim namirnicama. Vlasti su potražile rješenje u osnivanju administrativnih ureda, zavoda i komisija pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, kao i pri Ministarstvu privrede i trgovine. Ovi su uredi imali zadatak organiziranja snabdijevanja i nadzora distribucije životnim namirnicama na području cijele Monarhije. Međutim, rad ovih ureda nije bio koordiniran, a kaos i zloupotrebe koje su se javljale u njihovom radu i međusobnoj komunikaciji imale su za posljedicu otežano uredno snabdijevanje. Zalaganjem Zajedničkog ministarstva rata, početkom 1917. godine, ustanovljen je Zajednički odbor kao koordinacioni centar za pitanje ishrane. Ovaj Odbor osnivao je urede i kontrolirao njihov rad na nižim instancama vlasti. Slične ustanove i uredi (biroi) osnivani su i u Bosni i Hercegovini pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu i u svim ostalim mjestima.

Osnivanje Zavoda za promet životnim namirnicama Zemaljske vlade i kotarskih ureda/biroa za promet namirnicama

Smještanje V i VI austrougarske armije u Okrug Bijeljina onemogućilo je ovo područje, inače žitnicu Bosne. Ratne operacije koje su od početka augusta pa do sredine novembra vođene duž istočne i jugoistočne granice Bosne i Hercegovine dovele su do razaranja i ratnog pustošenja tih krajeva, kao i do organiziranog ili spontanog bijega stanovništva, protjerivanja i prisilne evakuacije od strane vojnih vlasti.¹ Posljedica svih ovih događaja bilo je propadanje poljoprivrednih proizvoda i nestašice hrane. Kako je Bosna i Hercegovina bila prisiljena i ranije uvoziti mnoge agrarne proizvode (žitarice, mlinske proizvode, morsku so, šećer, ulje, južno povrće i sl.) nestašica se ubrzo osjetila na tržištu. Cijene poljoprivrednih artikala vrtoglavo su rasle zbog ratnih prilika, kao i cijene sjemena i gomoljica. Panika je zavládala u selima i gradovima, a реквизиције, koje su provodile vojne vlasti za vlastite potrebe, kao i sama mobilizacija

¹ Hauptman F. 1987. 204.

Bosanaca i Hercegovaca, izazivale su nezadovoljstvo lokalnog stanovništva. U strahu od nemira, vlasti su nastojale smiriti situaciju stavljajući u promet državne zalihe žitarica i mlinskih proizvoda. Ujedno, da bi ostvarili bolji nadzor nad prodajom prehrambenih artikala i spriječile tržišne spekulacije i šverc, vlasti su od Trgovačko-obrtničke komore u Sarajevu zatražile veću angažiranost tržišnih inspekcija. Međutim, ubrzo se pokazalo da na nivou Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu obim provedenih mjera nije bio dovoljan. Sve poduzete mjere nisu dale očekivane efekte u rješavanju problema u vezi sa ishranom stanovništva. Izraženije pogoršanje situacije u Bosni i Hercegovini nastupilo je krajem 1914. i početkom 1915. godine. Mada se broj izbjeglica u centralnoj Bosni smanjivao, ratna pustošenja i razaranja, kao i vrlo oštra zima, ostavili su značajne posljedice na snabdijevanje civilnog stanovništva. Već 21. februara 1915. godine Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu donijela je Naredbu kojom su određene maksimalne cijene žitu i brašnu,² a 25. februara i Naredbu o prometu brašnom.³ Nekoliko dana kasnije na snagu su stupile dvije naredbe: *Naredba o proizvodnji kruha i peciva*⁴ i *Naredba o zabrani krmljenja žitom i brašnom*.⁵ Zatim je 29. marta 1915. donesen, na nivou Monarhije, *Zakon o prometu žita i mlinskih proizvoda*.⁶ Prema ovom Zakonu, sve zalihe žita i mlinskih proizvoda stavljene su pod zabranu slobodnog raspolaganja vlasnika bez specijalne dozvole vlasti ili od nje određenog ureda, odnosno ove zalihe nisu se smjele prerađivati, trošiti, poklanjati ili prodavati. Zakon je dozvoljavao upotrebu određenih količina zaliha za prehranu, ograničenih 240 grama mlinskih proizvoda ili 300 grama žita na dan,⁷ te prodaju u gradovima, kao i upotrebu određenih količina žita za prehranu konja i za sjetvu. Zakonom je bila predviđena i obavezna međusobna ispomoć seoskog stanovništva

² Ova naredba je izdana na osnovu austrougarskog *Zakona o maksimiranju cijena* od 7. II 1914. pod brojem 32956/IV – *Glasnik*, 21-24.

³ *Naredba o priređivanju i prometu pšeničnog, raženog, ječmenog i kukuruznog brašna za sveopći potrošak* broj 35167/IV – *Glasnik*, 27-30.

⁴ *Glasnik*, 59-61.

⁵ *Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o zabrani krmljenja žitom i brašnom* od 10. marta 1915. *Glasnik*, 61.

⁶ *Glasnik*, 81-86.

⁷ To je iznosilo: 7,2 kg mlinskih proizvoda ili 9 kg žita na mjesec dana.

prilikom većih poljskih radova, poznata kao *moba*.⁸ Kako bi se ovaj zakon što striktnije provodio, osnivani su uredi koji su djelovali pri Ministarstvu privrede i trgovine.

Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 15. aprila 1915. godine broj 63464/IV osnovan je pri Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu - *Ured za promet žitom*.⁹ Mada je Ured bio neposredno podređen Privrednom odjeljenju Zemaljske vlade, uglavnom je djelovao kao samostalna registratura sve do uključivanja u novoosnovanu instituciju *Zavod za promet životnim namirnicama*. Ured za promet bio je zadužen za prikupljanje kod lokalnih vlasti preciznih podataka o količini i kakvoći uroda svih žitarica, o količini zaliha, o njihovom korištenju i pravilnoj raspodjeli, o potrebama pojedinih područja i kotara za žitom i mlinskim proizvodima, te o raspodjeli viškova zaliha i njihovog liferovanja u područja u kojima su vladale velike nestašice. Tom prilikom je Ured bio dužan obavijestiti Bankarski konzorcij u Sarajevu, koji je preuzimao robu, prerađivao je i upućivao u određena područja uz obaveznu novčanu nadoknadu okrugu ili pojedincu od kojih su zalihe uzimane i to na osnovu odredaba *Zakona o maksimiranju cijena*.¹⁰ Nova Naredba o potrošnji žitarica br. 69532/IV izdata je 20. aprila 1915. godine,¹¹ kojom je bilo određeno da se izdaju cijele ili polovične iskaznice koje ograničavaju 240 grama miješanog brašna/griza ili 360 grama kruha po glavi na dan, ako se radi o cijeloj iskaznici. Polovica navedene količine dodjeljivala se za polovičnu iskaznicu. Pravo na cijelu iskaznicu imala su samo ona domaćinstva koja nisu imala nikakve zalihe brašna i žita ili su imala manje od 2 kg po članu.

⁸ Moba je običaj kada se udruži veliki broj ljudi na dobrovoljnoj osnovi prilikom velikih poljoprivrednih radova kao što su: jesenje i proljetno oranje, kosidba, sjetva i žetva, vršidba i omlačivanje žita, komušanje kukuruza i slično.

⁹ Čl. 1 Naredbe je glasio: "*Za obavljanje poslova oko razdjeljivanja raspoložive zalihe žita i mlinskih proizvoda osniva se na temelju čl. 26 Zakona od 29. marta 1915. kojim se uređuje promet žitom i mlinskim proizvodima, Glasnik, 82.*

¹⁰ *Glasnik*, 86.

¹¹ *Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o utvrđivanju zvaničnih iskaznica za potrošak hljeba i mliva*, čl. 1. Naredbe se odnose na sve gradove, mjesta, tvrđave, industrijska i gradska naselja: "[...]smjeće se od 11. maja 1915 hljeb i mlivo izdavati potrošačima samo na zvaničnu iskaznicu za potrošak hljeba i mliva." U mlivo su spadali svi mlinski proizvodi od žitarica, tj. brašno (naročito kukuruzno), krupica, ječmena krupa i dr., osim mekinja. *Glasnik*, 91.

Oni koji su imali zalihe veće od predviđenog zakonskog minimuma dobivali su polovične iskaznice sve do isteka zaliha kada su tek stjecali pravo na cijelu iskaznicu.¹² Ovim naredbama uređena je raspodjela žitarica i kruha, ali je ostao problem drugih deficitarnih proizvoda, a naročito soli, šećera, ulja, riže, krompira, grahorica, kafe, čaja, ocatne kiseline. Spekulacije ovim proizvodima bile su različite vrste i obima, a to je dovelo do nagomilavanja zaliha hrane na jednoj i do pojave gladi na drugoj strani. Zalihe hrane u gradovima stvarali su viši činovnici, trgovci na malo i veliko i industrijalci, a na selima begovi, age i bogatiji seljaci u saradnji sa trgovcima i predstavnicima vlasti, prije svih sa ljudima iz mjesnih ureda za promet namirnicama. Mnogi od njih su trgovali stečenim zalihama mimo zakonskih propisa, odnosno “na crno”.

Tokom 1915. godine, uslijed stalnog ratovanja na istoku, rekvizicije u korist vojske bile su česte, što je dodatno povećavalo nestašicu agrarnih proizvoda kako u selima, tako i u gradovima. Ratni uvjeti nisu dozvoljavali normalne radove na njivama, te se domaća proizvodnja prehrambenih proizvoda dodatno smanjila, a bilo je otežano i neredovno dopremanje hrane iz ostalih dijelova Monarhije. Da bi ujednačila dopremanje i raspodjelu deficitarnih životnih namirnica, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Naredbom od 3. decembra 1915. (br. 12456/IV) osnovala je *Zavod za promet životnim namirnicama*.¹³ Zavod se sastojao iz više ureda koji su osnivani *ad hoc*, prema potrebama, a sa njim se tokom 1916. godine ujedinio ranije osnovani Ured za promet žitom. Glavni zadatak Zavoda sastojao se u iznalaženju zaliha žita, povrća, stoke za klanje, peradi, jaja i drugih namirnica potrebnih za prehranu civilnog stanovništva, kao i petroleja i goriva (ugljen, ćumur), te u pravilnoj raspodjeli nakon utvrđivanja stvarnih potreba stanovništva. Raspodjela se vršila tako što je nakon utvrđenih viškova pojedinih artikala po kotarima višak otkupljivao i liferovan u ona područja (kotare) gdje su se pojavile veće nestašice. Kada se radilo o nestašici neke namirnice u cijeloj zemlji, Zavod se brinuo da se ona dopremi ili iz Monarhije ili iz novoosvojenih područja po najnižoj mogućoj cijeni, a potom da se raspodijeli na dijelove i to svakom stanovniku podjednako, uvođenjem tzv. potrošačkih kartica - aprovizacijom.¹⁴ Ovim načinom

¹² *Glasnik*, 92 i 93.

¹³ *Glasnik*, 291.

¹⁴ *Isto*.

rada Zavoda trebalo je omogućiti efikasnije i jeftinije snabdijevanje stanovnika životnim namirnicama i svim deficitarnim robama. Međutim, Zavod nije uspio ostvariti Uredbom predviđene zadatke, jer bilo je suviše onih koji su se uključili u švercovanje deficitarnom robom, a naročito hranom. Smrtni slučajevi zbog gladi tokom treće i četvrte godine rata bili su vrlo česta pojava, a Zavod za promet životnim namirnicama i njegovi uredi bili su nemoćni da to spriječe.

Nepravilnosti sa raspodjelama hrane tokom Prvog svjetskog rata bilo je u svim gradovima u Bosni i Hercegovini. Kao primjer može poslužiti Sanski Most, koji je prve tri ratne godine bio grad koji se relativno dobro nosio sa nestašicama i gdje nije bilo umiranja zbog gladi. Ovo se promijenilo u prvoj polovini 1918. godine. Vlada je naredila istragu, koju je obavio službenik kotarskog ureda u Sanskom Mostu i uredno zapisao sve nepravilnosti koje su tamo učinjene tokom tri mjeseca 1918. godine i zbog kojih su brojni Sanjani umrli.

Krijumčarenje hrane u Sanskom Mostu

Sanski Most je bio grad u kojem su se izražene nestašice hrane i druge deficitarne robe desile tek u prvoj polovini 1918. godine. Do tada u ovom mjestu nije zabilježen ni jedan slučaj smrti zbog gladi. Kotarski ured za promet namirnicama postojao je i u Sanskom Mostu, a svojim je radom trebao omogućiti efikasno i jeftino snabdijevanje stanovnika hranom i drugom deficitarnom robom. Međutim, Ured ne samo da nije u tome uspio nego je direktno sarađivao sa spekulativcima koji su ratne nedaće koristili za vlastito bogaćenje.

Vladi u Sarajevo dolazili su tokom 1918. godine svakodnevno telegrami u kojima gradska uprava, ili sami građani, mole za pomoć zbog velike nestašice hrane u mnogim bosanskohercegovačkim gradovima. Osim molbi za pomoć u hrani i drugim životnim potrebama, u Vladu su svakodnevno pristizale i brojne žalbe u kojima se stanovnici žale na nepravilnosti pri raspodjeli hrane koju su vlasti uspjele osigurati i plasirati putem Ureda za promet životnim namirnicama. Među ovim žalbama naročito su bile učestale pritužbe stanovnika Sanskog Mosta, koji se prethodnih ratnih godina nisu javljali niti žalili.

Kao što je rečeno, najveće nepravilnosti u raspodjeli hrane, kao i u krijumčarenju životnim namirnicama u Sanskom Mostu dešavale su se u prvoj polovini 1918. godine. Tamo su se udružili kotarski predstojnik Otto Deutsch,

jedan službenik u Kotarskom uredu za promet životnim namirnicama, i dva trgovca i sakrivali hranu, pa je onda prodavali tako da su sami određivali cijene, a dobit zadržavali i dijelili. Dok su u Sanskom Mostu stanovnici umirali od gladi, ovu grupu ratnih profitera to nije zanimalo. Nakon mnogobrojnih “vapaja” iz Sanskog Mosta, ali i mnogobrojnih žalbi građana iz drugih gradova, baron Isidor Benko je naredio provođenje istrage o spekuliranju i krijumčarenju hrane. Dr. Korošec, član Ratnog savjeta, bio je zadužen da Savjetu podnese izvještaj o stanju u Sanskom Mostu, koji je, prema mnogobrojnim žalbama, bio među najugroženijim bosanskohercegovačkim gradovima. Dr. Korošec je tražio detaljan izvještaj na temelju provedene istrage, u kojoj je istražitelj trebao utvrditi što se dešavalo sa hranom iz Vladinih pošiljki dostavljenih u Sanski Most i kako je raspodijeljena narodu putem Kotarskog ureda za raspodjelu/aprovizaciju namirnica.

Među izvještajima koje su kotarski službenici dostavljali Vladi u vezi sa raspisom Vlade da se izvidi što se dešava sa hranom koja se putem Ureda za promet namirnicama distribuira stanovništvu, nalazi se i izvještaj voditelja istrage u Kotarskom uredu u Sanskom Mostu. Potpis voditelja istrage je nečitljiv, ali on nakon provedenog postupka, 29. aprila 1918. godine, Vladu u Sarajevu detaljno izvještava o svim spekulacijama koje su urađene u Sanskom Mostu od 3. februara do 29. aprila 1918. godine. Prema tom izvještaju, u Sanskom Mostu su se događaji odvijali na sljedeći način.¹⁵ Na početku izvještaja se konstatira da su gradovi Sanski Most i Ključ bili jedini u Okružnoj oblasti Bihać u kojima sve do 1918. nije bilo smrtnih slučajeva zbog gladi. Međutim, početkom 1918. u kotaru Sanski Most nestašica hrane i velika glad stanovnika postali su glavni problemi. Službenik koji je proveo istragu po naređenju dr. Korošeca, člana Ratnog savjeta, za ovakvo stanje u Kotaru optužuje kotarskog predstojnika Otta Deutscha,¹⁶ koji se povezao sa službenicima iz Ureda za promet hranom i sa nekoliko trgovaca koji su krijumčarenu robu prodavali po znatno višim cijenama i dobit dijelili. Na sve primjedbe i upite istražitelja on je odgovarao da nije ništa sam radio, nego po naređenju voditelja Ureda

¹⁵ ABH, FZMF Pr. BiH 472/1918 – u predmetu su spisi koji se odnose na istragu u periodu od 5. februara do maja 1918. godine.

¹⁶ Istražitelj u izvještaju navodi da je Otto Deutsch bio Jevrej koji je konvertirao u katolika, pa je na taj način stekao veliko povjerenje tamošnjeg katoličkog stanovništva, a naročito mjesnog svećenika, koji je za njega imao samo riječi hvale i poricao je sve pritužbe upućene na njega.

za promet hranom - Vladinog službenika, odnosno po naređenju okružnog predstojnika/upravitelja Müllera. Na upit da li zna da mu stanovništvo umire od gladi te da je u Sanskom Mostu mnogo gladnih, on je odgovorao slijeganjem ramenima i riječima: “Šta ja tu mogu, za to je zadužen okrug Bihać”.¹⁷ Firma *Poljkon* je iz Banje Luke u Sanski Most spremila 2 vagona žita i 1 vagon brašna. Kotarski predstojnik Otto Deutsch je sve to spremio za Prijedor uz ogromnu ličnu dobit. Stanovništvo je saznalo da stiže brašno, pa su se žene i djeca od 3. februara počeli sabirati ispred Kotarskog ureda u očekivanju pošiljke iz Banje Luke. Najglasniji su bili Tomo Davidović i njegova kći Mara, koju su žandari sa još nekoliko žena 5. februara stavili u pritvor “jer su remetile javni red”. Ured za promet hranom u Sanskom Mostu je kupio 160-170 tovljenih svinja po 7,20 kruna po 1 kilogramu žive vage. Dio svinja je prodat firmi *Steinbeis* po 20 kruna za 1 kg žive vage. Stanovništvo je ovo meso plaćalo 16-18, a negdje i 25-30 kruna. Aprovizaciona komisija se pravdala da je bila velika potražnja za mesom i mašću, pa nije znala na koji bi način meso podijelila, te je u skladu sa Naredbom okružnog predstojnika Müllera meso prodavala. Prihodi od ove prodaje nisu nigdje navedeni, mada je jasno da su svi koji su bili u nju uključeni dosta zaradili. Iz Zagreba je u Sanski Most prokrijumčaren 1 kvintal kafe. Kotarski ured je kafu kao krijumčarenu robu prvo oduzeo/konfiskovao, a zatim dao u prodaju po cijeni 150 kruna po jednom kilogramu. Istražitelj opet nije našao zapisan trag o ogromnoj dobiti koja je tom prilikom ostvarena, niti je mogao utvrditi kako su pare razdijeljene. Kotarski predstojnik Otto Deutsch je od Ureda za promet robom u Sanskom Mostu kupio smokve po cijeni od 32 helera za jedan kilogram, a onda ih je dao u prodaju po znatno višim cijenama, a o ostvarenoj dobiti također nema traga. Voditelj istrage u Kotarskom uredu u Sanskom Mostu dalje u izvještaju navodi kako je kotarski upravitelj Deutsch zauzeo sve pozicije u gradu i mimo njega nije prolazila nikakva raspodjela hrane, odnosno njena prodaja. U periodu na koji se odnosi spomenuti izvještaj (3. februar - 29. april) u Sanskom Mostu nije bilo nikakve raspodjele hrane, iako je Vlada povremeno ponešto i slala. Sve što je pristizalo išlo je u prodaju prema slobodno formiranim cijenama u skladu sa potražnjom i kupovnom moći stanovnika, bez obzira na njihovu konfesionalnu pripadnost. Oni koji su mogli nešto kupiti, oni su i preživjeli.

¹⁷ ABH, FZMF Pr. BiH 472/1918.

Ostali su umirali ili iscrpljeni od gladi болоvali u iščekivanju kraja rata. Nakon toga, neki seljaci su se udružili i poručili vagon kukuruza iz Srema, ali im je naređeno da to mogu uraditi samo preko Ureda za raspodjelu namirnica. Svi kotarevi u Bosni i Hercegovini potraživali su petrolej za rasvjetu. U Sanskom Mostu je dijeljeno od jednog do četiri litra petroleja po kući na mjesec dana. Ostatak petroleja je predat trgovcima u slobodnu prodaju po cijeni koja je bila izuzetno visoka, a prihodi su podijeljeni između kotarskog predstojnika, voditelja Kotarskog ureda za promet namirnicama i trgovaca.

Zaključak

Ratni uvjeti nisu dozvoljavali normalan rad u poljoprivrednoj djelatnosti, pa je domaća proizvodnja znatno smanjena, ali i dopremanje hrane iz ostalih dijelova Monarhije bilo je otežano i neujednačeno. Situaciju velike nestašice hrane iskoristili su razni spekulanti koji su je prodavali po izuzetno visokim cijenama. Prisvajali su i prodavali i onu hranu koju su vlasti osiguravale putem svojih ureda za raspodjelu hrane putem racionalne raspodjele.

Većina bosanskohercegovačkih stanovnika nije mogla nabaviti hranu na “crnom tržištu“, a ni država nije bila sposobna osigurati minimalno snabdijevanje, pa je mnogo stanovnika umrlo od gladi i iscrpljenosti. Na primjeru Sanskog Mosta prezentiran je veliki problem nestašice hrane tokom Prvog svjetskog rata, s akcentom na ljude koji su koristili ratnu situaciju za vlastito bogaćenje.

Izvori i literatura

Izvori

a) arhivska građa:

ABH FZMF Pr. – Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Zajedničko ministarstvo financija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, Prezidijalni spisi. 1878-1918.

b) objavljena građa:

Glasnik zakona i naredaba za 1915. godinu

Literatura

- Hauptman F. 1987. "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)". *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, knj. II. Sarajevo: ANU BiH Odjeljenje društvenih nauka, 99-211.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925*. Sarajevo: Institut za istoriju.

SUMMARY

SPECULATIONS WITH DISTRIBUTION OF FOOD IN SANSKI MOST

The last years of the World War I in Bosnia and Herzegovina were remembered for enormous scarceness of food and famine that was fatal for many of its inhabitants. The example of Sanski Most is illustrative of the problems relating the distribution of food through the Government's offices and decrees, which was marked by various forms of corruption, speculation and war profiteering. The story of food scarcity and speculations is told through a report made upon the investigation conducted in Sanski Most between 3 February and 1 May 1918.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Sanski Most, the World War I, Office for Food Distribution, famine, speculations.

UDK: 930.251 (497.6) "19"
Izvorni naučni rad

RECIKLIRANJE MEMORIJE NARODA (Odnos prema uredskim arhivima nakon 1918. godine)

Andrej Rodinis

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

S korjenitom društveno-političkom promjenom koju je donijela 1918. godina za novouspostavljeni režim predstavljat će simbolično godinu konačnoga oslobođenja od okupatora. Ipak, koliko god je "rez" bio radikaln i antagonizam prema prošlom režimu izrazit, u javnoj upravi naslijeđeno je mnogo od onoga što je prijašnji sustav uspostavio. Kad je riječ o administraciji, uredsko poslovanje naslijeđeno je u potpunosti, ali, po konkretnoj primjeni postojećih sistema administracije i brige o uredskim arhivima, na osnovi iskustava koja ćemo ovdje iznijeti, može se reći da je novi režim u vezi s pitanjem očuvanja spisa, kao buduće arhivske građe – "memorije naroda", predstavljao nazadak. To potvrđuje da su izuzetno značajni izvori za historiju Bosne i Hercegovine sačuvani "više slučajno nego namjerno".

Ključne riječi: arhivi, uredsko poslovanje, Bosna i Hercegovina

KORJENITE DRUŠTVENO-POLITIČKE PROMJENE desile su se 1918. godine. Prvi svjetski rat završen je s onima koji su izgubili vlast i s onima koji su ostvarili svoje ciljeve. Kod nas, novi režim nije skrivao antagonizam spram prijašnjeg. U euforiji ujedinjenja u tadašnju državu uklanja se sve što podsjeća na prijašnju vlast: sklanjaju se spomenici, skidaju careve slike, mijenjaju natpisne ploče i imena naselja, a i jezik u službenoj korespondenciji nastoji se ubrzano pročititi od germanizama. Međutim, s istraživanjima same organizacije uprave i institucija koje su djelovale 1918. godine na prijelazu iz

jednoga u drugi sistem, dolazimo do pitanja je li “rez“ bio uistinu tako radikaln kako bi moglo izgledati prema antagonizmu s kojim je novi režim gledao na prijašnji. Drugim riječima, postavlja se pitanje jesu li svršetkom Prvoga svjetskog rata u upravi u Bosni i Hercegovini ukinute institucije osnovane i ustrojene od strane austrougarske vlasti. Do ovog pitanja došli smo isključivo promatranjem 1918. godine kao granične godine, tj. promatranjem smjene dvaju političkih sistema jednim od glavnih kriterija za formiranje arhivskih fondova, a vremenski raspon brojnih fondova govorio je u prilog zaključku da se kod mnogih organa radi zapravo o kontinuitetu djelovanja. Odgovor bi stoga bio da je promjena sistema kod ne malog broja institucija značila njihovo preuzimanje i uključenje u novi sistem, o čemu uostalom najbolje govori nepostojanje novih osnivačkih akata i drugih dokumenata koji se odnose na njihovu organizaciju i djelokrug. Poznati su brojni slučajevi revolta stanovništva što su na funkcijama i dalje ostali činovnici onog prijašnjeg, omraženog režima, među kojima i neki optuživani za zločine tokom rata. Tako se kod nekih organa u službenoj korespondenciji i na početku dvadesetih godina i dalje koristi njemački jezik ili su pak tekstovi na našem jeziku rogovatni prijevodi s njemačkog, a sva su ova svjedočanstva ispisana na austrijskim tiskanicama i ovjerena pečatima prijašnjeg režima, zadržanima u upotrebi uslijed teške ekonomske situacije.

Sa saznanjima o organizaciji i funkcioniranju uprave prije i poslije 1918. godine, dolazi se do jedne opće ocjene da jednu organizaciju, koja je konstantna, preciznije s veoma malo promjena, nasljeđuje organizacija koja je promjenljiva, i to kroz čitavo razdoblje između dva svjetska rata uopće. Međutim, 1918. godine radi se o organima koji su sami po sebi prijelaznog karaktera, bez čvrste organizacije, pa čak i organima koji same sebe nazivaju različito.¹ U jednom trenutku državni ministar pravde organe uprave upozorava na ispravno navođenje samog naziva države.² Brojne upravne i teritorijalne promjene ostavile su i krupne negativne posljedice na fizionomiju arhivskih fondova, jer su dovodile “do razbijanja i dijeljenja već stvorenih arhiva na novoosnovane

¹ Prema: Isović K. 2007. 332. Isović navodi da se naziv prve vlade iz 1918. godine javlja kao Vlada Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini; Narodna vlada Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini, kao i Narodna vlada za BiH.

² ABH - Fond: ZVS2, prez. 1595/1919; okružnica od 5. januara 1919.

organe”³, što za potrebe ovoga rada treba istaknuti, jer nam je namjera reći nešto o tome kako se u javnoj upravi postupalo sa (vlastitim) spisima, odnosno kakav je do 1918. i poslije 1918. godine bio odnos prema u to vrijeme budućoj, a danas već starijoj arhivskoj građi, i to s posebnim osvrtom na stajališta sadržana u postojećoj literaturi.

U nastojanju da se napravi usporedba upravljanja budućim historijskim izvorima starog i novouspostavljenog režima, najprije treba reći da su vrhovni organi nove vlasti u potpunosti zadržali austrougarsko uredsko poslovanje. Kasim Iović prikazao je kako krajem 1918. godine, s uspostavom novog sustava, kad general Sarkotić predaje vlast, u uredskom poslovanju čak “nisu prekinuti ni tekući brojevi u djelovodnim protokolima [...] nego su idućeg dana jednostavno *nastavljeni* na jučerašnje poslovanje”⁴. Taj “kontinuitet stare s novom vlašću” Nusret Šehić ocijenio je rezultatom tendencije da se primopredaja vlasti obavi što “bezbolnije”⁵, a dodali bismo saznanje da su austrougarske prakse uredskog poslovanja u Sarajevu korištene mnogo duže, jer usred Drugog svjetskog rata, 1943. godine, veliki župan Velike župe Vrhbosna pisao je ministru unutarnjih poslova Nezavisne države Hrvatske da se radi o izvrsnom i praktičnom sistemu, te kako je “manipulacija kod Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u vrijeme Austrougarske vladavine bila je poznata kao najbolja u cijeloj bivšoj Monarhiji”⁶, predlažući, štoviše, da se ove prakse uvedu i kod svih župa, pa i samih ministarstava.

Na samo uredsko poslovanje tog vremena ovdje se nećemo podrobno osvrutati, ali za poređenje treba istaknuti spoznaje da sama *primjena* tog naslije-

³ Iović K. 2007. 332. Posebno težak slučaj dogodit će se s likvidacijom Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu 1923. i 1924. godine, kada je velika količina građe dijeljena između šest novoosnovanih oblasti i resornih ministarstava Vlade u Beogradu, i kada je, između ostalog, građa radi službenih potreba odnošena s bosanskohercegovačkog teritorija. Sarajevski dnevnik *Pravda* u broju 241. od 4. novembra 1923. godine povodom tih događanja piše kako činovnici spise prebire “kao gnijile kruške, koji da se izbac, a koji da se premjesti”.

⁴ Iović K. 2007. 334. “Mislimo da nije potrebno naročito naglašavati, a još manje boriti se za nadvladavanje tvrdnje da registraturno i administrativno poslovanje koje je počelo da se stvara u okviru i u uslovima prve narodne države Srba, Hrvata i Slovenaca nije i ne može da bude jednostavan nastavak na austrougarsko poslovanje te vrste”.

⁵ Šehić N. 1991. 14.

⁶ ABH – Fond: VŽV, 3938/1943.

đenog sustava nije na zadovoljavajućoj razini, te da je u odnosu na prethodno razdoblje kvaliteta rada neusporediva, upravo zbog toga što je austrougarska administracija gledala na spise “sa stanovišta budućih potreba arhivistike,” a koji je moment u registraturama novog sistema “potpuno odsutan i nepoznat”.⁷

Postojeća arhivistička literatura, kad je riječ o skrbi o arhivskoj građi do uspostave arhivske službe u Bosni i Hercegovini, uglavnom se svodi na općenite konstatacije o nezadovoljavajućem stanju u vezi s tim pitanjem. Potpuno je jasno da činjenica o nepostojanju arhivskih ustanova vodi takvom zaključku, ali takva ocjena ipak se daje sa usko arhivističkih stanovišta. Iz pozicije moderne arhivske službe, sa stručnim ali “naknadnim” znanjima, činjenica da do 1947. godine kod nas ne postoji nijedan arhiv, čini se dovoljnom za ocjenu da je prije toga sve nezadovoljavajuće i destruktivno. Pritom se posebno isticalo razdoblje austrougarske vlasti do 1918. godine.

Ovdje bismo najprije podsjetili da je u tom razdoblju u dva navrata pokretana inicijativa za osnutak Zemaljskog arhiva, 1909. i 1914. godine. Ta se inicijativa javila “iz praktičnih administrativnih potreba”, tj. što austrougarske vlasti, nakon tri desetljeća vladanja u Bosni i Hercegovini, više nisu mogle prikladno smjestiti stvorene milione spisa.⁸ Neposredni rezultat te inicijative, na koji također treba podsjetiti za potrebe ovog rada, bila je *Instrukcija za škartiranje spisa*, u kojoj se ovom problemu prišlo oprezno, a posebno nastojalo spriječiti prekomjerna odbacivanja od kojih bi se prodajom papira više zaradilo. Međutim, bez obzira na to što je Ferdo Hauptmann jasno rasvijetlio ovu inicijativu još šezdesetih godina prošloga stoljeća, odnosno što u njenoj osnovi nema ni traga “svijesti” o znanstvenoj, kulturnoj i drugoj vrijednosti javnih spisa, u arhivističkoj literaturi neuspjeh spomenute inicijative tumačen je kao pokazatelj destruktivnog djelovanja okupacijske vlasti. Na stranicama *Glasnika arhiva*, nekad uglednog časopisa, u povodu 25-godišnjice arhivske službe stoji da je očigledno “da tadašnja okupatorska austrougarska uprava nije dozvoljavala da se stvori takva ustanova kao što je Zemaljski arhiv, koja bi svojom naučnom i kulturnom djelatnošću nesumnjivo doprinosila jačanju oslobodilačkih težnji naroda Bosne i Hercegovine”.⁹ I povodom sljedeće sve-

⁷ Isović K. 2007. 332.

⁸ Hauptmann F. 1968/69. 9-10.

⁹ Madžar B. 1972/73. 10.

čanosti, tj. za 30-godišnjicu postojanja arhivske službe Bosne i Hercegovine preuzima se i ponavlja isti stav: "Okupaciona uprava ocijenila je da bi takva kulturna i naučna institucija doprinosila svojom djelatnošću jačanju oslobođilačkih težnji naroda pa je tako Bosna i Hercegovina ostala jedina pokrajina u Monarhiji koja nije imala svoj arhiv".¹⁰ Također, i u osamdesetim godinama prošloga stoljeća, na 40-godišnjicu arhivske službe iznosi se tvrdnja da "austro-ugarski upravljači nisu željeli da se u BiH stvori takva kulturno-prosvjetna institucija, koja bi sigurno svojom djelatnošću doprinosila daljem razvoju političke svijesti narodâ BiH i jačanju težnji za nacionalno i socijalno oslobođenje".¹¹ Takva tvrdnja nezaobilazna je i u izdanjima kakva su *Vodič Arhiva BiH iz 1987. godine*,¹² pa čak i *Standardi i normativi za arhivsku djelatnost iz 1991. godine*,¹³ odnosno ona se provlači kroz literaturu puna dva desetljeća.

Svakako treba potcrtati da je spomenuta inicijativa iz 1909. godine pokrenuta između lokalne vlade u Sarajevu i središnjih vlasti u Beču, odnosno da se čitava korespondencija o tom pitanju odvijala upravo između funkcionera omraženog *Crnog Kabineta*, kako je tadašnja vrhovna uprava prozvana u narodu, koji u cijeloj toj inicijativi nije imao nikakvu ulogu. Uz shvaćanje pretjeranosti i suštinske neutemeljenosti citiranih tvrdnji (pri čemu se ne želimo ni osvrnuti na jedan članak iz arhivističke literature u kojemu se navodi da su Austrijanci, "favorizujući srednjevekovni varvarizam", namjeravali uništiti ne samo postojeće spomenike, već i same jugoslavenske narode),¹⁴ pitanje koje se samo po sebi postavlja jeste: Šta je nakon 1918. godine, kao godine oslobođenja od okupatora, učinjeno u vezi sa adekvatnom zaštitom arhivske građe, a osobito u vezi sa osnivanjem arhiva? Anto Babić naveo je da je bilo "prirodno" očekivati da će se u skladu s "historijskim težnjama svih južnoslavenskih naroda za ujedinjenjem u zajedničku državu pristupiti barem početnim radovima na organizaciji arhiva",¹⁵ a Ibrahim Ibrišagić, nakon tvrdnje da su najveće štete na arhivskoj građi u Bosni i Hercegovini učinjene od Austrijanaca, govo-

¹⁰ Madžar B. 1976/77. 298.

¹¹ Kovačević M. 1987. 14.

¹² *Vodič Arhiva BiH*. 1987. 19.

¹³ *Standardi i normativi za arhivsku djelatnost BiH*. 1991. 12.

¹⁴ Milutinović M. 1951. 13.

¹⁵ Babić A. 1961. 13.

ri da “iako je 1918. godine došlo do oslobođenja naših naroda od okupatora, čuvanju i zaštiti arhivske građe nije posvećena potrebna pažnja, o čemu nedvosmisleno svjedoči činjenica da u Bosni i Hercegovini nije osnovan ni jedan državni arhiv [...] Logična posljedica takovog odnosa prema arhivskoj građi je uništenje ogromnih količina arhivskih materijala između dva svjetska rata”.¹⁶

Nesumnjivo je tačno da je burna prošlost jedan od glavnih razloga nestajanja ogromnih količina arhivske građe, ali podrobnija istraživanja pokazuju da postoji i više nego dovoljno argumenata za tvrdnju da su najveći neprijatelji zapisima bili sami njihovi stvaratelji i imatelji, a to znači institucije sistema. Upravo od godine 1918. do kraja Drugog svjetskog rata primjera za takvu tvrdnju ima i više nego dovoljno. Postavlja se pitanje - Koliko je arhivskog fonda uopće dočekalo Drugi svjetski rat?

Utješna je okolnost da se u ovim prijelomnim trenucima 1918. godine, neposredno nakon rata, nije dogodilo uništavanje arhivske građe kao određeni vid obračuna s prijašnjim sistemom. Naprotiv, spise nastale radom vrhovnih organa austrougarske uprave nova je vlast pri povlačenju austrijskih trupa spasila od odnošenja u posljednji trenutak, na samom Željezničkom kolodvoru u Sarajevu. Uočljivo je da se ova građa tretira stanovitim ratnim plijenom, trofejom, i njena je prvenstvena upotrebna vrijednost bila namijenjena Vladinoj Komisiji za žalbe, koja je imala utvrđivati sve vrste nepravdi prijašnjeg režima spram stanovništva. Prema aktu o osnivanju ove Komisije, predsjedavao joj je sam predsjednik Vlade. Istome se obraćaju predstavnici političkih stranaka, ratnih dobrovoljaca i stradalnika za uvid i istraživanje spisa *Crnog kabineta*, no ne možemo ne skrenuti pozornost da je i za jednog od predsjednika Bosanskohercegovačke vlade (Milana Srškića) utvrđeno da je istodobno “slao izvjesne ljude koji su roveli i preturali ove fondove i iz njih izvlačili sve ono što bi u periodu bivše austrougarske vladavine u Bosni [...] bilo kompromitirajuće za njega i neke njegove prijatelje”.¹⁷ U arhivističkoj literaturi utvrđene su ovakve krađe i uništavanja i to iz razloga “pošto je izvjestan broj bosanskih političara svih triju konfesija bio kompromitovan bilo iz kakvih razloga, i da bi se uništili tragovi njihovog protivnarodnog rađenja”.¹⁸ O

¹⁶ Ibrišagić I. 1961. 196.

¹⁷ Dizdar H. 1962. 92.

¹⁸ Bogićević V. 1951. 17. Na Bogićevićev tekst o nestancima i uništavanjima ovih spisa javio se

kakvim se zloupotrebama radi govori članak iz 392. broja *Večernje pošte* od 21. oktobra 1922. godine, u kojem se navodi kako postoje osobe “koji sa ovakvim aktovima prave poslove najgadnije vrste, koji ucjenjuju i pljačkaju svakoga, ko sa ovim spisima dolazi u krivo svjetlo”. U članku se detaljno opisuje slučaj u kojem je “jedan ucjenjivački tip u Sarajevu najavio jednom bolje situiranom gospodinu na visokom položaju, da se u njegovim rukama nalazi akt, koji bi mu mogao ugroziti opstanak i ugled u društvu”. Tražio je, navodi se u članku dalje, “da mu se plati 50.000 dinara za taj akt”.¹⁹

Na stranu s ovim primjerima, važnije je istaknuti slučajeve iz kojih se vidi da je odnos prema spisima od strane vlasti od 1918. bio ne samo nemaran, već i poguban. Tako načelnik jednog okruga navodi kako su prostorije u zgradi zauzete “starom arhivom, koja nema nikakve više vrednosti, pošto je dugim nizom godina postala bezpredmetna. Ona bi mogla imati još vrednosti, kad bi ko hteo i imao vremena da vodi podatke o svima nedelima i nevaljamstvima starog Crno-Žutog režima. Pošto ima i bez toga i suviše građe, koja bi obelodanila stare “Kulturtregerere” Bosne i Hercegovine [...] ova arhiva je nepotrebna. Mnogo korica od te arhive se mogu upotrebiti, a i rafovi u kojima je ona, potrebni su za nova akta, te stoga mi je čast umoliti, da se ova akta do 1900. kao stara hartija izloži prodaji u korist državne kase i na taj način prostorije oslobode [...] Delovodne protokole valja takođe kao staru hartiju prodati, samo bi valjalo ostaviti registre”.²⁰

Mi, naravno, nećemo detaljnije analizirati ovaj prijedlog, u kojemu je glavni “kriterij” manjak kancelarijskog prostora i uredskih potrepština, a jedina vrijednost koja se spisima pridaje anulira se stavom da i bez toga ima dovoljno dokaznog materijala. Mnogo je poraznije uputstvo koje je izdala sama Bosanskohercegovačka vlada, naslovljeno sa *Prodaja starog i nepotrebnog papira*.²¹ U tom dokumentu, s obzirom na manjak sredstava u proračunu, Vlada

poslije Grgur BeriĆ, koji je pak utvrdio da je tadašnji predsjednik Vlade Nikola Pašić iz austro-ugarskih spisa izdvajao neke kojima se više nikad nije ušlo u trag. Vidi: BeriĆ G. 1953. 18-28.

¹⁹ S druge strane, navest ćemo da građa Bosanskoga sabora nije budila ovakav interes, s obzirom da će tek u junu 1927. Oblasna skupština Sarajevske oblasti donijeti zaključak da se ova građa prenese s tavana Građevinske direkcije, na kojemu se nalazila u potpuno nesređenom stanju.

²⁰ ABH-ZVS2, prez. 21/1920. Prijedlog Načelstva Okruga tuzlanskog od 27. decembra 1919.

²¹ ABH - ZVS2, šifra 34-72-1/1920.

upućuje kako bi “pojedine oblasti, uredi mogli pribaviti sretstava prodajom nepotrebnog papira i knjiga” i *smrtnu presudu* potpisuje cjelokupnoj građi nastaloj do 1900. godine, osim onoga “što bi još moglo biti od potrebe”, što je “rezervatne naravi” i što se odnosi na agrar. Godinama kasnije, veliki župan u Banjoj Luci pozvat će se upravo na ovaj akt kad je “radi opšteg pomanjkanja novčanih sredstava i kancelarijskih potrebština” molio “odobrenje daljnjeg škartiranja” do 1910. godine, navodeći da arhiv nema “nikakove važnosti, a iz njega se dobije množina artije za koncepte i omote pa i za čistopise”.²² Može se vjerovati da veliki župan nije jedina institucija koja se poziva na ovo uputstvo, odnosno da su i druge institucije postupale na isti način. Manjak izvora o tome, međutim, nije tek razlog za pretpostavke, već prije pokazatelj zanemarenosti jednog važnog pitanja.

Na osnovi ovdje iznesenih slučajeva, potvrđuje se da je prije pola stoljeća opravdano rečeno kako je glavnina arhivske građe preživjela “više slučajno nego namjerno”.²³ U postojećoj literaturi na tu nebrigu je ukazivano više u općim konstatacijama nego konkretnim primjerima. No, u toj literaturi, kako smo pokazali, događanja oko jedne važne inicijative iz 1909. godine prikazana su uglavnom iznošenjem krivih zaključaka, bez razmatranja daleko pogubnijih postupaka prema arhivskoj građi nakon ujedinjenja 1918. godine, u kojemu nije bilo nikakve inicijative. Odnos institucija prema vlastitim spisima kao prema nečemu nepotrebnom nije ništa novo i postoji i danas. Također, pretvaranje historijskih izvora u industrijsku sirovinu (*reciklaža*) događalo se i u novije vrijeme, ali bez znanja i odobrenja institucija sistema. Naša usporedba odnosa prema arhivskoj građi prije i poslije 1918. godine pokazuje da je 1918. značila početak uništavanja i oštećivanja arhivske baštine od samih njenih stvaratelja, tj. institucija sistema, i to uslijed njihova neznanja i nemara. Postavlja se pitanje koliko je toga imalo nestati u Drugom svjetskom ratu, za koji se uglavnom govorilo da je najveći uzrok uništenja arhivske građe. Ova saznanja svakako su poučna. Međutim, osuda nije svrhovita u vremenu kad ni svježja iskustva iz nedavnoga stradanja (1992-1995) nisu predstavljala pouku da se na odgovarajuće načine zaštiti ono što je uspjelo preživjeti pukom slučajnošću.

²² ABH - Fond: PUBiH, prez. 4433/1923; prijedlog Velikog župana Vrbaske oblasti od 22. marta 1923.

²³ Išović K. 2007. 15.

Izvori i literatura

Izvori

a) Arhivski izvori

ABH : Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu

- Fond: (PUBiH) Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu (1921-1924)
- Fond: (ZVS2) Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (1919-1921)
- Fond: (VŽV) Velika župa Vrhbosna (1941-1945)

b) Štampa

- *Pravda*, Sarajevo

Literatura

- Babić A. 1961 "Arhivska služba i perspektive naše istoriografije". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH I*. Sarajevo: 9-17.
- Berić G. 1953. "Bosansko-hercegovačke arhive". *Arhivist god. III, sv. 1-2*. Beograd: 18-28.
- Bogićević V. 1951. "Ko je i na kakav način uništavao istorisko-arhivski materijal na teritoriju Bosne i Hercegovine". *Arhivist god. I, sv. 3, septembar-decembar*. Beograd: 15-20.
- Dizdar H. 1962. "Arhiv Grada Sarajeva (osnivanje i rad)". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH II*. Sarajevo: 89-100.
- Hauptmann F. 1968/69. "Pokušaj osnivanja Zemaljskog arhiva za BiH pred I svjetski rat". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH VIII – IX*. Sarajevo: 9-14.
- Ibrišagić I. 1961. "Problem škartiranja arhivske građe u Bosni i Hercegovini". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH I*. Sarajevo: 197-204.
- Isović K. 1961. "Državni arhiv NR Bosne i Hercegovine (Osnivanje, rad i stanje)". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH I*. Sarajevo: 169-185.
- Isović K. 2007. "Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1924. godine (Prilog proučavanju istorije vlasti u Bosni i Hercegovini u periodu između dva svjetska rata)". u: "*Sabrani radovi*". Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine. 331-387.
- Jerić V. (ur.) 1991. Standardi i normativi za arhivsku djelatnost BiH. Sarajevo.
- Kovačević M. 1987. "40 godina Arhiva BiH i arhivske službe BiH". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH god. XXVII/1987*. Sarajevo: 13-23.

- Madžar B. 1972/73. "Dvadeset pet godina arhivske službe u BiH". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH XII-XIII*. Sarajevo: 9-25.
- Madžar B. 1976/77. "30. godišnjica arhiva i arhivske službe Bosne i Hercegovine". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH XVI-XVII*. Sarajevo: 291-301.
- Milutinović M. 1951. "Posleratna zaštita jugoslovenskih arhiva". *Arhivist god. I, sv. I, januar-april*. Beograd: 12-21.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1924 – privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Vodič Arhiva BiH. 1987. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.

SUMMARY

RECYCLING THE PEOPLE'S MEMORY (Attitude towards administrative archives after 1918)

After radical socio-political changes that occurred in 1918, irrespective of antagonism of the new regime towards the previous, Austro-Hungarian rule, numerous practices introduced and developed by Austro-Hungarians were taken over by the new rulers. The system of administrative practices and maintenance of administrative archives were inherited in their entirety. However, based on research of original archival material, this paper establishes that the office management was a far cry from the system that had existed prior to 1918. Furthermore, numerous administrative and territorial changes carried out after 1918 had a significant impact on the physiognomy of preserved archival holdings as well. The existing literature on archives blame solely to Austro-Hungarian authorities for this destruction of archival material in Bosnia and Herzegovina, pointing at the fact that they failed to establish a single archival institution for the country. In addition to the fact that even after 1918 there was no archival institution established in Bosnia and Herzegovina, this paper builds upon original documents in order to shed some light on the absence of responsibility of the new "liberation" regime towards administrative archives – also known as people's memory – that, in the period after 1918, was not only unprotected, but also exposed to abuse and mercilessly destroyed by the regime.

Key words: archives, records management, Bosnia and Herzegovina.

IZLOŽBA: Bosna i Hercegovina 1918. godine

U z Okrugli stol o temi *Godina 1918 – bosanskohercegovačko iskustvo*, održan u organizaciji Instituta za istoriju Sarajevo, Arhiva Bosne i Hercegovine i Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, u prostorijama Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, Andrej Rodinis postavio je prigodnu izložbu *Bosna i Hercegovina 1918. godine*. Izložba je osmišljena na način da u jednom dijelu prikaže veliku historijsku prekretnicu koja je svršetkom Prvog svjetskog rata nastupila u Bosni i Hercegovini krajem 1918. godine.

U prvom dijelu izložbe naslovljenom sa *Smjena vlasti* izložen je izbor originalnih dokumenata o dokidanju stare i uspostavi nove vlasti, od proglasa o formiranju novih vlasti i raznih uputstava o organizaciji i radu iste, do pojedinih izvještaja o smjeni sistema u bosanskohercegovačkim gradovima. U posebnoj vitrini sudionici i posjetitelji ovog skupa mogli su vidjeti brojne pozdrave i izjave lojalnosti novim vlastima iz pera raznih velikodostojnika i javnih ličnosti, među kojima brojni plijene svojim estetskim izgledom, a ima ih pisanih i poljskim i češkim jezikom. Zajedno s tim, na nekoliko je panoa prikazano samo ujedinjenje u novu državu 1. decembra 1918, upravo na devedesetogodišnjicu tog događaja, povodom kojega je i organiziran ovaj skup.

U drugom dijelu izložbe, *Iz Bosne i Hercegovine krajem Prvog svjetskog rata*, predstavljen je reprezentativan izbor svjedočanstava o teškoj bosanskohercegovačkoj svakodnevnicu nakon četverogodišnjeg rata, o gladi i bolesti, bezakonju i nesigurnosti. Ova cjelina zaokružena je rukom pisanim “iskazima” o ratnim štetama u Bosni i Hercegovini, a u odnosu na euforičnost iz zapisa prvoga dijela, pokazuje drugačiju sliku stanja u zemlji. Vodeći računa o reprezentativnosti, sadržaju i estetskom dojmu pojedinih dokumenata, izložbenim eksponatima bile su i tadašnje novčanice, dnevne novine i slični predmeti iz tog vremena. Vjerujemo da je realizirana namjera da se prikaže 1918. godina kroz više od stotinu eksponata dokumenata koji su pohranjeni u

Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, bez obzira na to što, kako je rečeno u uvodniku kataloga izložbe, po ratnim sukobima ostaje malo sačuvanih izvora i svjedočanstava po kojima bi se mogla formirati jasnija slika burnog vremena. Nesumnjivo je da je glavnina ovih dokumenata koristila znanstvenicima i za, na ovom skupu predstavljene, tematski različite radove.

Izložba *Bosna i Hercegovina 1918. godine* zvanično je otvorena 12. decembra 2008. godine, u sklopu obilježavanja Dana arhivâ Bosne i Hercegovine, u Etnološkom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. S tim u vezi, napomenuli bismo da je istom prigodom promovirana i knjiga *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu*, u kojoj su sadržani inventari upravo za arhivsku građu novoformiranih organa: Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, uz koje su priređeni i zapisnici sa sjednica Bosanskohercegovačke vlade s kraja 1918. godine.

Historijska traganja koriste ovu prigodu da publiciraju izbor iz bogatih fondova Arhiva Bosne i Hercegovine koji se odnosi na zbivanja u vrijeme formiranja jugoslavenske države.

III. Саопштење Главног Одбора Народног Вијећа СХС. у Босни и Херцеговини,

1. Данас у подне положио је генерал Саркотић владу у у руке Народног Вијећа, на челу Генералитета и чланова Земаљске Владе. Народно Вијеће именovalo је Народну Владу.

Председник Владе: **Атанасије Шола.**

Повјереник Н. В. за унутрашње послове: **др. Јозо Сунарић.**

Повјереник Н. В. за финансије: **Васо Ристић.**

Повјереник Н. В. за правосуђе: **Данило Димовић.**

Повјереник Н. В. за обрт, трговицу, пошту и брзојав: **др.**

Мехмед Спахо.

Повјереник Н. В. за пољопривреду и рударство: **Вјекослав Јелавић**

Повјереник Н. В. за јавне радње и жељезнице: **Сабо Јелић.**

Повјереник Н. В. за здравство: **др. Урош Круљ.**

Повјереник Н. В. за просвјету и богоштовље: **др. Тугомир**

Алауповић.

Повјереник Н. В. за прехрану: **Шћепан Грђић.**

Повјереник Н. В. за народну обрану: **Стево Жакула.**

Повјереник Н. В. за социјалну скрб (резервисано за социјално-демократску странку.)

Осим тога је Н. В. именovalo председником врховног суда: **дра Халид бега Храсницу.**

2. Народно Вијеће је одредило да се пусте одмах на слободу сви политички осуђеници у Зеници, Травнику и Бањој Луци. Они се већ налазе на слободи.

Народе Срба, Хрвата и Словенаца!

У овом најљепшем и најсветлијем часу, када се ствара велика, јака и независна Југославија од Вардара до Соче, када мртви устају из гробова да се поклоне слободној Отаџбини, када бијели орао обас-

јан сунцем, кружи над твојим главама, када се сестрице Србија, Хрватска и Словенија грле и љубе, да се тако дуго, дуго растављене споје и уједине у једну државу, у овом часу, када свака жилица нашега бића дршће и стрепи од радости, покажи се, Народе, велики као што јеси. Радуј се, весели се, пјевај и плачи од среће, тако дуго жељене и тешко дочекане, али буди милостив и великодушан, опрости и заборави све невоље и увреде, и не дај никоме да нам златну слободу осрамоти и окаља. Чувај свачије добро и иметак, чувај личну сигурност свакога суграђанина. Народе, велика одговорност лежи на нама, јер цијели свијет гледа у тебе, хоћет ли се показати достојан слободе.

Народе Срба Хрвата и Словенаца, твоја мајка Југославија очекује од тебе да јој осветлаш образ у часу, када се Она сјајна, велика и мила, подиже у висине, када те љуби и благосиља сузна ока, али прееретна и поносите.

САРАЈЕВО, 1. новембра 1918.

Главни Одбор Народног Вијећа СХС.
у Босни и Херцеговини.

13432/18

HRVATSKA RIJEČ

GLAVNO GLASILO
 HRVATSKE UJEDINJENE SAMOSTALNE STRANKE

BROJ 275. ZAGREB, NEĐELJA 20. LISTOPADA. GODINA 1918.

POJEDINI BROJ STOJI 20 FILIRA.
 Izlazi svaki dan. — Svakoga 10. i 25. izlazi talijvi list „KOPRIVE“

PREDPLATA		na danima	
	na danima	na danima	na danima
na godinu	...	K 61—	K 48—
na pol godine	...	38—	24—
na tri mjeseca	...	19—	12—
na 1 mjesec	...	5—	4—
na sedmicu	...	84—	60—

Samo „KOPRIVE“ godišnje K 10—. Ostali po cijeliku. — Novac se šalje na upravu „HRVATSKE RIJEČI“, Zagreb, Marova ulica br. 28. — Poslati na: Uredništvo „HRVATSKE RIJEČI“, Zagreb, Preradovićev trg 2. Telefoni uprave: 11-78. Telefoni uređivača: 1-74. Čekove račun sv. p.št. Ned. 17.191, austr. p.št. Ned. 109.252. Dost. 4284. Platiti i utužio u Zagrebu. — Rokupis se ne vraća. Neplačena plaća se ne prima.

Objava Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba.

Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba objavljuje iz svoje sjednice držane 17., 18. i 19. listopada ove godine narodu Slovenaca, Hrvata i Srba, da od ovoga časa, opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa, preuzima u svoje ruke vođenje narodne politike. Od sada neće u općim narodnim pitanjima nijedna stranka ni grupa ni parlamentarna skupina više voditi nikakove posebne politike ni zasebno stupati u pregovore sa faktorima izvan naroda, nego će u svim tim pitanjima u buduću jedini predstavnik i opunomoćenik biti Narodno Vijeće.

„Narodno Vijeće“ vodjeno velikim idejama narodnog samoodredjenja i demokracije, koje su već i prije rata prožimale čitav naš narod, a koje su razvojem rata došle do pobjede u međunarodnoj politici, postavlja za riješenje narodnog našeg pitanja ove temeljne zahtjeve:

1. Tražimo ujedinjenje cjelokupnog našega naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira, na ma bilo koje pokrajine i državne granice, u kojima danas žive — u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu uređenu na načelima političke, ekonomske demokracije, što u sebi uključuje čekidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti;
2. Tražimo, da na budućoj mirovnoj međunarodnoj konferenciji bude naš narod jedinstveno zastupan po svojim naročitim izaslanicima;
3. Prema tome otklanja „Narodno Vijeće“ osnovu riješenja našeg narodnog pitanja sadržana u austrijskom carskom manifestu od 16. ovoga mjeseca, kao i svaki budući prijedlog, koji bi išao za tim, da se naše narodno pitanje riješi djelomično i da mu se oduzme njegov međunarodni značaj;
4. „Narodno Vijeće“ drži, da će se jedino prihvatom ovih načela zajamčiti trajni mir među narodima, udruženim u slobodnim državama, a tim omogućiti savez naroda i opće razoružanje;
5. „Narodno Vijeće“ izjavljuje, da će se prema općim načelima demokracije svim inonarodnim manjinama u državi Slovenaca, Hrvata i Srba osigurati slobodni razvoj, a susjednim državama uzaljeđu omogućiti i osigurati trgovačko-prometni prilaz na more, a da to ne dira u našu teritorijalnu cjelokupnost i državnu suverenost.

„Narodno Vijeće“ poziva cjelokupni naš narod jedne krvi i jezika, jedne duše i srca, da se za oživotvorenje ovih zahtjeva i načela založi s onom odanošću i samopregorom, koje ovo sudbonosno vrijeme traži;

Okupimo se dakle svi u jedno veliko, neslomivo narodno kolo, kojemu je pred očima samo veliki ideal narodnog ujedinjenja, slobode i nezavisnosti, da se tim pokažemo dostojni velikoga vremena u kom živimo, i velikih zadaća, koje smo na sebe preuzeli.

U Zagrebu, dana 19. listopada 1918.

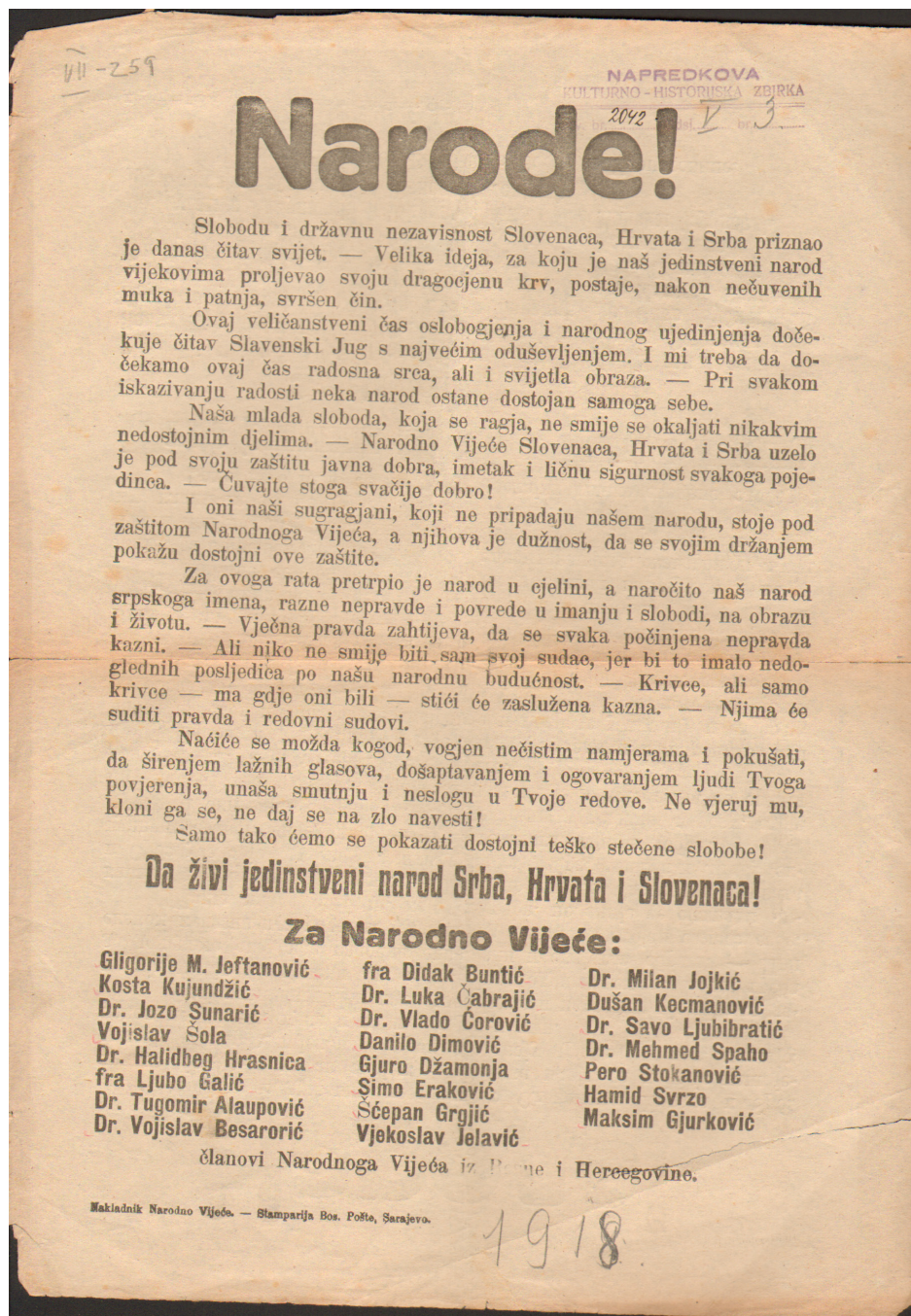
Za „Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba“.

Predsjednik:

Dr. Ante Pavellić

Dr. Antun Korošec

Svečotar Pribičević

SREDIŠNJA KANCELARIJA VLADE NARODNOGA VIJEĆA SHS

Broj..... Pr. sred. Prilog 1. Zagreb, 1.

R E S O L U T I O N .

Le docteur Anton Korošec présidente du Conseil National Yougoslave de Zagreb, comme représentant reconnu de tous les Slovènes, Croates, et Serbes de l'ancienne monarchie Austro-Hongroise, a l'honneur de communiquer aux Gouvernements de la France, de la Grande-Bretagne, de l'Italie et des Etats-Unis que le dit Conseil se considère comme gouvernement suprême des pays Yougo-Slaves qu'il administre déjà et qui possède sa propre armée et sa propre flotte.

Au nom du peuple Yougo-Slave habitant les territoires qui formaient la Monarchie Austro-Hongroise, nous prions le Gouvernement Allié et le Gouvernement des Etats-Unis de vouloir bien reconnaître le Conseil National de Zagreb comme le gouvernement régulier ~~saasaa~~ du dit peuple, de reconnaître, en même temps ce peuple comme une nation alliée et de reconnaître enfin aux troupes des Volontaires yougoslaves combattant dans l'armée serbe, en Serbie, en Monténégro, en Mourmanie, en Russie et en Sibirie, le caractère de beligérants.

Nous déclarons que le gouvernement de Zagreb considère comme son but la libération des Yougoslaves d'Autriche-Hongrie de toute domination étrangère et leur Union avec leur frères de Serbie et du Monténégro en un Etat indépendant sur la base du principe des nationalités et du droit des peuples de disposer d'eux même.

Conformément à cela, nos efforts tendent à constituer pour la nation Yougoslave tout entière un organe commun et unique chargé de l'action diplomatique. C'est dans ce but que nous nous sommes rendus à l'étranger. Jusqu'à ~~ce moment~~ que cet organe soit constitué, nous donnons mandat au docteur Ante Trumbić, en sa qualité de Président du Comité Yougoslave de Londres, de représenter le Conseil National Yougoslave de Zagreb auprès du Gouvernement Allié et du Gouvernement des Etats-Unis et, en particulier aux conférences pour l'armistice.

Nous faisons part de cela au Dr. Trumbić au même temps qu'au gouvernement de nos frères Serbes.

Geneve, le trois novembre 1918.

13

I. Saopštenje Glavnog Odbora Narodnog Vijeća SHS. u Bosni i Hercegovini, iz sjednice držane 28. oktobra 1918.

Rešava se:

1. Da se u cijeloj zemlji provede organizacija okružnih, kotarskih i seoskih odbora N. V.

Za provagjanje organizacije odregjuju se ovi članovi N. V.:

- a) za sarajevski okrug Glavni Odbor N. V.;
- b) za travnički, banjalučki i bihački okrug dr. Jozo Sunarić, dr. Savo Ljubibratić, fra Ljubo Galić i proto Dušan Kečmanović;
- c) za tuzlanski okrug Vjekoslav Jelavić, Pero Stokanović, dr. Mehmed Spaho i Simo Eraković;
- d) za mostarski okrug Šćepan Grgjić, fra Didak Buntić, Gjuro Džamonja i Hamid Svrzo.

2. Prema zaključku prošle sjednice zahtjevali su dr. Jozo Sunarić i dr. Halid beg Hrasnica kod Zemaljske Vlade da se svi politički osugjenici puste odmah na slobodu. Zaključeno je da N. V. telegrafski zamoli Jugoslavenski Klub u Beču da poradi u istom smislu.

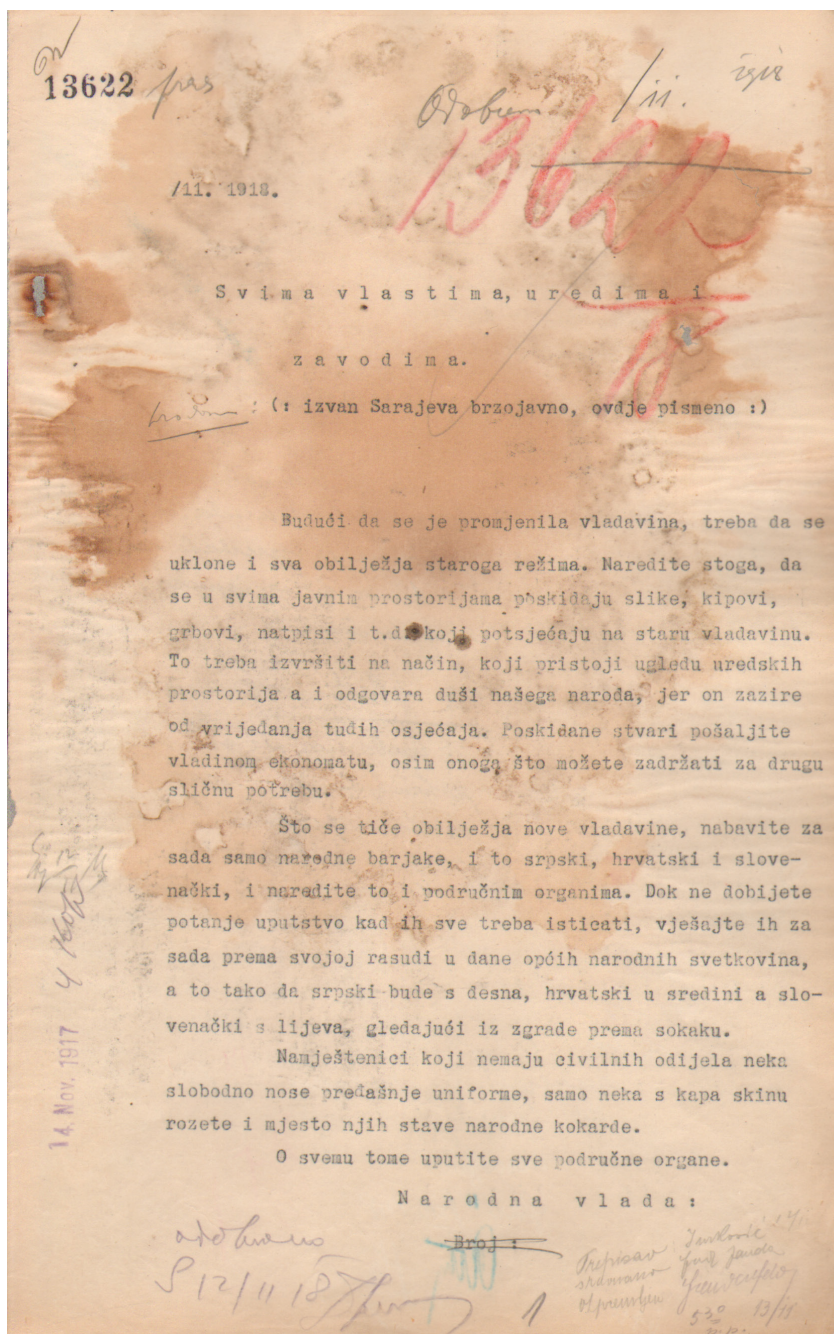
3. U Sarajevu se osniva kancelarija Glavnog Odbora N. V. u Bosni i Hercegovini.

4. N. V. zahtijeva od Zemaljske Vlade da se obustavi svaka rekvizicija blaga u zemlji i da se zabrani izvoz suhog voća, pekmeza i svake vrste hrane iz zemlje, a da se ukine zabrana izvoza životnih namirnica iz jednog kotara u drugi; dalje da se zamoli Središnji Odbor N. V. u Zagrebu da posreduje kod hrvatske vlade da se osigura potreba množina hrane za Bosnu i Hercegovinu.

U Sarajevu 28. oktobra 1918.

**Glavni Odbor Narodnog Vijeća SHS.
u Bosni i Hercegovini.**

Makladnik Narodno Vijeće. — Stamparija Bos. Pošte, Sarajevo.

GRAGJANI!

U svojoj svečanoj sjednici obdržavanoj dne 1. novembra 1918. prihvatilo je zastupstvo grada Tuzle sljedeću

IZJAVU.

Svršava se veliki Evropejski rat, mlada se ragja Evropa, jer pobjedonosno izlazi čista narodna demokratska misao.

Nije se badava ljevala krv nisu badava otišle mnoge narodne žrtve.

Mjesto starog reakcionarnog režima preuzimlje Narodno Vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca narodnu sudbinu u svoje ruke, da provede na demokratskom načelu ravnopravnosti sjedinjene cijeloga naroda bez razlike njegove vjeroispovjesti.

U tom se svečanom i ozbiljnom času gradsko predstavništvo grada Tuzle svečano i ozbiljno izjavljuje uz Narodno Vijeće Hrvata, Slovenaca i Srba. U znak solidarnosti votira gradsko zastupstvo na ciljeve i potrebe Narodnog Vijeća svotu od 50.000 K. iz svojih tekućih prihoda.

U onome času, kada se stvara novi poredak i kada se koprenom prošlosti imadu pokriti i grijesi prošlosti, poziva gradsko vijeće cijelo stanovništvo grada Tuzle, da u bratskoj ljubavi zaborave međusobne nepravde i razmirice, plod dosadašnjega sistema: „Divide et impera“.

Gradsko zastupstvo žali mnoge nepravde, nanešene dosadašnjim sistemom cijelome narodu Bosne i Hercegovine, a osobito Braći Srbima i očekuje nefaljeno, da se općenitom amnestijom barem donekle poprave dosadašnje pogreške.

A gledajući punom nadom u budućnost radosno pozdravlja gradsko zastupstvo onaj čas, u kojemu može izraziti svoju narodnu solidarnost. Ujedinjeni duhom i složni, bez razmirica, koje su nas dosada dijelile, biti ćemo i snažni.

S toga pozdravljamo oduševljeno narodno jedinstvo.

Živila Narodna zajednica Slovenaca, Srba i Hrvata! Živila Jugoslavija! Živilo Narodno Vijeće!

Gradsko zastupstvo u Tuzli.

Anto Banović
podnačelnik v. r.

Osman Vilović
načelnik v. r.

Vlajko Maksimović
podnačelnik v. r.

Gradski vijećnici:

H. Jakubaga H. Begić v. r.

Lazo Ristić v. r.

Rafo Pranjić v. r.

Lazo R. Jovanović v. r.

Andrija Štitić v. r.

Ahmedbeg Sijerčić v. r.

Hermann Wiesler v. r.

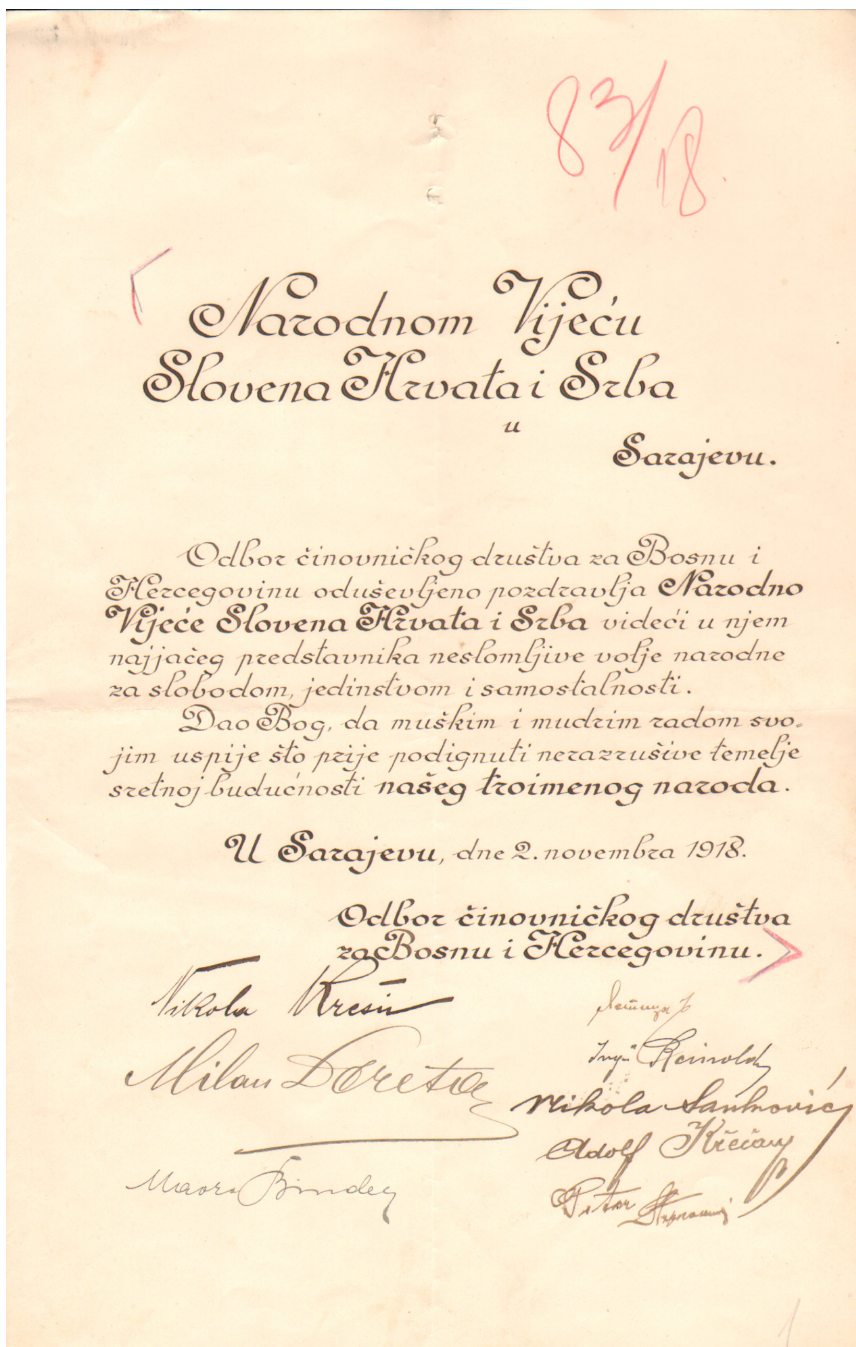
Dr. Viktor Jankiewicz v. r.

Zejnülag Muharemagić v. r.

Hasanaga H. Pašić v. r.

Jusufaga Žunić v. r.

ADOLF ENGEL. Tuzla.

Do
Narodowej Rady Słowenców, Chorwatów i Serbów
w
S a r a j e w i e

Naród, co przez sto lat przeszedł zażył więzów niewoli, naród, co żadnej nie przepuścił sposobności, by z orężem w rękę zaprotestować przeciw gwałtom i czynom bezprawia, umie, jak żaden inny witac promienie słońca Wolności.

Dla nas Polaków i dla Was Jugosławianie weszło dziś to słońce, My je witamy z ogromną radością i radość nam piersi rozpiera. Te same uczucia mamy u sercach naszych i dla Was.

I wspólna ta szczęśliwa dola tem bardziej zbliża nas do siebie i łączy ze sobą, w pobratymczym uścisku.

Polacy rzuceni losem na Południe Słowiańskie rozumieć dobrze i czuć dobrze Wasze szczęście swobody i niostę Wam życzenia najlepszej dla Waszej ojczyzny.

Daj Wam Boże jasną, wielką i szczęśliwą przyszłość na własnej, wolnej, niepodległej ziemi.

Niech żyje złączone państwo Słowenców, Chorwatów i Serbów !

Niech żyje Narodowa Rada!

W Sarajewie 3. listopada 1918.

Towarzystwo Polskie
za wydział

Stanisław Tobiaż

77
/ 1918.

Gospodine narodni povjerenice!

Česka Breda kao dugogodišnji ogrijež sara-
jevskih čeha odaslala nas je, da Vama kao
predstavniku političkog odjeljenja Narodne vlade
izrazimo naša duboka čuvstva, koja nas proe-
javaju u ovo veliko doba, u doba veselja i
radosti nad osnutkom samostalne, slobodne, narodne
države Srba, Hrvata i Slovenaca.

Među mnogobrojnim čestitateljima, koji su došli
da izrase svoje veselje nad narodnim uspjesima,
ne dolazimo mi prvi, ali je za sve to čvrsto smo
uvjereni, da je Vama, gospodine narodni povjerenice,
kao što i čitavj narodnoj vladi dobro poznato,
da su česi bili prvi i najvjerniji prijatelji
i suborpci Jugoslavena i da su ta dva naroda
zajedničkom borom, zajedničkim patnjama i
zajedničkom pobjedom svete ideje slobode i ne-
zavisnosti spojena za uvijek iskrenim bratstvom.

To se umoljavamo, da biste i naše
odanosti i ljubavi za Jugoslaviju primili
lako prijatno, kao što iskreno dolazi s naših
srca i da biste našu vnu želju za
daljnji napredak i razvitak Jugoslavije
protumačili narodnom vijeću SHS i narodnoj
vladi.

Najstari narodnoj vladi, žičke slobodne
države Srba, Hrvata i Slovenaca!

S. R. 1918.

Za Česku Bredu i Luginu
Jan Suchanek. Dr. Karel Kura,
i član odбора predsjednik.

Dienst- und Qualifications-Tabelle

des *Tugomir Marko Alaupović*
Doctor philosophiae

Gymnazial - Supplent Lehrer Professor Director.

Geburtsjahr und Geburtsort	18 40	<i>Travnik (Solac) Bosnien</i>		
Zuständigkeit	<i>Travnik</i>			
Nationalität	<i>croate</i>			
Religion	<i>römisch-katholisch</i>			
Stand	<i>keine Mitgliedschaft</i>			
Namen und Geburtsjahre der Kinder	<i>Radovan</i>	<i>1899</i>		
	<i>Šubica</i>	<i>1902</i>		
Zurückgelegte Studien und abgelegte Prüfungen, welche für den Landesdienst erforderlich sind	<i>Abso. philos. Studien - Agram 1892-94</i> <i>Wien 1894-96</i> <i>Absolutorium, Wien 1894</i> <i>Doktorat der Philosophie, Wien, October 1894</i> <i>Lehrbefähigung: Serbo-Kroatisch als Hauptfach</i> <i>mit class. Philologie als Nebenfach, 28. Januar 1896</i>			
Sprachkenntnisse	Im Sprechen	Im Schreiben		
	vollkommen geläufig	<i>croatisch</i>		
	geläufig	<i>deutsch</i>		
	geläufig	<i>russisch</i>		
	verständlich	<i>böhmisch polnisch italienisch</i>		
Charge				
Militärverhältnisse	Truppenkörper			Hat Waffenübungen mitgemacht in den Jahren
	in der Reserve bis	<i>Militär-frei</i>		
	Voraussichtliche Dienstdauer	in der Landwehr bis		
		im Landsturm bis 31. December		
	Vom Kriegsdienste befreit pro			
Dienstleistung oder Beschäftigung vor dem Eintritte in den Landesdienst				

Dienst- und Qualifications-Tabelle. 10305 Kleineconcept Lage-Nr. 226/1.

NARODE,

slobodu i državnu nezavisnost Slovenaca, Hrvata, i Srba priznao je danas čitav svijet. Velika ideja, za koju je naš jedinstveni narod vijekovima proljevao svoju dragocjenu krv, postaje nakon nečuvjenih muka i patnja svršen čin. Ovaj veličanstveni čas oslobodenja i narodnog ujedinjenja dočekuje čitav slavenski jug sa najvećim oduševljenjem. I mi treba da dočekamo ovaj čas radosna srca, ali i svijetla obraza. Pri svakom iskazivanju radosti neka narod ostane dostojan samoga sebe.

Naša mlada sloboda, koja se ragja, ne smije se okaljati nikakvim nedostojnim djelom.

Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba uzelo je pod svoju zaštitu javna dobra, imetak i ličnu sigurnost svakog pojedinca. Čuvajte stoga svačije dobro!

I oni naši sugradjani, koji ne pripadaju našem narodu, stoje pod zaštitom Narodnog Vijeća, a njihova je dužnost, da se svojim držanjem pokažu dostojni ove zaštite.

Za ovoga rata pretrpio je narod u cijelini, a naročito naš narod srpskog imena, razne nepravde i povrede u imanju i slobodi na obrazu i časti.

Vječna pravda zahtijeva da se svaka nepravda kazni, ali niko ne smije biti sam svoj sudac, jer bi to imalo nedoglednih posljedica po našu narodnu budućnost. Krivce, ali samo krivce, ma gdje oni bili, stičiće zaslužena kazna. Njima će suditi pravda i redovni sudovi.

Naći će se moguće kogod, vogjen nečistim namjerama i pokušati da raširivanjem lažnih glasova i došaptavanjem i ogovaranjem ljudi dostojnih povjerenja unese smutnju u Tvoje redove. Ne vjeruj mu, kloni ga se, ne daj se na zlo navesti!

Samo tako ćemo se pokazati dostojni teško stečene slobode.

Da živi jedinstveni narod Hrvata, Srba i Slovenaca!

Za Narodno Vijeće:

Gljorije M. Jeftanović, Kosta Kujundžić, Dr. Jožo Sunaric, Vojislav Sola, fra. Ljubomir Galic, Scepan Grgić, Dr. Luka Cabralić, Dr. Savo Ljubibratic, Vjekoslav Jelavić, Dr. Milan Jočić, Dr. Tugomir Alajupović, Dr. Vlado Corovic, Hamid Svrzo, fra. Didak Buntić, Maksim Gjorković, Dr. Mehmed Spaho, proto Dušan Kecmanović, Dr. Vojislav Besarović, Pere Stokanović, Danilo Dimović, Dr. Halid-beg Hrasnica, Simo Eraković, Gjuro Džamanja.

NARODE!

Tvoja sudbina leži u rukama Narodnog vijeća, u kome su Tvoji najodlićniji sinovi a kojima si već ranije dao svoje povjerenje.

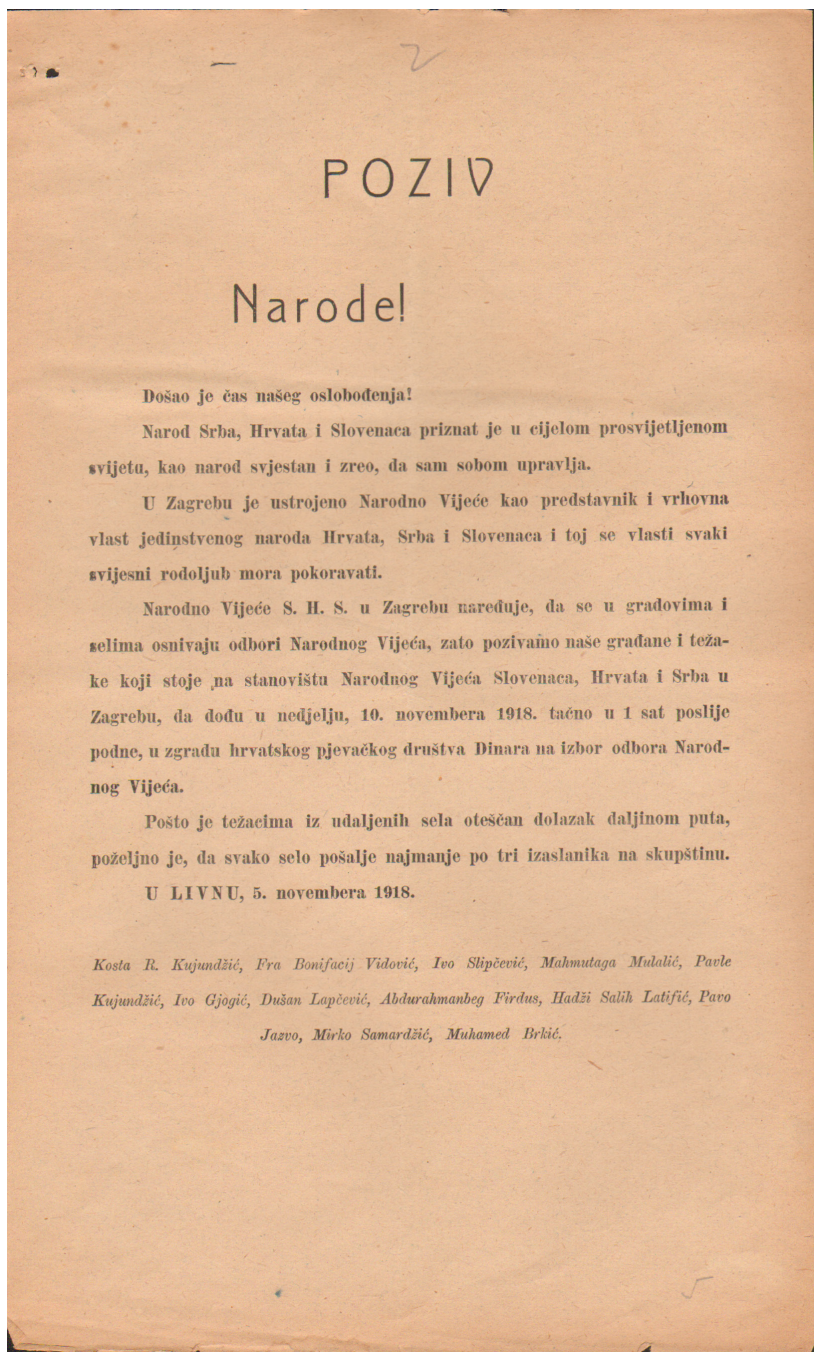
Velika odgovornost, koju su oni preuzeli, zahtijeva od Tebe da mu se u svemu pokoravaš i da se tako pokažeš zreli i dostojnim slobode i samostalnosti.

Odbor Narodnoga Vijeća u Banjoj Luci.

1. Anton Josip Milorad, župnik
2. Vladislav Skarić
3. M. Bajagić
4. L. Višekruna
5. Dr. Stjepan Milićević

6. Kozinović fra. Marijan
7. Paroh Nikola Kostić
8. Marijan Markezic
9. H. Mahmud beg Džinic
10. Dr. Stjepan Milićević

11. Ahmed Demirović
12. Savo J. Surutka
13. Dragutin Mitraković
14. Milutin Eskić
15. Dr. Stjepan Milićević

Ratne zapovijedi za školsku mladež.

1. Ne misli uvijek samo na se, već i na druge!

Ta nećeš ti sam da jedeš, ta ne treba samo tebi odijela, obuće i druge robe; svi treba da jedu i da se odijevaju. No naša zemlja valja da podmiri potrebe naše, jer neprijatelji ne daju da se išta uveze.

Stoga valja da budeš štedljiv i s malim zadovoljan! Sto ti odricanjem svojim zaštediš, time se može drugome da koristi. Štednjom svojom pomažeš pomiriti osnove neprijatelja, koji želi da izgladnimo.

Štedeći jelo i drugu robu pridonosiš i ti male žrtve za domovinu. To ćeš činiti rado, kad pomisliš, koliko žrtve pridonosi otac ili brat tvoj dajući i život svoj za dragu domovinu.

2. Štedi kruh i svaku drugu hranu!

Ne troši kruha više nego što dopustaju propisi. Svaka mrvica potrošena mimo određenu mjeru izmanjkaće nekome iz naroda.

Štedi krumpir, jer je on za narodnu prehranu znamenit kao i kruh. Ne budi nezadovoljan, kad slobiješ nezaštićena krumpire. Mast valja da se štedi!

3. Ne jedi mrsno u zabranjene dane!

Meso može da nadoknadi i drugu hranu. Za naše junačke ratnike biće mesa samo onda, bude li se vesila ova zapovijed.

4. Ne bacaj ništa, što se može da jede!

Ostacima od jela mogu da se hrane domaće životinje, kojih je rat mnogo uništio.

Stoga je potrebno, da se namakne mnogo krmne, da se uzmogne ubrzo podgojiti mlada stoka.

5. Ne čini štete ni u bašti ni u polju!

Čuvaj voćke! Puštaj voće da dozrije! Uništavaj štetočine u polju i u bašti! Skupljaj sve plodove, koji mogu da hrane ljude i životinje!

6. Čuvaj odjeću i obuću!

Kože i vune malo ima, a ono, što ima, treba našim ratnicima; jer samo valjano opremljeni vojnici mogu da izdrže tegobe ratne.

Ne ganjaj se bez potrebe po sokacima, uklanjaj se harama i gomilama snijega; ne klizaj se po ledu! Čuvaj obuću i ruho; nosi ga, dokle se može.

7. Štedi ogrjev i osvjetljenje!

Ne trpaj suviše goriva u peć! Spokojni se, da naši vojnici u streličkim jarcima podnose veću studen. Štedi petrolej i svijeće!

Domaće zadatke svršavaj obdan!

8. Štedi papir, konac i drugu potrebnu robu!

Sve se to može da nabavi samo za skupe novce, a tvoji ili rođakinja možda i nemaju.

9. Pomaži u poljskim i kućnim poslovima!

Otac je tvoj u boju za domovinu, a majka je zabavljena kućnim i poljskim poslovima ili mora da radi u dućanu i fabrici, da ti zaradi svakidašnji hljeb. Pomaži joj stoga gdje god možeš! Svojim ćeš radom obeseliti miloga babu, kad se iz rata vrati u dom svoj.

Djevojčice treba da rade ne samo za kuću nego i za junake naše, pletući čarape i dr.

10. Natječi se s drugima u rodoljubivosti!

Rodoljubivost ćeš svoju najbolje pokazati, budeš li s braćom i sestrama, saučenicima i drugovima svojim rado vršio ove zapovijedi.

Domovina te zove, da joj pomogneš u borbi protiv neprijatelja.

UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozima moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili e-mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa "a" a drugo sa "b". Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopišu se riječi *i drugi* ili skraćena *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. // Brkić H. 1971a. Brkić H.1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

· **za antičku i srednjovjekovnu literarnu građu:** Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavlja

Npr.: Cass. Dio LV, 26.

· **za epigrafsku građu:** Naziv izdanja po standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: CIL 8765

· **za srednjovjekovnu arhivsku građu:** Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· **za osmansku arhivsku građu:** Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· **za arhivsku građu modernog doba:**

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ako je potrebno zbog nesređenosti fonda.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi* 29. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Melissa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Academic Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.5.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.5.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje*, god. 57, br. 19281. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

Historijska traganja

Br. 3., Sarajevo 2009.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevod rezimea na engleski jezik:

SENADA KRESO

Lektura:

mr. MIRELA OMEROVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

Štamparija Fojnica

Za štampariju:

Šehzija Buljina